

**TÜRKİYE'DE LİBERALİZM: LİBERAL DÜŞÜNCE
DERGİSİ'NİN TÜRKİYE'NİN SİYASİ
MESELELERİNE YAKLAŞIMI**

Muhammed Mahsum ALTAN

**2023
YÜKSEK LİSANS
ULUSLARARASI POLİTİK EKONOMİ**

**Tez Danışmanı
Dr. Öğr. Üyesi Sanem YAMAK**

**TÜRKİYE'DE LIBERALİZM: LIBERAL DÜŞÜNCE DERGİSİ'NİN
TÜRKİYE'NİN SİYASİ MESELELERİNE YAKLAŞIMI**

Muhammed Mahsum ALTAN

Tez Danışmanı

Dr. Öğr. Üyesi Sanem YAMAK

T.C.

Karabük Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Uluslararası Politik Ekonomi Anabilim Dalında

Yüksek Lisans Tezi

Olarak Hazırlanmıştır.

KARABÜK

Aralık 2023

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	1
TEZ ONAY SAYFASI.....	3
DOĞRULUK BEYANI.....	4
ÖNSÖZ	5
ÖZ.....	7
ABSTRACT.....	9
ARŞİV KAYIT BİLGİLERİ	11
ARCHIVE RECORD INFORMATION.....	12
KISALTMALAR.....	13
ARAŞTIRMANIN KONUSU	15
ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ	15
ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ	15
ARAŞTIRMA HİPOTEZLERİ / PROBLEM.....	16
KAPSAM VE SINIRLILIKLAR/KARŞILAŞILAN GÜÇLÜKLER	16
1. LİBERALİZM	17
1.1. Liberalizm Kavramı	17
1.2. Liberalizmin Ortaya Çıkış Şartları ve Tarihsel Gelişimi.....	20
1.3. Tarihsel Süreçte Liberalizmi Temellendiren Düşünürler	26
1.3.1. Thomas Hobbes: Devletin İnşası	27
1.3.2. John Locke: Kurucu Liberalizm	29
1.3.3. Kıta Avrupası Liberalleri	31
1.3.4. David Hume: Anti Rasyonalizm	33
1.3.5. Adam Smith: İktisadi Liberalizm.....	35
1.3.6. Immanuel Kant: Kişisel Özerklik.....	37

1.3.7. Thomas Paine	38
1.3.8. Thomas Jefferson	38
1.3.9. John Stuart Mill: Özgürlük Savunusu.....	39
1.3.10. Herbert Spencer: Doğal Seleksiyon	41
1.4. Klasik Liberalizm ve Temel İlkeleri.....	42
1.4.1. Klasik Liberalizm Nedir?	42
1.4.2. Klasik Liberalizmin Temel İlkeleri.....	46
1.4.2.1. Bireycilik	47
1.4.2.2. Özgürlük.....	49
1.4.2.3. Özel Mülkiyet.....	54
1.4.2.4. Hoşgörü	55
1.4.2.5. Doğal Düzen-Kendiliğinden Doğan Düzen.....	57
1.4.2.6. Piyasa Ekonomisi.....	59
1.4.2.7. Sınırlı Devlet.....	62
1.5. Liberalizmin Gerileyişi ve Liberalizm Çeşitleri	67
1.5.1. Sosyal Liberalizm.....	68
1.5.2. Laissez Faire Liberalizmi	71
1.5.3. Neoliberalizm.....	72
1.5.4. Liberteryenizm	74
2. LIBERAL DÜŞÜNCE DERGİSİ'NİN TÜRKİYE'NİN SİYASİ MESELELERİNE YAKLAŞIMI	76
2.1. Türkiye'nin Liberalizm Geçmişi.....	76
2.2. Liberal Düşünce Topluluğu ve Liberal Düşünce Dergisi	96
2.3. Liberal Düşünce Dergisi'nin Türkiye'nin Siyasi Meselelerine Liberal Yaklaşımları.....	105
2.3.1. Gezi Parkı Protestoları	108
2.3.2. 17-25 Aralık "Yolsuzluk" Operasyonları.....	122
2.3.3. Alevi Meselesi	134
2.3.4. Kürt "Sorunu" ve Çözüm Süreci.....	147
2.3.5. 15 Temmuz Darbe Teşebbüsü	177
SONUÇ	192
KAYNAKÇA	198
ÖZGEÇMİŞ	208

TEZ ONAY SAYFASI

Muhammed Mahsum ALTAN tarafından hazırlanan “LİBERAL DÜŞÜNCE DERGİSİ’NİN TÜRKİYE’NİN SİYASİ MESELELERİNE YAKLAŞIMI” başlıklı bu tezin Yüksek Lisans Tezi olarak uygun olduğunu onaylarım.

Dr. Öğr. Üyesi Sanem YAMAK .....

Tez Danışmanı, Uluslararası Politik Ekonomi Ana Bilim Dalı

Bu çalışma, jürimiz tarafından Oy Birliği ile Uluslararası Politik Ekonomi Ana Bilim Dalında Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir. 24/11/2023

Unvanı, Adı SOYADI (Kurumu)

İmzası

Başkan : Doç. Dr. Can KAKIŞIM (KBÜ)

.....

Üye : Doç. Dr. Cemile Burcu Kartal (ATAUNİ)

.....

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Sanem YAMAK (KBÜ)

.....

KBÜ Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yönetim Kurulu, bu tez ile, Yüksek Lisans Tezi derecesini onamıştır.

Doç. Dr. Zeynep ÖZCAN .....

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

DOĞRULUK BEYANI

Yüksek lisans tezi olarak sunduğum bu çalışmayı bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı herhangi bir yola tevessül etmeden yazdığımı, araştırmamı yaparken hangi tür alıntılarım intihal kusuru sayılacağını bildiğimi, intihal kusuru sayılabilecek herhangi bir bölüme araştırmamda yer vermediğimi, yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden olduğunu ve bu eserlere metin içerisinde uygun şekilde atıf yapıldığını beyan ederim.

Enstitü tarafından belli bir zamana bağlı olmaksızın, tezimle ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak ahlaki ve hukuki tüm sonuçlara katlanmayı kabul ederim.

Adı Soyadı: Muhammed Mahsum ALTAN

İmza:

ÖNSÖZ

Bu çalışma, Liberal Düşünce Topluluğu'nun (LDT) yayın organı olan Liberal Düşünce Dergisi'nin (LDD), liberallerin ayrışmasına ve bölünmesine de sebep olan özellikle 2013 sonrasında Türkiye'de gelişen siyasi meselelere yaklaşımını konu almıştır. Özellikle Gezi Parkı Protestoları ile başlayan ve 17-25 Aralık "Yolsuzluk" Soruşturmalarıyla iyice belirginleşen liberaller arasındaki ayrışma, Liberal Düşünce Topluluğu'nda ciddi bir fikri bölünmeye yol açmış ve bu fikri bölünme kesin ayrılıklara sebep olmuştur. Türkiye'deki liberallerin görüş ayrılıkları ve şahsi kırınlıkları Adalet ve Kalkınma Partisi iktidarının politika ve aksiyonlarıyla da paralel seyretmiştir.

Bu çalışmadan daha önce LDD üzerine çalışılmış ve literatürde var olan Sinan AVAN'ın Temmuz 2013 tarihli, "*Liberalizmin Türkiye'deki Temel Hak ve Özgürlüklere Yaklaşımı: Liberal Düşünce Örneği*" isimli yüksek lisans tezi, LDD'nin temel hak ve özgürlükler konusundaki yaklaşımlarını liberalizmin ilkeleri çerçevesinde incelemiştir.

Çalışma, iki bölüm ve bir sonuç kısımlarından oluşmaktadır. Birinci bölümde, liberalizm kavramsal olarak tanımlanmış, liberalizmin ortaya çıkış şartları ve tarihsel gelişimi irdelenmiş, tarihsel süreçte liberalizmi temellendiren düşünürler ele alınmış, liberalizmin temel ilkeleri ve liberalizmin çeşitleri açıklanmıştır.

Çalışmanın ikinci bölümünde Türkiye'nin liberalizm geçmişine değinilmiş, LDT ve LDD'nin kuruluş süreçleri, misyonları ve vizyonları hakkında malumat verilmiştir. İkinci bölüm içinde çalışmanın esasını teşkil eden "*LDD'nin Türkiye'nin Siyasal Meselelerine Yaklaşımı*" başlığı altında "*Gezi Parkı Protestoları*", "*17-25 Aralık 'Yolsuzluk' Operasyonları*", "*Alevi Sorunu*", "*Kürt 'Sorunu' ve Çözüm Süreci*" ve "*15 Temmuz Darbe Teşebbüsü*" alt konu başlıkları LDD yer alan tüm ilgili makaleler incelenerek ele alınmıştır. Söz konusu alt konu başlıklarının seçimindeki kıstaslar; üzerlerine çok sayıda makalenin yazılması, Türkiye'nin son yıllarda siyasi gündemini meşgul eden önemli meseleler olması ve konuların liberallerin ayrışma ve bölünmesine sebebiyet vermesi olmuştur.

Tez konumu teşkil eden LDD üzerine beni çalışmaya sevk eden, ilgi, alaka ve anlayışıyla desteğini benden esirgemeyen tez danışmanım Dr. Öğr. Üyesi Sanem YAMAK hocama, ayrıca destek ve önerileri için Doç. Dr. Can KAKIŞIM ve Doç. Dr. Cemile Burcu KARTAL'a, her zaman yanımda olan anneme, babama, aileme ve sevdiklerime teşekkür ederim.

ÖZ

Tarihsel kökenleri 17.yüzyıla kadar dayanan ve siyasal düşünce terminolojisine 19.yüzyılda giriş yapmış olan liberalizm; bireyciliği esas alan, bireyin özgürlüklerini savunan, hukukun üstünlüğünü ilke edinen, bireylerin ekonomik ve siyasal hak ve özgürlüklerine teminat talep eden, piyasanın işleyişinin doğal akışına bırakılmasını ve devletin hem piyasaya hem bireylere müdahalesinin en minimal düzeye indirilmesini arzulayan bir doktrin, bir ideoloji, bir toplum ve devlet modelidir. Liberalizm özünde, devletin azami seviyede sınırlandırılmasını arzulayan, devleti bireyin ve bireylerin oluşturduğu topluluğun gereksinimlerini karşılama aracı olarak gören bir ideolojidir.

Bir Batı ideolojisi olan liberalizmin Türkiye'deki tezahürü, Tanzimat Fermanı'na kadar geriye götürülebilecek bir geçmişe sahiptir. Türkiye'de farklı dönemlerde farklı seviyelerde kendisine yer bulmaya çalışan liberal fikirler, kendine özgü olup, Batı'dakilerine nazaran yaygın bir pratik alandan mahrum durumdadır. Çok partili demokratik bir rejime geçişin ardından hem siyasi alanda hem düşün dünyasında kendisine yer bulmaya çalışan liberal fikriyatın Türkiye'de siyasi ve iktisadi olarak en etkili dönemi, 1980 sonrası döneme tekabül etmektedir. Liberalizmin Türkiye'de hem iktisaden hem siyaseten hem de fikri anlamda en popüler noktaya geldiği devre 1980'li yıllar ve sonrası olarak kabul edilmektedir.

Liberal fikirlerin tartışılması, tanıtılması ve yayılması gibi faaliyetleri gerçekleştirmek amacıyla 1996 yılında yayım hayatına başlayan Liberal Düşünce Dergisi, Türkiye'nin sosyal, siyasi ve iktisadi meselelerine liberal bakış açısıyla yaklaşarak bu anlamda Türkiye'de liberalizmin tezahürü açısından ciddi önem ihtiva etmektedir. 1992 yılında bir fikir grubu olma gayesiyle informel şekilde kurulan, 1994 yılında dernek çatısı altında resmîyetini kazanan, ülkenin sorunlarına liberal perspektiften bakarak çözüm getirmeyi amaç edinen Liberal Düşünce Topluluğu'nun içinden çıkmış Liberal Düşünce Dergisi çalışmanın konusunu teşkil etmektedir. Çalışmanın amacı, Liberal Düşünce Dergisi'nin özellikle 2013 ve sonrasında Türkiye'nin gündemini ve siyasetini yoğun bir şekilde meşgul eden, liberallerin ayrışma ve bölünmesine de sebep olan siyasi meselelere yaklaşımını ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler: Liberalizm, Türkiye’de Liberalizm, Liberal Düşünce Dergisi

ABSTRACT

The doctrine of liberalism, whose historical roots date back to the 17th century and which entered the terminology of political thought in the 19th century, is a doctrine, an ideology, a model of society and state that is based on individualism, defends the freedoms of the individual, adheres to the rule of law, demands guarantees for the economic and political rights and freedoms of individuals, desires the operation of the market to be left to its natural flow, and wishes for the intervention of the state in both the market and individuals to be minimized to the lowest level. In essence, liberalism is a ideology that desires the state to be limited to the maximum extent, seeing the state as a tool to meet the needs of the individual and the community formed by individuals.

The manifestation of liberalism, a Western ideology, in Türkiye has a history that can be traced back to the Tanzimat Edict. Liberal ideas in Türkiye, which have tried to find their place at different levels in different periods, are unique and lack a widespread practical field compared to those in the West. The most influential period of liberalism in Türkiye, both politically and economically, corresponds to the post-1980 period. The era when liberalism reached its most popular point in Türkiye, both economically, politically, and intellectually, is considered to be the 1980s and afterwards.

Journal of Liberal Thinking, which started publication in 1996 with the aim of discussing, introducing, and spreading liberal ideas, holds significant importance in terms of the manifestation of liberalism in Türkiye by approaching the social, political, and economic issues of Türkiye from a liberal perspective. The magazine, emerging from the Association for Liberal Thinking, which was informally established in 1992 with the aim of being a think tank and gained official status under an association in 1994, aims to provide solutions to the country's problems from a liberal perspective. The subject of this study is the Journal of Liberal Thinking. The aim of the study is to reveal the approach of the Journal of Liberal Thinking, especially after 2013, to

political issues that have intensely occupied Türkiye's agenda and led to the division and fragmentation of liberals.

Keywords: Liberalism, Liberalism in Türkiye, Journal of Liberal Thinking

ARŞİV KAYIT BİLGİLERİ

Tezin Adı	Türkiye’de Liberalizm: Liberal Düşünce Dergisi’nin Türkiye’nin Siyasi Meselelerine Yaklaşımı
Tezin Yazarı	Muhammed Mahsum ALTAN
Tezin Danışmanı	Dr. Öğr. Üyesi Sanem YAMAK
Tezin Derecesi	Yüksek Lisans Tezi
Tezin Tarihi	24/11/2023
Tezin Alanı	Uluslararası Politik Ekonomi Anabilim Dalı
Tezin Yeri	Karabük Üniversitesi
Tezin Sayfa Sayısı	208
Anahtar Kelimeler	Türkiye’de Liberalizm, Liberalizm, Liberal Düşünce Dergisi, Liberal Düşünce Topluluğu

ARCHIVE RECORD INFORMATION

Name of the Thesis	Liberalism in Türkiye: Journal of Liberal Thinking' Approach to Türkiye's Political Issues
Author of the Thesis	Muhammed Mahsum Altan
Advisor of the Thesis	Assist. Prof. Dr. Sanem YAMAK
Status of the Thesis	Master's Degree
Date of the Thesis	24/11/2023
Field of the Thesis	International Political Economy
Place of the Thesis	UNIKA/IGP
Total Page Number	208
Keywords	Liberalism in Türkiye, Liberalism, Journal of Liberal Thinking, Association for Liberal Thinking

KISALTMALAR

AB	: Avrupa Birliği
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
AİHM	: Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi
AKP	: Adalet ve Kalkınma Partisi
ANAP	: Anavatan Partisi
AP	: Adalet Partisi
BM	: Birleşmiş Milletler
BDP	: Barış ve Demokrasi Partisi
CHF	: Cumhuriyet Halk Fırkası
CHP	: Cumhuriyet Halk Partisi
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
DKAB	: Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi
DP	: Demokrat Parti
DPI	: Democratic Progress Institute
DTP	: Demokratik Toplum Partisi
FETÖ	: Fethullahçı Terör Örgütü
HDP	: Halkların Demokratik Partisi
HP	: Hürriyet Partisi
IEA	: Ekonomik Araştırmalar Enstitüsü
İTC	: İttihat ve Terakki Cemiyeti
İBB	: İstanbul Büyükşehir Belediyesi
LDD	: Liberal Düşünce Dergisi
LDT	: Liberal Düşünce Topluluğu

LDP	: Liberal Demokrat Parti
MHP	: Milliyetçi Hareket Partisi
SCF	: Serbest Cumhuriyet Fırkası
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TC	: Türkiye Cumhuriyeti
TCF	: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası
TSK	: Türk Silahlı Kuvvetleri
TKP	: Türkiye Komünist Partisi
TŞAMC	: Teşebbüs-i Şahsi ve Âdem-i Merkeziyet Cemiyeti

ARAŞTIRMANIN KONUSU

Türkiye’de liberalizmin ortaya çıkışının ve gelişiminin ele alınması ve 1992 yılında bir fikir grubu olma gayesiyle informel şekilde kurulan, 1994 yılında dernek çatısı altında resmîyetini kazanan, ülkenin sorunlarına liberal perspektiften bakarak çözüm getirmeyi amaç edinen, Liberal Düşünce Topluluğu’nun içinden çıkmış Liberal Düşünce Dergisi’nin Türkiye’deki liberallerin ayrışmasına da sebep olan Türkiye’nin siyasi meselelerine yaklaşımları çalışmanın konusunu teşkil etmektedir.

ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ

Liberal fikirlerin tartışılması, tanıtılması ve yayılması gibi faaliyetleri gerçekleştirmek amacıyla 1996 yılında yayım hayatına başlayan Liberal Düşünce Dergisi, Türkiye’nin sosyal, siyasi ve iktisadi meselelerine liberal bakış açısıyla yaklaşarak bu anlamda Türkiye’de liberalizmin tezahürü açısından ciddi önem ihtiva etmektedir. Çalışma, liberalizmin ne olduğu, Türkiye’deki yeri ve gelişimi ve Liberal Düşünce Dergisi’nin Türkiye’de liberalizmin gelişimine olan katkısının, Türkiye’deki, özellikle 2013 yılı ve sonrası itibarıyla gerçekleşen önemli siyasi meselelere ilişkin yaklaşımının incelenmesi açısından önemlidir. Bu çalışmada; 27 yıllık geçmişi, yüzlerce makalelik birikimi, geniş bir skalaya sahip yerli ve yabancı akademik üyesiyle Türkiye’de liberal fikriyatın geliştirilmesi açısından önem arz eden Liberal Düşünce Dergisi’nin, ülkenin siyasi meselelerine liberalizmin temel ilkeleri çerçevesinde ortaya koyduğu yaklaşımın kapsamlı bir şekilde analiz edilmesi amaçlanmıştır.

ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Çalışmanın meydana getirilmesi esnasında detaylı bir kaynak taraması yapılmıştır. Liberal Düşünce Dergisi’nde yayınlanan ilgili makalelerin tamamı içerik analizine tabi tutulmuştur. Bunun yanı sıra Liberal Düşünce Topluluğu’nun kuruculuğunda yer alan ve üyesi olan Liberal Düşünce Dergisi yazarlarının ilgili müstakil eserleri de çalışmayı desteklemesi amacıyla değerlendirme kapsamına alınmıştır. Derginin analizi ve konuyla ilgili fikirlerin aktarılması esnasında genel

olarak liberalizm ve özel olarak Türkiye’de liberalizm konusundaki literatürden geniş ölçüde yararlanılmıştır.

ARAŞTIRMA HİPOTEZLERİ / PROBLEM

Araştırma Türkiye’nin siyasi konulardaki ehemmiyetli meselelerine liberal esaslar çerçevesinde fikirler getiren Liberal Düşünce Dergisi’nin özellikle 2013 ve sonrasında gelişen liberallerin ayrışmasına da sebep olan siyasi meselelere yaklaşımını ele almaktadır. Çalışmada, entelektüel liberal bir hareketin içinden çıkan Liberal Düşünce Dergisi’nin liberal anlayışla Türkiye’deki söz konusu siyasi meselelere nasıl yaklaştığı ve liberaller arasında ayrışma ve bölünmeye hangi olgu ve esasların yol açtığı üzerinde durulacaktır. Türkiye’nin gelişiminin ve ilerlemesinin liberal fikirlerde mevcut olduğunu şiar edinen Liberal Düşünce Dergisi hareketinin Türkiye’nin siyasi meselelerine yaklaşımı ortaya konmaya çalışılacaktır.

KAPSAM VE SINIRLILIKLAR/KARŞILAŞILAN GÜÇLÜKLER

Çalışma, liberalizmin ne olduğu, Türkiye’deki yeri ve gelişimi ve Liberal Düşünce Dergisi’nin Türkiye’de liberalizmin gelişimine olan katkısının, Türkiye’de son dönemlerde yaşanan önemli siyasi meselelere ilişkin yaklaşımının incelenmesi üzerinedir. Türkiye’de liberalizm üzerine yazılmış orijinal Türkçe teliflerin kısıtlılığı yerli kaynaklarda çeşitliliği artırabilmeyi ve bunlardan yararlanabilmeyi azaltmıştır. Bunların yerine makaleler ve Türkçe tercüme eserlerden geniş ölçüde yararlanılmaya çalışılmıştır.

1. LİBERALİZM

1.1. Liberalizm Kavramı

Liberalizm sözcüğü Fransızca “serbest” ve “boş” anlamlarında kullanılan Fransız menşeli “libre” sözcüğünden gelen bir kökten türemiştir. Bugün İngilizcede var olan “liberty” sözcüğü “serbestlik” ve “özgürlük” gibi anlamlarda kullanılmaktadır (Aktan, 2018, s. 18). Bu veçhe ile liberalizm “özgürlüğü savunan düşünce” olarak tanımlanabilmektedir (Aktan, 1995, s. 3). Diğer bir tespit liberalizm kelimesinin yine Latin kökenli olan İspanyolcadan türeyerek İngilizceye aktarılmış olduğu yönündedir. Siyasal düşünce terminolojisine 19.yüzyıl itibariyle girmiş olan liberalizm, o dönemde İngiltere kökenli olmayan politikaları kötülemek amacıyla olumsuz anlamda kullanılan bir tabir olmuştur. Bunun yanı sıra “liberal” sıfatı İspanyollar tarafından İngiltere kökenli anayasal ve parlamenter yönetim esaslarını savunan milletvekillerini nitelendirmek için kullanılmıştır (Yayla, 2015a, s. 27). 1823 yılında “liberales” terimi İspanya’da Napolyon Savaşları’nın ardından hukuk üstünlüğünün tanzimini savunanları nitelendiren bir sıfat olmuştur. Fransız ekonomist Jean-Baptiste Say ve onun takipçileri 1815 yılında özgürlükten yana olmayı tasvir etmek üzere “liberal” sıfatını kullanmışlardır (Davies, 2011, s. 108-109). Bir başka görüş özelinde liberalizm kavramı ilk defa *Ulusların Zenginliği* kitabında “liberal ithalat ve ihracat” sistemini tarif eden Adam Smith tarafından kullanılmıştır (Yayla, 2014a, s. 140).

19.yüzyılın ortalarından itibaren kullanımı yaygınlaşan ve pekişen liberalizm kavramı “laissez faire, laissez passer” yani “bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler” felsefesini belirtmek üzere kullanılarak; ifade özgürlüğünü, serbest ticareti, düşünce ve basın hürriyetini savunanları adlandıran bir etiket haline gelmiş ve siyasal literatüre iyice yerleşmeyi başarmıştır (Yayla, 2015a, s. 27-28).

Liberal düşünce felsefesinin temelini özgürlük üzerine oturtulmuş olduğunu söyleyebilmek mümkündür. Bu bağlamda liberalizm, özgürlüğü ideolojisi haline getirerek kendisine zemin oluşturmak istemiştir (Heywood, 2013, s. 41). Etimolojik olarak liberalizm kavramının kökeni Yunancada “hürriyet” manasına gelen “Eleutheria” sözcüğüyle ilişkilendirilmektedir. Bu veçhe ile liberalizmin kökeni M.Ö 4. ve 5. yüzyıllara kadar götürülerek Antik Yunan şehir devletlerine dayandırılmıştır (Aktan, 2018, s. 18). Bireyin hürriyeti ülküsünü temellendirenlerin de eski Yunanlıların

ve Atinalıların olduğu görüşü mevcuttur. Atinalılarda özgürlük anlayışı, hukukun egemen olduğu bir sosyal düzen ve Aristo tarafından tasvir edildiği üzere yasalar karşısında eşitlik (isonomia) olarak zuhur etmiştir. Bu durum vatandaşın içinde bulunduğu mülkün tamamen emniyet altında olmasına ve bireyin şahsi alanının devlete karşı korunmasına kadar ilerlemiştir. Doğal hukuk anlayışı ve yasalar önünde eşitlik üzerinden köklenen liberal anlayış Stoacı filozoflarca geliştirilip şehir devletlerinin sınırlarını aşmaya başlamıştır. Böylece Antik Yunan'da filizlendiği belirtilen liberal kavrayış ve özgürlük anlayışı Romalı yazarlar tarafından modern dönemlere aktarılmıştır (Hayek, 2017, s. 23-24).

İngiliz siyaset bilimci Andrew Vincent'a göre "liberal" terimi kullanımı itibariyle üç farklı dönemi ifade etmektedir. İlk dönem 1800'lerde kralın karşısında olanları nitelemek amacıyla kullanılmıştır. İkinci dönemi 1830'lu yıllarda, anayasacılık hareketleri liberalizmle yan yana gelerek bilinçli bir ideoloji olarak ortaya çıkmıştır. 1870'li yılları içine alan üçüncü dönemde ise liberalizm düşüş yaşayıp aksi yönde değişerek liberalizmin esas aldığı bireyciliğin tam zıddında yer alan kolektivizm yönünde gelişmiştir (Wincent'ten akt. Yılmaz, 2016, s. 38).

Liberalizm kavramının içeriği zaman geçtikçe muğlaklaşmış ve esneklik kazanmıştır. Kavram günlük dilde fazlaca rağbet görmesine rağmen muhtevası tam olarak anlaşılmadan, muntazam bir tanımlanmadan, gelişmiş güzel bir şekilde kullanılarak bağlamından kopmuştur. Anlam bütünlüğü bozulan liberalizm ve onun felsefesi; 19.yüzyılın sonlarından itibaren 20.yüzyılın neredeyse tamamında bir çöküşe maruz kalmış, 1980'den itibaren yeniden yükselişe geçmesine rağmen, kavramsal olarak kötü ve kınayıcı anlamlarda kullanılmaktan tam olarak kurtulamamıştır. Liberal düşünürlerin büyük bir kısmının ekonomist olmasından dolayı liberalizm denince akıllara ekonomik bir doktrin gelmektedir. Ekonomik yönden ele alınınca, liberalizm, kapitalizm ile iç içe görülmüş ve kınanmıştır (Yayla, 2015a, s. 27-28).

20.yüzyılın en önemli liberal düşünürü olarak kabul edilen Friedrich August von Hayek; 1947 yılında, İsviçre'nin Mont Pelerin kasabasında, liberalizmin çağın şartlarına göre yeniden açılımını ve tanımlanmasını sağlamak üzere dönemin önemli fikir adamlarının da yer aldığı Mont Pelerin Cemiyeti'ni kurmuştur. Hayek, cemiyetin açılış konuşmasında; liberalizm kavramının öz anlamını yitirdiğini, liberal düşünceye zaman içinde yabancı fikirlerin eklenmiş olduğunu ve eklenen bu yabancı

düşüncelerin, liberalizmden ayıklanması gerektiğini, liberalizmin durağanlaşması ve basite indirgenmesiyle liberalizmin görmezden geldiği sorunlara bilimsel çözümler bulunmasının zorunlu olduğunu beyan etmiştir (Yayla, 2015a, s. 18-19).

Friedrich August von Hayek'in ifade ettiği üzere 20.yüzyıla gelindiğinde “liberalizm” terimi ABD’de, Avrupa’da sosyalizm olarak tanınan liberalizmin tam zıddında yer alan hareketi tanımlamak üzere kullanılmıştır (Hayek, 2017, s. 22). Devlet müdahalesinin ve işçi sendikacılığının savunucuları başka her yerde “sosyalist” ve “sosyal demokrat” olarak adlandırılırken İngilizce konuşan milletlerin bu kavramlara mesafeli oluşundan dolayı “liberal” terimi, sosyal reformcular tarafından kurnazca nitelenen bir hareketle kendileri tarafından kendilerine devşirilmiştir (Raico, 2013b, s. 143). Bu duruma esasen liberalizmin sosyal atağı sebep olmuş ve özellikle ABD’de liberalizm kavramı muğlaklaşmıştır. Avrupa’da ise geçmişi de kapsamak üzere “liberal” terimiyle adlandırılan akım, bir miktar maruz görerek ABD’de “muhafazakarlık” düşüncesine karşılık gelmektedir (Hayek, 2017, s. 22). Bu bağlamda anti liberaller, liberalizmi eleştirmek isterken bağ kurdukları “liberalizm” terimi yerine “kapitalizm” terimini kullanmayı yeğlemişlerdir (Mises, 2021, s. 46).

Liberalizmin aslında sosyalizmi kasteden bu kavram kayması o denli yerleşik hale gelmiştir ki 20.yüzyılın en önemli liberal düşünürlerinden biri olarak kabul edilen iktisatçı Ludwig von Mises, orijinal ismi “*Liberalismus*” olan kitabının 1962 yılında İngilizceye “*Liberalism*” adı altında çevrilmesinden çekinmiştir. Sosyalizm çağrışımına kaptırılmış liberalizm adının kafa karıştırıcı olacağı düşüncesiyle kitap, *Özgür ve Müreffeh Milletler Topluluğu (Free and Prosperous Commonwealth)* ismiyle yayınlanmıştır. Fakat bir sene sonra Mises; özgürlük ve serbest piyasa taraftarlarının “liberalizm” kavramını sosyalistlere kaptırmamaları gerektiği üzerinde durmuş, devlet müdahalesinin sınırlılığını, bireysel özgürlükleri ve serbest piyasayı savunan bu akımı tanımlayabilecek daha iyi bir kavram olmadığının üzerinde durmuştur (Greaves, 2021, s. 9-10).

Mises, Hayek ve Friedman gibi yakın dönemin önemli liberal düşünürleri, liberalizm kavramı üzerindeki bu karmaşadan eserlerinde de sık sık şikâyet etmişlerdir. Bu düşünürlere göre liberalizmin anlamı çarpıtılmış ve sahte liberalizmler oluşturulmuştur. Fakat zamanla kavramlarda değişikliklerin meydana gelmesi sadece liberalizme özgü bir şey olmamıştır (Yayla, 2015a, s. 32). Yayla’ya göre önemli olan

husus, kavram birliğine ulaşmak için harcanan çabadan çok, kavramın içeriğine ve kavrama hangi anlamların yüklendiğine bakılmasıdır (Yayla, 2015a, s. 33).

“*Liberalism*” sözcüğü genel itibariyle dilimizde Türkçe yazımıyla kullanılsa da Türkçede “erkinlik” sözcüğüne karşılık gelmektedir (Hançerlioğlu, 1978, s. 19). Türk Dil Kurumu sözlüğünde erkinlik kavramı, bireyin özgürlüğünü ve ekonomik güçler arasında hür yaşamayı savunan, bireyler, sınıflar ve uluslararasıdaki ekonomik ilişkilere devletin karışmamasını isteyen öğretisi, toplumsalluk karşıtı” ve “herkese vicdan, inanç, düşünce özgürlüğü tanınmasının gerekli olduğunu savunan, hür düşünüşü bağı dünyaya görüşü, liberalizm” şeklinde tanımlanmıştır (Türk Dil Kurumu Sözlükleri, 2023).

Akademik kaynaklarda liberalizm terimi; bireycilik, özgürlük, ilerleme, tolerans gibi değerleri ifade etmek üzere kullanılmıştır. Orta Çağ’da, terim, eğitim görmüş anlamında bir iltifat olarak kullanılırken olumsuz manada ise toplumdan farklı olmayı ve ahlak dışılığı belirtmek için kullanılmıştır. Yine liberalizm terimi olumlu yönde cömertlik, erdemlilik, açık görüşlülük ve hoşgörü gibi anlamlara karşılık gelecek şekilde çeşitlenirken olumsuz anlamda ise ahlaksızlık, cinsi serbestlik ve dinden uzak olmayı nitelemek amacıyla kullanılmıştır (Yılmaz A. , 2016, s. 37).

1.2. Liberalizmin Ortaya Çıkış Şartları ve Tarihsel Gelişimi

Siyaset bilimi nezdinde liberalizm olgusunun karşılık geldiği hususlardan birisi iktidardaki egemen güce veya güçlere karşı bireyin ve bireyin haklarının vurgulanması olmuştur. Bu sebeple liberalizmin tarihi; egemen gücün sınırlandırılması, egemen güç karşısında imtiyazlar kazanılması, egemen güce karşı temsil biçimleri ve kurumlar vasıtasıyla bireyin haklarının korunması ve teminat altına alınması tarihi ile hep beraber ilerlemiştir (Berktaş, 2021, s. 53). Liberalizmin tarihini mercek altına alırken bu hususun mümkün mertebe göz önünde bulundurulması önem arz etmektedir.

1215 yılında liberal teoninin ilk ipuçları, liberalist akımın ve hukuksal düzenin doğmasında en önemli sözleşme olarak kabul edilen *Magna Carta Libertatum* imzalanmıştır. *Magna Carta Libertatum*, İngiltere Kralı John’un mutlak otoritesine karşı derebeylerin muhalefeti neticesinde kralın istemeyerek de olsa belli yetkilerinden vazgeçmesi ve hukukun üstünlüğünü tanınması vesikası olmuştur (Aktan, 2018, s. 25).

Magna Carta sadece İngiltere’de değil diğer birçok ülkede de baskıya karşı mücadelenin önemli bir simgesi olarak kabul görmüştür (Berktaş, 2021, s. 54). Orta Çağ’da Katolik rahip Saint Thomas d’Aquino (1225-1274) özgürlüğün muhafaza edilmesi ve yönetimin sınırlandırılması fikrini ilk kez dile getirenlerden birisi olmuştur. Bir diğer gelişme büyük İslam alimi İbn Haldun’un (1332-1406) Mukaddimesinde yönetimin ekonomiye müdahale etmesinin olumsuzluğunu belirterek iktisadi liberalizmin düsturu üzerinde durması olmuştur (Aktan, 2018, s. 25). İbn Haldun, devlet yahut diğer bireyler tarafından yapılan sömürünün gelişme yönündeki en büyük engel olduğunu belirtmiştir. İbn Haldun’a göre eğer insanların mallarına saldırılır ve malları ellerinden alınırsa bu durum insanlarda her halükârda mallarının ellerinden alınacağı düşüncesini ortaya çıkararak çalışma, kazanma ve edinme gayesini ortadan kaldıracak bu da gelişime tamamıyla engel olacaktır (Butler , 2022, s. 25).

Liberal fikriyatın gelişiminin ve birikiminin tam anlamıyla kendini göstermesi, Avrupa’da Orta Çağ düzeninin sona ermesiyle vuku bulmuştur. Orta Çağ’ın sona ermesi ise feodalitenin yıkılmasıyla ilintili olmuştur. Feodal düzen, Roma İmparatorluğu’nun çöküşünün ardından merkezi otoritenin zayıflığı neticesiyle ortaya çıkan irili ufaklı bölgesel otoritelerin kendi alanlarında nüfuzlarını azami safhada sürdürdüğü, kollayan ve kollanan ilişkisi üzerine bina edilen, güçlerin karşılıklı bağımlılığına ve tasdikine dayanan hiyerarşik bir siyasi yapı şeklinde tanımlanabilmektedir. Düzen yukarıdan papa ve imparatorun tepede olduğu, lordların ve vassallarının güç sırasına göre aşağı doğru sıralandığı ve en alt basamakta da serflerin bulunduğu bir piramit gibi şekillenmektedir. Böylelikle aşağıdan yukarıya biat, yukarıdan da aşağıya himaye şeklinde bir sistem oluşmuştur (Yurdusev, 1993, s. 103-104).

Feodalitede siyasi anlamda vaziyet böyleyken ekonomik anlamdaysa her otorite erkinin kendine ait üretim tabanına ve toprağa sahip olduğu, serflerin bu topraklarda üretim yaparken toprağın mülkiyetine sahip olamadığı, yine serflerin toprakla birlikte alınıp satılabildiği, kendine yetebilirliğin ön plana çıktığı, sınırlı ve bölgesel ticaretin var olduğu bir nizam mevcut olmuştur (Yurdusev, 1993, s. 103-104).

Feodal düzende otoritenin bölünmüş vaziyette olmasına, tek ve mutlak bir otoritenin olmamasına rağmen sosyal sistem soy ve statü üzerine kurulu olduğu için özgürlükçü ve ferdiyetçi tutumlara ket vurulmuştur (Yılmaz A. , 2016, s. 31).

Feodalitede toplumsal düzen yönetenler ve yönetilenler olarak ikiye bölünmüş yönetenlerde kendi içinde soylular, şövalyeler ve rahipler olarak yani savaşımlar, çalışanlar ve dua edenler olarak üçe ayrılmıştır. Bu ayrım Hristiyan ülkesinde kilisenin nezdinde Tanrının iradesinin yansması olarak meşrulaştırılmış ve bu tabakalar arasında dikey bir hareketliliğe müsaade edilmemiştir. Yekpare bir değer olarak toplumun içinden sıyrılmak isteyen bireyin bu koşullar altında amacına ulaşabilmesi mümkün olmamıştır (Çetin H. , 2002, s. 81-82). Böylesi kapalı ve baskıcı düzende değerli olan şey, bireyin özgürlüğü değil, itaat ve boyun eğiş olmuştur. Esasen Orta Çağ dahil tarihin çok uzun bir dönemi boyunca insan, birey olarak toplumun/cemaatin içinde kaybolmuş, toplumun/cemaatin içinde oluşu da soya, statüye ve dinsel uyumluluğa bağlı olmuştur. Nitekim liberalizm de bu duruma insanın biricikliği ve özerkliğiyle cevap veren bir baş kaldırış olarak görülmüştür (Berktaş, 2021, s. 55).

Özgürlük ve otorite arasındaki çatışmada ibre Rönesans hareketleri ile birlikte özgürlük lehine kıpırdamıştır. Coğrafi keşifler, kolonizasyon girişimleri, yozlaşan kilisenin savlarının ve öğretilerinin teklifine ve kayıtsız şartsız doğru kabul edilmesine Reformasyon hareketiyle indirilen darbe, Rönesans ve Reform akımlarıyla gelişen sekülerizasyon bu duruma katkı sağlayan gelişmeler arasında gösterilmektedir (Yurdusev, 1993, s. 104). Reformasyon hareketi hem yeni mezheplerin hem de yeni kiliselerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu durumun da insanlar arasında hoşgörünün yayılmasına ve gelişmesine sebep olduğunun üzerinde durulmuştur. Ortaya çıkan yeni mezhepler kendi özgürlük alanlarını, dinsel hürriyetlerini ve siyasal haklarını güvence altına almaya çalışırken liberalizmin ilerlemesine de katkıda bulunmuşlardır. Protestan reformuyla oluşan yeni din ve mezhep anlayışı, bencilik ve bireycilik temeline oturarak faydacılığı ve insan severliği bünyesine katıp liberalizmin gelişmesine ve toplum nezdinde kabul görmesine sebebiyet vermiştir (Yılmaz A. , 2016, s. 32).

Bireyi kolektivite içinden sıyıran Rönesans hareketlerinin, Tanrının yerine insanı, kilisenin dogmalarının yerine de akli merkeze yerleştiren rasyonel ve bireyci kapıyı araladığı kabul edilmiştir (Yılmaz A. , 2016, s. 31-32). Özellikle 1450 yılında Avrupa'da matbaanın icadı ve gelişimiyle bilgiye sahip olabilme elitlerin ve rahiplerin tekelinden çıkmış, insanlar bu seçkinlere ihtiyaç duymadan bilgiyi elde edebilmeye başlamıştır (Butler, 2021, s. 36). Sanat, bilim ve entelektüel gelişmenin yanında Rönesans'ın en önemli keşfi birey olarak insanın ve özgürlüğün keşfi olmuştur (Yılmaz A. , 2016, s. 31-32). Bu bağlamda insan, aile, cemaat ve toplumsal

tabakalardan soyutlanarak ayrı bir varlık olarak anlaşılmaya başlanmıştır (Heywood, 2013, s. 44). İnsan aklı, gelişmenin ve yol göstermenin yegâne aracı olarak kabul edilmiştir. İnsan her kulvarda yüceltilip birey her şeyin ölçüsü kabul edilirken bu durum hümanizmin ortaya çıkmasına ve ana akım olmasına da sebebiyet vermiştir. Bilim, felsefe, sanat, astronomi ve edebiyat gibi birçok alanda artarak çoğalan gelişmeler yaşanmış bu da kilisenin dogmalarının çürümesine sebep olmuş, kilisenin yaygın etkisine de yıkıcı bir darbe vurmuştur. Reform ve Rönesans'ın başlattığı bu fikri hareketler Aydınlanma Çağı olarak isimlendirilen dönemin doğmasına, Immanuel Kant, John Locke, Adam Smith, David Hume, Thomas Paine ve John Stuart Mill gibi liberalizmin en önemli düşünürleri olarak kabul edilen fikir adamlarının bu dönemde ortaya çıkarak düşüncelerini yaymalarına imkân sağlamıştır (Heywood, 2013, s. 47-48). Böylece bu düşünürler liberal felsefenin temellerini atmaya başlamışlardır.

Modern devletlerin kurulmasına doğru giden süreçte kentler, bireyi ve toplumu feodal yükümlülüklerden kurtaran, özgürleştiren, aynı toprak parçası içerisinde yaşayanların ortak çıkarlarını gerçekleştirmek gayesiyle örgütlendiği bir birim hüviyeti kazanmıştır (Çetin H. , 2002, s. 72-73). Şehrin ortaya çıkışı ve büyümesi, köyün ve tarımın yerini sanayi ve fabrikaya bırakmasına neden olarak toplumsal hareketliliği artırmış bu da tarım temelli toprağa bağlı eski düzenin yıkılışını beraberinde getirmiştir (Yılmaz A. , 2016, s. 34).Siyasal anlamda tek kilisenin yerine kiliselerin olduğu, imparatorluğun yerine bölgesel otoritelerin kendisinden daha küçük otoriteleri yutarak mutlak krallıkların kurulduğu bir düzen tanzim olmuştur (Yurdusev, 1993, s. 104). Halk artık kendini lordun, efendinin tabiiyetinde değil kralın tabiiyetinde görmeye başlamıştır. Bu durum da ulusal ayrımları belirginleştirmiş, ulusların ve ulusal devletlerin ortaya çıkmasını sağlamıştır (Çetin H. , 2002, s. 83).

Ticaretin büyümesi kentleşmeyi arttırarak sosyal ve siyasal yapıya yeni aktörlerin dahil olmasına neden olmuştur (Çetin H. , 2002, s. 83). Avrupa'da kentleşmenin ve ticaretin gelişmesi ve liberal felsefenin büyümesi, yeni bir ticari ve sınai orta sınıfın doğuşuyla paralel ilerlemiştir (Berktaş, 2021, s. 55). Feodalitenin temelinden sarsılması, değişen koşullarla birlikte gelişen ticaret, toplumda burjuvazi olarak adlandırılacak bu ticaret elitinin palazlanmasına fırsat tanımıştır (Çetin H. , 2002, s. 83). Büyüyen sanayi ve ticari faaliyetler kralları iştahlandırarak merkantilist düzenlemelerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Devletin ekonomiye müdahalesi olarak bilinen merkantilizmin yerleşik çıkarlara sağlamış olduğu fayda giderek

artmaya ve merkantilist politikalar girişimciliği engellemeye başlayınca bu durum yeni palazlanan orta sınıfın direnişine neden olmuştur (Berktaş, 2021, s. 56). Rekabette fırsat eşitliğini amaçlayan orta sınıf, kâr elde etme alanını daraltan politikaları ve bu yönde yönetimin güttüğü tekelci ayrıcalıkları bireysel özgürlüklerin çiğnenmesi olarak addetmiştir (Berktaş, 2021, s. 59). Felsefe düşünürü G.H. Sabine'in ifade ettiği üzere Orta Çağ bitiren toplumsal değişimde en etkili olan şey düşünceden ziyade yeni ticari ve sınai sınıfın ortaya çıkışı olmuştur. Ortaya çıkan bu yeni sınıf özgürlüğün ve liberalizmin ilerlemesinde bir lokomotif olarak kabul görmüştür (Sabine'den akt. Yılmaz, 2016, s. 32).

Rönesans hareketlerinin mutlakiyetçi yönetimlerden görece uzak ticaretin yoğun olduğu Venedik ve Floransa gibi İtalyan şehir devletlerinde filizlenmiş olduğu gibi liberalizmde de en önemli ilerlemeler sınai ve ticari sınıfın ortaya çıktığı bölgelerde katedilmiştir (Yılmaz A. , 2016, s. 34). Sanayi Devrimi'nin yaşandığı İngiltere, ayrıca Birleşik Amerika ve Batı Avrupa bu duruma örnek olarak gösterilmektedir (Çetin H. , 2002, s. 88).

Hollanda'nın, İspanyol Habsburgların mutlakiyetçiliğine karşı verdiği mücadele sonucunda çeşitli liberal niteliklere sahip bir politik yapı oluşmuştur. Mülkiyet hakkını teminat altına alan hukuk, resmi olmasa da dini hoşgörü, genişletilmiş ifade özgürlüğü ve sınırlandırılmış merkezi devlet ilkeleri bu mücadelenin getirileri olarak addedilmiştir. Hollanda'nın bu başarısı Avrupa'daki liberal birikime bir katkı olarak görülmüştür (Raico, 2013a, s. 126).

1642 yılında gerçekleşen İngiliz İç Savaşı, Katolik kralın destekçileri ile Protestanlığı savunan ve hukukun üstünlüğünü teminat altına almak isteyen parlamenterler arasında yaşanmıştır. Sonunda kral ve destekçileri savaşı kaybetmiş, kral idama mahkûm olmuş ve cumhuriyet ilan edilmiştir. Fakat parlamentonun içinden ve aynı zamanda ordu generali olan Oliver Cromwell, kurulan cumhuriyeti bir kral gibi yönetince ölümünün ardından meclis II. Charles'ın taç giymesine icazet vermiştir. Bu dönemde ortaya çıkan Whig Partisi krala karşı parlamentonun hakimiyetini teminat altına almak, Protestanlığı savunmak ve Katoliklerin İngiliz siyasetine dahil olmalarını engelleme saikleriyle gündeme gelmiştir. Liberal Parti ile birleşen Whigler 17.yüzyılın sonu ve 18.yüzyıl boyunca İngiltere siyasetinde etkili olmuştur. Whig Partisi'nin politik amaçları; ekonomik ve siyasi liberalizm, kanaat ve vicdan özgürlüğü,

İngiltere'nin dünyada refah ve özgürlük timsali olması şeklinde tanımlanabilmektedir (Talbot, 2017, s. 125-126).

1650'lerde İngiltere'de Levellers (Eşitlikçiler) diye adlandırılan siyasi hareket yükselişe geçmiştir. John Lilburne'ün liderlik ettiği bu siyasi hareket yasa önünde eşitlik, dini hoşgörü, genişletilmiş oy hakkı, doğal ve eşit haklar gibi ilkeleri savunmuştur. Düzen karşıtı olarak nam salan John Lilburne, devlet tekellerinin bitirilmesini istemiş ve bu doğrultuda mücadele etmiştir. Levellers akımının içinde bulunan Richard Overton işi daha da ileri götürerek kendi mülkiyetlerini ellerinde bulunduran özgür insanların kendileri arasında anayasal bir toplum sözleşmesi ortaya koymaları gerektiği üzerinde durmuştur (Butler, 2021, s. 36-37).

Yıl 1688'de İngiltere'de Şanlı Devrim (Görkemli Devrim) olarak bilinen bir hadise gerçekleşmiştir. Orange'ın Hollandalı Prensi William, İngiliz ayanının talebi üzerine İngiltere'ye gelerek hak ve özgürlükleri ihlal eden Kral II. James'i tahttan uzaklaştırmış ve parlamentonun iradesiyle karısı Mary ile birlikte tahta çıkarılmıştır. Böylece otorite açıkça halktan krala geçecek şekilde gerçekleşmiştir. Tahtın yeni sahipleri William ve Mary İngiltere'de hak ve özgürlükler beyanı olacak Haklar Bildirgesi'ni imzalamışlardır. Bildirgeyle tahttan bağımsız bir adalet sistemi, serbest seçimler, mecliste ifade hürriyeti, hükümeti ceza alma korkusu olmaksızın şikâyet edebilme ve gayri insani cezaların bitirilmesi gibi ilkeler öngörülmüştür (Butler, 2021, s. 37-38). 1688 Şanlı Devrimi, İngiltere'de monarşinin gücünü sınırlamış ve daha da önemlisi devrimin getirdiği anayasacılık, hoşgörü ve özgürlük anlayışı bir yüzyıl sonra hem Avrupa'da hem Amerika'da örnek teşkil etmiş hatta Amerika'nın kendi Haklar Bildirgesi'ne doğrudan ilham kaynağı olmuştur (Berktaş, 2021, s. 54-55).

1700'lü yılların ortalarına gelindiğinde Amerikalı koloniciler, Britanya'nın kendilerini yönetim şeklinden epeyce rahatsızlık duymaya başlamışlardır. Britanya'nın kolonicilerin ticaretini keyfi şekilde düzenleme politikası ve Amerika üzerindeki vergilerin rızaya dayanılmaksızın artırılması, kolonicileri bir hak arama teşebbüsüne itmiştir. Bu teşebbüs karşılık görmeyince durum bir ihtilale ve Amerika'nın bağımsızlık mücadelesine doğru evrilmiştir. Amerikan kolonileri, isyanı, İngiliz İç Savaşı ve Şanlı Devrim ile cebelleşmiş liberal düşünürlerin fikirlerine dayandırarak haklı bir zemin aramıştır (Butler, 2022, s. 67).

Nitekim Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi, John Locke'un tabii hukuk teorisi üzerine oturtulmuştur. Oluşturulan Amerika Birleşik Devletleri Anayasası, Montesquie'nün güçler ayrılığı ilkesini şiar edinmiştir. Keza Amerikan İhtilali'nden cesaret alan Fransız İhtilali de yönetim kademelerini liyakate dayandıran, aristokrasinin imtiyazlarını ortadan kaldıran ve yasa karşısında eşit olmayı savunan liberal ilkeleri Fransız Milli Meclisi eliyle hayata geçirmiştir. Bunun yanı sıra Fransa'da yayınlanan İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi ile kralın gücünü sınırlayıp, bireyin haklarını güvence altına alan bir anayasanın çerçevesi çizilmiştir. Sonuçta Amerikan ve Fransız ihtilallerinin liberalizm tarihindeki önemi kritik olmuştur (Berktaş, 2021, s. 56).

1.3. Tarihsel Süreçte Liberalizmi Temellendiren Düşünürler

Tarihsel süreç içinde liberalizmin ortaya çıkış ve gelişim meseleleri üzerinde dururken liberalizmi ete kemiğe büründüren düşünürlerin atlanması çalışmayı bütünüyle eksik bırakacaktır. Liberalizm akımının serpilmesi kimi düşünürlerin fikirlerini kamçılayarak bu akımda kilometre taşları olarak kabul edilen düşüncelerin ve eserlerin doğmasına sebep olmuştur. Dönemin liberalizm timsali kabul edilen İngiltere, önemli liberal düşünürleri kendi bünyesinden çıkartmıştır. Bu düşünürler hem Kıta Avrupası'nın hem de Amerika kıtasının fikir adamlarını etkileyerek liberalizmin etki alanını genişletmesine katkıda bulunmuşlardır.

17.yüzyılın ortaları ve 18.yüzyılın başlangıcı itibariyle bazı önemli düşünürler liberalizmin bir doktrin olmasına zemin oluşturacak fikirlerini ortaya koymuşlardır (Aktan, 2018, s. 26). Bu düşünürler; devletin sınırlarının ne olduğu, toplumsal ve iktisadi alanda hükümetin rolü, bireysel özgürlüklerin ne seviyede olacağı, devlet erkinin hangi oranda ve hangi alanlarda güç kullanabileceği ve devletin meşruiyetini hangi temellere dayandıracağı gibi kritik soruları saptamış ve cevaplandırmışlardır. Tespit edilen bu sorular her liberal düşünürün kendi nezdinde ortaya koyduğu farklı fikirlerle liberalizmin gelişmesine katkıda bulunmuştur (Butler , 2022, s. 15).

1.3.1. Thomas Hobbes: Devletin İnşası

Thomas Hobbes (1588-1679), bir liberal olarak kabul edilmemesine rağmen liberal düşünürlerin fikirlerinde önemli etkiler bırakmıştır. Özellikle toplumsal mutabakat ile devletin inşası görüşüyle siyasi liberalizmin kurucusu addedilen John Locke'a kılavuz olmuştur (Butler , 2022, s. 31). Hobbes, kendi döneminde muzdarip olduğu dinsel, siyasal ve iç çatışmaları sona erdirmenin mutlak egemen bir güç sayesinde gerçekleşebileceğini savunmuştur. Menfaatleri sebebiyle birbirleriyle çatışan insanları barış ortamı içinde bir araya getirebilmenin yolu, sınırsız ve bölünmez güçlerle donatılmış mutlak bir egemenin olmasıdır. Bu egemen güç, gücünün kaynağını bir sözleşmeyle kendisine razı olan insanlardan almaktadır (Zabcı, 2015, s. 427).

1640 yılında İngiltere'de kraliyet yanlıları ile parlamento destekçileri arasında bir iç savaş çıkmış, 1649 yılında, köylü ve zanaatkarlardan bir ordu kurup burjuvazi ve dinsel özgürlükçülerin desteğini alan Oliver Cromwell, kral I. Charles'ı yenilgiye uğratmış, yargılanmasını sağlamış ve idam ettirtmiştir. Koruyucu Lord lakaplı Cromwell "Commonwealth" ismi altında cumhuriyet görünümüne sahip askeri bir diktatörlük kurmuştur. İç savaşın sürdüğü senelerde Fransa'da bulunan Hobbes, sürgünde olan veliaht prens II. Charles'a cebir dersleri vermektedir (Ağaoğulları, Akal, & Köker, 1994, s. 168-170). Fransa'da geçirdiği sürede en önemli eseri olarak görülen Leviathan'ı kaleme alıp tamamladığında, kitabın içeriği, İngiltere'de hem kralcıları hem parlamento destekçilerini rahatsız etmiştir. Hobbes, kralın tanrısal erklere ve haklara sahip olduğu tezinin yerine, egemen gücün kaynağının insanların kendi aralarında kendi rızalarıyla yaptıkları sözleşmeyle olduğunu savunmuştur. Diğer taraftan egemen güce sonsuz ve üstün güçler atfettiği için kralın gücünü sınırlandırmak isteyen parlamento destekçilerinin tepkisine de maruz kalmıştır (Zabcı, 2015, s. 428-429).

Hobbes'un felsefesi, insanın eylemlerinin sebeplerini bulmaya çalışarak barışçıl ve istikrarlı bir toplumun ne şartlarda gerçekleşebileceğini anlayabilmektir. Hobbes, insanın, kendi varlığını devam ettirebilmesi için kötü olan, zarar verici şeylerden uzaklaşırken, kendisi için yararlı olanı, hazzı elde etmeye çalışan bencil bir varlık olduğunu ifade etmektedir. İnsan akli sayesinde, sürekli geleceğini düşünerek kendi yaşamını devam ettirebilmesi için yararlı olan şeyleri aramaya çalışırken, ölüm

korkusu gibi duygularla da güvenlik arayışına meyletmektedir (Karaduman, 2020, s. 124).

Hobbes'a göre insanların arzu ettikleri şey insanlar için iyi, nefret ettikleri şey ise kötü olarak tanımlanmaktadır. Yani herkesin iyisi ve kötüsü herkese göre değişmektedir. Devletin olduğu konumda iyiye ve kötüye devlet karar vermektedir. Devletten önce insanların yaşadığı doğa durumunda her insan kendi iyisine ulaşmak için sürekli rekabet halinde ve savaş durumundadır. Doğa durumundaki insanlar, kendi tabiatlarından ötürü sürekli karışıklık, çatışma ve şiddetin içinde yaşamaktadırlar. Thomas Hobbes, bu durumu "insan insanın kurdudur" sözüyle formüle etmiştir (Zabcı, 2015, s. 434).

Thomas Hobbes'un görüşünde, doğa durumunda fiziksel olarak zayıf olanlar güçlü olanlar tarafından ezilebilir. Zayıf olanlar ise birleşerek kendilerinden daha güçlü olanları ezebilirler (Hobbes, 2007, s. 92). Akli olarak her birey kendi zihinsel yetilerinden memnundur ve herkes, kendi düşüncesinin doğru olduğunu kabul ederek kendisini diğer bireylerden üstün görmektedir. İki ayrı birey aynı şeyi talep ettiği anda sorun ortaya çıkar ve düşmanlık baş gösterir. Güven ortamının yokluğundan dolayı insanlar, başkalarına hükmederek onları tahakkümleri altına almayı amaçlarlar. İnsanlar kendilerini korumak, tehlikelerle baş edebilmek ve hayatta kalabilmek için bitmek bilmez bir güç isteği arayışında olurlar. Her ferdin aynı istek arayışında olmasıysa sonu gelmez çatışma ve savaş durumunu oluşturmaktadır (Zabcı, 2015, s. 435).

Hobbes, doğa durumunda toplumun uygarlıktan yoksun olacağını ifade etmektedir. Hatta onun için doğa durumunda bir toplum bile yoktur. Sadece bir insan kalabalığı vardır. Herkesin birbirine düşman olduğu ortamda, toprağı işlemek, denizcilik yapmak, ticareti ilerletmek, sanat yapmak, yazı yazmak gibi çabalar Hobbes'a göre beyhudedir (Hobbes, 2007, s. 94-95). Adalet ve adaletsizlik gibi kavramlar, ortak iyiye ulaşmak için belirlenen amaçlar ve herkesin kendi gücüne göre bir şeyleri elde etme istediğinden ötürü özel mülkiyet doğa durumunda mevcut değildir (Zabcı, 2015, s. 437).

Doğa durumunda var olan bu korku, güvenlik isteği, can ve mal kaygısı, savaş ve çatışma tehlikesinin varlığı insanları, barışı temin edecek ve koruyacak devleti kurmaya itmektedir. Güvenliği ve barışı sağlayacak devletin kurulması ve onun daimî

olabilmesi, insanların rızasına ve varsayımsal bir sözleşmeyle kudret ve güçlerini egemen güce devretmeleriyle gerçekleşmektedir. Thomas Hobbes devletin ya da kendi eserindeki tabiriyle Leviathan'ın kuruluşunu, Tanrı'nın yanında insanların barışını ve güvenliğini sağlayacak “ölümlü tanrı”nın doğuşu olarak görmektedir (Zabcı, 2015, s. 438-441).

1.3.2. John Locke: Kurucu Liberalizm

Liberalizmin en önemli düşünürü ve liberalizmin bir siyasi doktrin olarak ortaya çıkmasında en önemli pay sahibi olarak kabul edilen kişi İngiliz filozof John Locke'tur. Locke (1632-1704) liberalizmde doğal haklar öğretisini, öz-sahiplik fikrini, hoşgörü anlayışını ve rızaya dayalı yönetimi temellendiren düşünür olmuştur (Erdoğan M. , 2017, s. 65-66). John Locke'un düşünceleri 1688 Şanlı Devrimi'ni hazırlayan fikirler çerçevesinde gelişmiştir (Zabcı, 2015, s. 481).

Locke önemli eseri “*Yönetim Üzerine Birinci İnceleme*” kitabında Robert Filmer'in “*Patriarcha*” adlı kitabını eleştirmiştir. Robert Filmer bu kitabında; insanların siyasi açıdan birbirlerine eşit olmadıklarını, insanların birbirleriyle olan münasebetlerinde ilahi bir hiyerarşinin bulunduğunu ve bu hiyerarşinin en üstünde kralın yer aldığını ifade etmiştir. Filmer, kralların üstünlüklerini ilahi güçten aldıklarını, kralın iktidarının ve varlığının, kralın tabiiyetinde bulunanların rızasına bağlı olmadığını savunmuştur. Yani bu durumda krala hiçbir şekilde karşı gelinemez ve kral tahttan indirilemezdi (Akarsu, 1961, s. 73).

John Locke, “*Yönetim Üzerine İkinci İnceleme*” adlı eserinde, Thomas Hobbes'tan aşına olduğumuz kavramlar üzerinden yola çıkarak meşru ve sınırları belirlenmiş egemen gücü izah etmiştir. Locke, tıpkı Hobbes gibi bir “doğa durumu” tasviri yaparak “devletin ne için gerekli olduğunu” anlatmaktadır. Fakat Locke ile Hobbes arasında önemli bir fark bulunmaktadır. Hobbes, sınırsız güçlerle donatılmış egemen bir gücü, doğa durumundaki çatışmaya, anarşiye ve savaş durumuna yeğlemektedir (Zabcı, 2015, s. 484-485). Locke ise durum ne olursa olsun keyfi ve sınırlamalardan münezzeh bir iktidarı savunmamaktadır. Hatta Locke, Hobbes'un bu iktidar anlayışını çürütmeye çalışmaktadır (Locke, 2021, s. 17-18).

Locke'un doğal haklar teorisine göre toplum halinde yaşayan ve doğal haklara (yaşam, mülkiyet ve özgürlük hakkı) sahip olan insanlar bu haklarının korunması için devlete ihtiyaç duymuş ve toplumsal bir sözleşmeyle devleti inşa etmişlerdir (Aktan, 2018, s. 27). Devletin olmadığı bir tabiat durumunda yaşayan insanlar, yaşam, hürriyet ve mülkiyet haklarının korunması ve bu hakları ihlal edenleri cezalandırması adına kendi bir kısım haklarını devlete devretmişlerdir. İnsanlar, haklarının bir kısmından vazgeçme durumuna daha huzurlu, daha emniyette ve daha müreffeh hale gelebilmek için rıza göstermişlerdir (Butler , 2022, s. 38-39).

Doğa durumunda insanlar sürekli tehlike ve korku hissetmektedirler. İnsanlar doğa durumunda da özgürlüklere ve haklara sahiplerdir fakat bunlar insanların saldırısına açık durumdadırlar. İnsanların haklarının gasp edilmesi durumunda haklarını arayabilecekleri bir otorite ihtiyacı, onları, bir toplum oluşturmaya ve mutlak olmaması şartıyla siyasi iktidarı kurmaya itmiştir. Locke'un mülkiyet adı altında birleştirdiği canın, malın ve özgürlüğün muhafazası, insanlara devleti kurdurtmuştur (Zabcı, 2015, s. 493-494).

Devletin meşruluğunu insanların gösterdiği rıza sayesinde aldığını düşünen Locke, bu sayede insanların gönüllü olarak toplumun üyesi olacağını ve yasamanın çıkardığı yasalara uyacağını beyan etmiştir. John Locke, yasalara bağlı olmayan keyfi ve sınırlandırılmayan bir iktidarın varlığında doğa durumunun devam etmekte olduğunu hatta bu durumun doğa durumundan daha kötü olduğunu kaydetmektedir (Locke, 2021, s. 146). Bu noktada da Locke ve Hobbes birbirinden ayrılmaktadır. Çünkü Hobbes için iktidar mutlak ve sınırsız bir yapıdadır. Hobbes'a göre yasalar, iktidar için değil iktidara gücünü teslim eden toplumun bireyleri için geçerlidir (Zabcı, 2015, s. 446).

John Locke'un öz-sahiplikle kastettiği hayat, mülkiyet ve hürriyet hakları Locke nezdinde öyle vazgeçilmez ve temel haklardır ki eğer sözleşmeyle kurulan devlet yasalara uymaz ve bu hakları sistematik olarak ihlal etmeye kalkarsa bireyler o iktidara karşı her türlü direnme ve o iktidarı yıkma hakkına sahiplerdir (Erdoğan M. , 2017, s. 66). John Locke'un bu düşünceleri bir sonraki yüzyılda Amerikan (1776) ve Fransız Devrimlerine (1789) fikri öncülük etmiştir (Yayla, 2015a, s. 60).

1.3.3. Kıta Avrupası Liberalleri

İngiltere’de liberalizmin ilerlemesi yönünde elde edilen başarılar Fransız düşünürlerin de ilgisini çekmiştir. Daha önce Hollanda’daki gelişmelerin dikkat çekmiş olduğu gibi İngiltere örneği, yabancı devlet adamlarını ve düşünürlerini etkilemeye başlamıştır. Montesquieu ve Voltaire gibi düşünürler bu gelişmeleri gözlemlemek üzere İngiltere’de bulunmuşlardır (Raico, 2013b, s. 136).

Montesquieu için esas sorun, devlet gücünün nasıl sınırlandırılacağı ve devletin zorba hale gelmesinin nasıl engelleneceği olmuştur. Bu bağlamda Montesquieu, yasama, yürütme ve yargı güçleri birbirlerini sınırlandırabilsin ve denetleyebilsin diye bu güçlerin farklı farklı zümrelerin elinde toplanması gerektiği üzerinde durmuştur. Montesquieu’ye göre devlet, ona verilen sınırlandırılmış güçle kamu düzenini ve güvenliğini sağlamalı, özgürlüklerin azami düzeye çıkması için çaba sarf etmelidir (Butler , 2022, s. 46-47).

18.yüzyılın ortalarında bir grup Fransız iktisatçı, fizyokratlar, bireylerin kendi menfaatleri peşinde koşma fikrini bir ekonomik kuram haline getirmişlerdir. Bu teori “*laissez faire, laissez passer*” yani “bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler” olarak adlandırılmıştır (Berktaş, 2021, s. 59-60). Buna göre refahı ve zenginliği artırmanın yolu kısıtlamalardan değil serbest ve kısıtsız girişimden geçmektedir. Fizyokratlar, doğal bir düzenin var olduğunu ve devletin bu doğal düzenin gidişatına karışmaması gerektiğini savunmuşlardır (Aktan, 2018, s. 29-30).

Fransa’dan sürgün edilen Voltaire, o dönemde liberalizmin timsali kabul edilen İngiltere’ye giderek anayasal devleti, özgürlükleri ve klasik liberal fikirleri yerinde görmüş ve karşılaştığı bu fikirler ilgisini çekmiştir (Butler, 2021, s. 118). Kilisenin hoşgörüsüzlüğünü ve Fransız soylularının yozluğunu tenkit etmiş, hayatı boyunca hürriyeti, hoşgörüyü, ifade özgürlüğünü ve serbest ticareti teşvik etmiştir. Voltaire, bilge bir kralın milletin refahını artıracak reformlar yapabileceğine inanarak anayasal krallığı savunmuştur. Bunun yanında keyfi gücün sınırlandırılmasını, hukukun üstünlüğünü, adil yargılanma hakkını, adaletli vergilendirmeyi talep etmiş, devletin zenginliğinin altın ve gümüşle olmadığını ifade ederek merkantilizmi eleştirmiş, zenginliğin emek, maharet ve üreticilikle gerçekleşeceğini beyan etmiştir (Butler , 2022, s. 47-48).

Fransa’da ekonomist A. R. J. Turgot serbest piyasanın ilkelerini ortaya koymuştur. Turgot’a göre piyasa tabiatın akışına bırakılmalı, ona müdahale etmeksizin sadece takip edilmelidir. Turgot devletin; ticaretin, alışverişin, menfaatlerin, bireysel irade ve yeteneklerin detaylı tüm bilgisine sahip olmasının imkânsız olması, tüm bu teferruatlı bilgiye sahip olsa bile eninde sonunda mesele bireyin kendi menfaatlerinin peşinde eylem gösterme şartı olması hasebiyle bireyin kendi yolunda ilerlemesinin serbest bırakılmasını dile getirmiştir (Raico, 2013b, s. 137).

Frederic Bastiat (1801-1850), ticaretle uğraşan akrabalarının işlerine yardım ederken Adam Smith ve Jean Baptiste Say’in eserlerine ilgi duymaya başlamıştır. Fransız Serbest Ticaret Birliği’nin haftalık yayınlanan Libre-Echange gazetesinin kuruluşunda yer almış, yayınladığı bildirimlerle ekonomide korumacılık taraftarlarını eleştirmiştir. Rekabetin ve bireyciliğin faydasını inanan Bastiat, sosyalist fikirlerin de karşısında olmuştur. Eserleri hem kendi döneminin hem sonraki dönemlerin liberal iktisatçılara ilham olmuş, örnek teşkil etmiştir (Aktan, Aktan, & Vural, 1999, s. 584).

Bastiat meşhur Mumlar Dilekçesi’nde, devletin korumacılığına ironik bir yaklaşım göstermiştir. Fransa’da, Portekiz’den gelen portakalların daha ucuz olması ve tüketiciden daha çok rağbet görmesi zerine Fransız portakal üreticileri ithal portakalların yasaklanmasını talep etmiştir. Talep zerine yasaklanan Portekiz portakallarının ardından Bastiat, mumcuların ve donyağı üreticilerinin korunması için temsilciler meclisine bir dilekçe yazmıştır. Dilekçede güneşi şikâyet eden Bastiat, mum üreticilerinin kalkınabilmesi adına, evlere güneş işığının girmemesi gerektiğini bunun için de tüm evlerin camlarının siyahla boyanmasını ve pencerelerine siyah perdeler çekilmesini talep etmiştir. Böylece aydınlatma sanayisinin kalkınacağını dile getiren Bastiat, devlet kısıtlamalarını tiye almıştır (Butler , 2022, s. 93).

Frederic Bastiat, devleti “herkesin diğer herkes pahasına yaşama çalıştığı bir kurgu” olarak eleştirmiştir. *Hukuk* (1850) adlı eserinde topluma nizam getirecek bir yasal sistemin çerçevesini çizmiştir. Faguet’ye göre bireyler kendini, hürriyetini ve mülkiyetini savunma hakkına devletlerden ve yasalardan önce de sahipti. Devletlerin amacı bu hakları teminat altına almak için “ortak bir g” tesis etmektir. Bastiat, devletin başkalarının iyiliği için insanlardan para ya da mal talep etme hakkının olmadığını savunmuştur. Bireylerin haklarını korumaktan başka işlerle meşgul olacak devletin bir yerde durma sınırının olmadığını belirtmiştir (Butler , 2022, s. 93-94).

Alexis de Tocqueville, 1831 yılında arkadaşı ile ceza sistemini incelemek üzere gittiği Amerika'daki yaptığı gözlemlere dayanarak yazmış olduğu iki ciltlik *Amerika'da Demokrasi* eseriyle bilinmektedir (Aktan, Aktan, & Vural, 1999, s. 585). Eserinde Amerikan devletinin güçlü ve zayıf yönlerini, özgürlük ve eşitlik arasındaki çatışmayı ortaya koymuştur. Fransa'da devrimin ardından demokratik yapının yeniden inşa edilmesi için fikirlerini belirtmiştir. Ailesi kraliyetçi olsa da Tocqueville, meşruti krallığı eleştirenler arasında yer almıştır (Butler , 2022, s. 97). Liberal ve parlamenter bir yönetim sistemini savunmuş, demokrasinin bir çoğunluk tahakkümü olmaktan kurtarılması için sınırlandırılması gerektiğini savunmuştur. Bunun için ikili bir meclis yapısı ve halkoyuyla seçilmiş bir başkan önerisinde bulunmuştur (Butler , 2022, s. 98).

Alexis de Tocqueville, sadece demokrasinin içinde bulunduğu tehlikeleri değil demokrasinin oluşturabileceği tehlikeleri de incelemiştir. Tocqueville, siyaseten iktidar olanın, oranın çoğunluğuna karşılık gelmesi durumunda bireyin kendi haklarını çoğunluğa karşı savunamayacağını düşünmüştür. Tocqueville'e göre bireylerin çoğunluk tarafından yutulabilmesinin sebebi, bireyin daha çok kendine yönelmesi ve kendisiyle ilgilenmesidir. Böylece çoğunluklar daha çok cesaret bulacak ve bireyin kendini ifadesini ortadan kaldıracaktır (Butler , 2022, s. 98).

1.3.4. David Hume: Anti Rasyonalizm

İskoç Aydınlanmasının Adam Smith ile birlikte en önemli düşünürü kabul edilen David Hume (1711-1776); toplumda barışı ve adaleti sağlayan şeyin soyut akıl ve inançlarınca Tanrı vergisi kurallar olmadığını, barışın ve adaletin, faydası tecrübeyle görülmüş uzlaşmaya dayalı pratikler olduğunu ileri sürmüştür. Hume nazarında toplumsal yapılar evrim yoluyla gelişmektedir. Bu durum “kendiliğinden doğan düzen” fikrine temel oluşturmuştur. Hume, insan aklının, toplumsal bir düzeni oluşturmak adına gerekli olan hukuki ve ahlaki kaideleri apriori (deneye-gözleme dayanmadan) olarak gerçekleştirmeye gücünün yetmeyeceğini savunmuştur (Erdoğan M. , 2017, s. 68).

Isaac Newton'un fizik alanındaki başarısı, aydınların akla olan güvenlerini perçinlemiş, tıpkı doğa bilimlerinin kaideleri gibi toplumsal yaşamın kaidelerinin de akılla keşfedilebileceği ümitlerini artırmıştır (Yayla, 2015a, s. 62). Rasyonalitenin revaçta olduğu dönemde Newton'dan etkilenen David Hume, Newton'un rasyonel

yönünden değil deneysel yönünden ilham almıştır. Hume, insan aklının sınırlı olduğunu, olgular hakkında bilinmek istenenlerin sadece gözlem ve deneyim ile tespit olunabileceğini beyan etmiştir. Gözlem ve deneyimden yoksun akıl, Hume için yetersiz kabul edilmiştir (Çıvgın, 2013, s. 32-34).

İlk çağlardan itibaren filozoflar, amaç ve eylemlerinin belirlenmesinde aklın üstün olduğunu kabul etmişlerdir. Hume için bu durum aksinedir. Hume, moral kurallarının ve değer yargılarının aklın işleyiş alanının dışında olduğu görüşündedir. Bu kural ve yargılar zihnin bilinçli bir ürünü değil, istek ve tutkuların ürünüdür. Bu bağlamda rasyonalist olmayan bir toplum teorisi ortaya koymaya çalışan David Hume, anti-rasyonalist liberalizm ekolünün kurucusu addedilmiştir (Akdemir, 2020, s. 452-457).

Hume nazarında toplumsal kurallar, insanoğlunun pratik tecrübesinin tezahürüdür. Bu kurallar zaman içinde eğer topluma fayda getirebiliyorsa mevcudiyetini koruyabilecek, fayda getiremiyorsa silinip gidecektir. Böylelikle fayda kavramının da düşünce sistemine Hume tarafından dahil edildiği kabul edilmektedir. David Hume, evrensel bir kıtlık vakasının sürekli var olduğunu, insanların, kendilerinin ve çevresindekilerinin menfaatlerini gözetmek için bir eğilim gösterdiklerini ileri sürmüştür. Bu duruma göre, eğer tüm insanlığa yetecek kadar kaynak mevcut olsaydı ve insanlar kendileri kadar başkalarının da çıkarlarını gözetiyor olsalardı adalet ya da adaletsizlik mefhumları bilinmiyor olacaktı. Yani bu veçhe ile adalet ihtiyacı bireylerin bencilliğinden, insanların cömert olmayışından ve küresel kıtlık sorunundan kaynaklanmaktadır. Adaletin gözetiminde insanları güdüleyen şey, hayırseverlik duyguları ya da kamunun menfaati değildir. Adalet, aklın bir ürünü değil, insanların geliştirdiği beşerî davranışlarla vücut bulan bir olgudur. Hume, adaletin yapay bir şey olduğunu savunarak doğal adalet anlayışını reddetmiştir (Yayla, 2015a, s. 69-71).

David Hume tıpkı konuşulan diller, ticaret için kullanılan altın ve gümüş gibi hukuk ve ahlak kurallarının da bir aklın eseri olarak önceden tasarlanarak ve planlanarak ortaya çıkmadığını savunmuştur. Bu değer ve olguların gelişmesinin tek sebebi, insanlığa geçmişte fayda sağlamış ve halen fayda sağlamaya devam ediyor oluşlarıdır. Geçmişte sayısız kural ve kurum, faydasız olduğu için hayatın uygulama alanından çıkarılmış ve unutulmuştur (Taşkın, 2012, s. 102-103). Böylelikle David

Hume, klasik liberal görüşte mevcut olan “kendiliğinden doğan düzen” fikrinin izahını vermiş olmaktadır. Oluşan düzenin güvence altına alınmasının şartı, herkese ve her meseleye karşı uygulanabilir hukuk kurallarını tanzim etmektir (Yayla, 2015a, s. 72-73).

David Hume, bireylerin kendi yeteneklerini serbestçe kullanabilmesinden yana olmuştur. Topluma fayda getirecek bireysel yeteneklerin ve bu yeteneklerdeki farklılıkların ortadan kaldırılması halinde yoksulluk, dilencilik ve sefalet katbekat artacaktır. İnsanlar maddi olarak eşit hale getirilseler bile sanatta, bilimde, sanayide ve sosyal yaşantının tüm alanlarında sahip olduğu yeteneklerle bu eşitliği bozacaklardır. İskoç düşünür; bir sözleşme ve düzenleme olmaksızın insanların ailelerin içinde dünyaya geldiğini, bu ailelerin toplumu oluşturduğunu, toplumun da kendi varlığını insanların ihtiyaçlarından, zorunluluklarından ve tabii eğilimlerinden dolayı sürdürebildiğini söylemektedir. Bu sürecin devamında insanlar barışı, güvenliği ve adaleti tesis edebilmek adına siyasi toplumu ve yönetimi kurmaya eğilim göstermişlerdir. Bireylerin çıkarlarını maksimize etmek için hile ve aldatmacaya başvurması, insan tabiatının zayıflığı ve bencilliği hasebiyle siyasi otoritenin yani devletin kurulması zaruri görülmüştür (Yayla, 2015a, s. 73-77).

1.3.5. Adam Smith: İktisadi Liberalizm

İskoç Aydınlanmasının en önde gelen düşünürlerinden birisi de Adam Smith'tir (1723-1790). Günümüzde de iktisat ilminin en başında gösterilen Smith'in, kendi adından söz ettirmesi, *Ulusların Zenginliği* (1776) eserinden önce kaleme aldığı *Ahlaki Duygular Kuramı* (1759) kitabıyla olmuştur. Smith'e göre başkaları için hissettiğimiz sempati (bugün kullanılan tabiriyle empati), yani başkalarının hissettiklerini hissedebilme ve duygu durumlarını anlayabilme hali, bizi davranışlarımızın etkilerini sorgulamaya sevk ederek bencilliğimizi törpülemeye itmektir. Bu davranış düzeltme işleyişi sosyal yapının sağlamlaşmasına yardımcı olmaktadır (Butler , 2022, s. 54-55).

1776 yılında ortaya koyduğu *Ulusların Zenginliği* (*The Wealth of Nations*) eseriyle iktisadi liberalizmin ilkelerini temellendiren, Klasik İktisat Okulu'nun kurucusu ve iktisadi liberalizmin babası kabul edilen Adam Smith, tıpkı fizyokratlar gibi ekonomide doğal bir düzenin var olduğunu ortaya koymuş ve bu durumu piyasayı düzenleyen “görünmez el” tasviriyle açıklamıştır (Aktan, 1995, s. 10). Adam Smith

tıpkı fizyokratlar gibi devletin ekonomiye müdahalesini ve ekonomide tekelleşme hamlelerini, kamuya hizmet etmenin tam aksine, bir avuç insanın çıkarına hizmet edecek faaliyetler olarak görmüştür. Smith'e göre piyasa rekabetinin olmaması durumunda mallar kıtlaşacak ve fiyatlar yükselecektir. Adam Smith'in görüşlerinden hareketle 19.yüzyıl liberalleri, ekonomiye müdahale etmemenin ekonomi için en iyisi olduğunu savunmuşlardır. Smith'e göre eğer çıkarların doğal uyumu çerçevesinde insanlar toplumsal iş bölümüne dayanan piyasa ekonomisinde kendi menfaatlerinin peşinde gitmekte özgür bırakılırlarsa, bu durum herkesin refahının artmasına sebep olacaktır (Berktaş, 2021, s. 60-61).

İskoç düşünür *Ulusların Zenginliği* eserinde insanların her ihtiyaçlarını kendilerinin karşılaması yerine, değiş tokuş ederek ve iş bölümlerinde uzmanlaşarak çok daha yüksek faydaya ve refaha ulaşabileceklerini savunmuştur (Aktan, 2018, s. 31). Smith'e göre mübadele ve iş bölümüyle insanlar tüm gereksinimlerini bizzat karşılama zahmetinden kurtulurlar. Ürettikleri şeyin ihtiyaç fazlası olan kısmını, kendilerinin ihtiyacı, karşı tarafın ihtiyaç fazlası olan ürünleriyle değiştirerek fayda sağlarlar. Paranın keşfi ve kullanımının yaygınlaşması iş bölümü ve mübadeleyi etkili kılarak daha yararlı ve pratik hale getirir. Giderek yaygınlaşan mübadele ve iş bölümü sonucunda her insan bunlardan nasibini alarak bir nevi tüccara dönüşür ve tüm toplum bir ticaret toplumuna evrilir (Yayla, 2015a, s. 86-87).

Adam Smith nezdinde insanlar kişisel menfaatlerini gerçekleştirme ve sağlayacakları faydayı azami safhaya çıkarma güdüleriyle hareket ederken bu durum bütün toplumun yararına olacak şekilde sonuçlanmaktadır (Skousen, 2012, s. 198). Smith'in deyimiyle sanki "görünmez bir el" çıkar arayışlarını ve kişisel faaliyetleri olması gereken en iyi şekilde yönlendirmektedir (Smith, 2011, s. 30). Smith bu durumun önceden tasarlanıp planlanarak değil doğal bir akış içinde gerçekleştiğini ileri sürmektedir. Sonuçta her birey kendisi için en iyi olacak şeyi yapmaya gayret ederken bu durum tüm toplumun faydasına olmaktadır (Yayla, 2015a, s. 88-89).

Adam Smith, doğal bir akış içinde olduğuna inandığı piyasanın işleyişine müdahale edilmesinin, sermaye ve işgücünün serbest hareketinin önüne set çekilmesinin tamamen karşısında durmaktadır. Smith, bir ülkeyi barbarlık seviyesinden en müreffeh seviyeye ulaştıracak şeylerin, makul vergi sistemi, barış, adalet mekanizması olduğunu iddia etmektedir. Smith'e göre bunun dışında diğer tüm

hususların doğal akışı içinde ilerlemeye bırakılması yeterli olacaktır. Bu doğal akış sadece baskı ve zorbalıkla bozulabilmektedir. Bu baskı ve zorbalığı ise siyasi otorite yapabilecek güce sahiptir. Mevzubahis durumda devletin gücünün sınırları ve faaliyetlerinin çerçevesi belirlenmelidir (Yayla, 2015a, s. 91-92).

Adam Smith devletin üç önemli görevinin olduğunu, bunun dışında doğal işleyişe müdahale edilmemesini müdafaa etmiştir. Smith'in devlete yüklediği görevler şunlardır:

İlk olarak devlet, toplumu çatışmadan ve diğer devletlerin istilasından korumalıdır. İkinci görevinde devlet, her bireyi diğer bireylerin baskısından ve müdahalesinden korumalıdır. Bunun için de adaletli bir yargı sistemi oluşturmalıdır. Devletin üçüncü göreviyse topluma fayda sağlayacak bazı kamusal hizmetleri (eğitim, ulaşım, altyapı gibi) kendi eliyle gerçekleştirmesidir (Aktan, 2018, s. 31-32).

1.3.6. Immanuel Kant: Kişisel Özerklik

Immanuel Kant (1724-1804) tam anlamıyla bir liberal düşünür kabul edilmese de fikirleriyle liberal teorinin şekillenmesinde mühim bir yer tutmuştur. Günümüz liberalleri modern felsefenin kurucularından biri kabul edilen Kant'tan bir şekilde etkilenmişlerdir (Erdoğan M. , 2017, s. 69). Kant, insanların, başka insanların amaçlarına araç olamayacağını savunmuş, tüm bireyleri birbirlerinden bağımsız ve birbirlerine eşit olarak görmüştür. Kant için özgürlük evrensel bir haktır. Kant'a göre kendi eylemlerimize hükmedemiyorsak ahlaklı ya da ahlaksız olarak nitelenemeyiz. Bu veçhe ile akıl ahlakın temelidir. Eğer aklımızı kullanabilecek kadar özgürsek eylemlerimizden o ölçüde sorumluyuzdur (Butler , 2022, s. 60). Kant'ın kişisel özerklik (autonomy) -yani bireyin doğadaki bütün diğer varlıklardan ayrışarak kendi başına bir kişilik kazanması, kendi yaşamını bizzat düzenlemesi (Aldanmaz, 2010, s. 81)- anlayışı liberalizmin üzerinde önemle durduğu bireyciliği öne çıkartmaktadır.

Kant, devlete ihtiyacın olduğunu ve devlet özgürlüğü güvence altına aldığı takdirde toplumun var olacağını ifade etmiştir. Kant'a göre sadece özgürlük insanın tek esas hakkıdır. Mülkiyet gibi diğer haklar insana devlet tarafından verilen, tabii olmayan haklardır. Kant, kimsenin kimseyi doğru bildikleri şeyler üzerinden mutlu olmaya zorlamaya hakkının olmadığını belirtmiştir. Kant'a göre, kimsenin özgürlüğü

ihlal edilmediği takdirde, herkesin kendi mutluluğunu aramaya ve onun peşinde koşmaya hakkı vardır (Butler , 2022, s. 60-61).

1.3.7. Thomas Paine

Thomas Paine (1737-1809) İngiltere’den Amerika’ya göç ederken kitapları, broşürleri ve gazeteciliği sayesinde liberal fikirleri Amerika’nın büyük halk kitlesine taşımıştır. Britanya hükümetinin yozlaşmış ve bağınaz eylemlere sahip olduğunu düşünmüş, bu yönde Amerikan İhtilali’nin kaçınılmaz olduğunu izah etmiştir. ABD’nin bütün dünyaya örnek bir liberal ve demokratik cumhuriyet olabilmesini desteklemiştir. *Sağduyu* kitabıyla önemli sayıda kopya satarak halk nezdinde itibar görmüş ayrıca Amerika’da Bağımsızlık Bildirgesi’nin hazırlanmasında etkili olmuştur. Benzer bir etkiyi, *İnsan Hakları* eseriyle yozlaşmış olduğunu beyan ettiği, İngiltere krallığını ve kurumlarını hedef alarak elde etmiştir (Butler , 2022, s. 68-69).

Bireyselliği müdafaa eden Thomas Paine, herkesin ahlaki eşitliliğe sahip olduğundan yola çıkarak hoşgörüyü önem vermiştir. Paine, 1789 İnsan Hakları Beyannamesi’ndeki din özgürlüğünü düzenleyen maddeye karşı çıkmıştır. İnsan Hakları Beyannamesi’nin din özgürlüğünü düzenleyen 10.maddesine göre, “kanunla belirlenmiş olan din özgürlüğünün kamusal düzeni bozmayacak şekilde kullanılabileceği” hükmü yer almıştır. İnsan Haklar Beyannamesi’nin yalnızca bu maddesine karşı çıkan Paine, dinin herhangi beşerî bir kanunun sınırları dahilinde olamayacağını savunmuştur (Berzeg, 1999, s. 619-621).

1.3.8. Thomas Jefferson

Amerika’nın en büyük kişisel kütüphanesine sahip olmuş, bilim, sanat ve siyaset felsefesine dair kapsamlı okumalar yapmış Thomas Jefferson (1743-1826), John Locke’tan esinlendiği fikirleriyle Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi’ne imzasını atmıştır. Bildirgenin önsözünde “eşit yaratılmış insanların yaratıcıları tarafından kendilerine bahşedilmiş doğal haklara sahip olduğunu, bu hakların özgürlük, yaşam ve mutluluğu arama hakları” olduğunu ifade etmiştir. Değirmiş olduğu bu haklar özelinde bir nevi John Locke’un fikirlerini özetlemiştir. Jefferson meşru hükümetin toplumsal

sözleşmeye dayandığını, bu sözleşmenin bozulması durumunda insanların mevcut hükümeti devirmesinin hakkı ve görevi olduğuna inanmıştır (Butler , 2022, s. 71).

Thomas Jefferson kamusal ve özel güce karşı eşit mesafede yer almıştır. Jefferson gücün kimin elinde olursa olsun merkezileşmesine karşı çıkmıştır (Butler, 2021, s. 120). Bu konuda Montesquieu'dan ilham alarak güçlerin ayırımına dayanan bir anayasa oluşturulması çalışmalarında bulunmuştur. Ayrıca özgür basının ve toplumun eğitiminin siyasal iktidarı sınırlamak için elzem olduğunu düşünmüştür. Bireylerin dini görüşlerinin kimseye zarar vermemesi takdiriyle özgürce yaşanabileceğini savunmuş ve dini hoşgörüsüzlüğe karşı çıkmıştır. John Stuart Mill'in görüşlerine benzer şekilde kimsenin özgürlüğüne müdahale etmemek koşuluyla insanların istediği şekilde davranabilmesini ve özgür olabilesini savunmuştur (Butler , 2022, s. 71-72).

1.3.9. John Stuart Mill: Özgürlük Savunusu

John Stuart Mill tıpkı kendi gibi liberalizmin önemli düşünülerinden olan babası James Mill ve Jeremy Bentham tarafından eğitilmiştir (Heywood, 2013, s. 46). Küçük yaşlardan itibaren ciddi bir tedrisattan geçirilen Mill; üç yaşında Yunanca, sekiz yaşında Latince öğrenmiş, on yaşında tüm klasikleri okuyabilecek hale gelmiş, on dördünde ise siyasal iktisat, mantık, bilim ve matematik derslerinde ciddi ilerlemeler katetmiştir. John Stuart Mill, on sekiz yaşına geldiğinde Frederic Bastiat'ın fikirlerinin ışığında Westminster Review Dergisi'nde ekonomi üzerine makaleler yazmıştır (Aktan, Aktan, & Vural, 1999, s. 586).

John Stuart Mill insanın yaratıcılığını, bireyselliğini ve biricikliğini akıldan daha kıymetli görmüştür. Mill, Wilhem von Humboldt'un fikirlerinde olduğu gibi insanın kişisel ve ahlaki gelişiminin üzerinde durmuş, özgürlüğü bunun olmazsa olmazı olarak kabul etmiştir. 20.yüzyılın önemli düşünürlerinden olan Isaiah Berlin, John Stuart Mill'in *Özgürlük Üzerine* adlı eserini "hoşgörülü ve açık bir toplum arzu edenlerin en net, en samimi, en itekleyici ve ikna edici görüşlerinin izahı" şeklinde nitelendirmiştir (Butler , 2022, s. 102).

John Stuart Mill, bireysel özgürlüğün müdafaasının klasikleşmiş manifestosu olarak kabul *Özgürlük Üzerine adlı* eserinde fikir ve ifade özgürlüğünün, karşıt fikirlere hoşgörünün ahlaki, rasyonel ve uygar vatandaşın temel nitelikleri olduğunu

belirtmiştir. Mill, ne siyasal gücün ne toplumsal çoğunluğun, herhangi birine zarar vermeyen bireyin hürriyetine müdahale etme hakkına sahip olmadığını savunmuştur (Berktay, 2021, s. 78). Mill, geçmişte özgürlüğe yönelik tehdidin krallıktan, mutlakiyetçilikten ve soylu yönetiminden geldiğini belirtirken, özgürlüğe yönelik yeni tehdidin ise çoğunluğun diktası ve tahakkümü olduğunu ifade etmiştir. Mill'e göre çoğunluk sadece karar alma süreçlerinde etkili olmamış, aynı zamanda kendi görüşlerini taşımayan bireylere baskı uygulayarak onları kendilerine benzetmeyi hedeflemiştir (Mill, 2022, s. 16-17).

John Stuart Mill, tek bir görüşün dahi susturulamayacağını savunmuştur. Bir düşüncenin bile susturulması Mill için hem mevcut nesle hem gelecekteki nesillere zarar vermek demektir. Eğer susturulan düşünce hakikatse yanlıştan dönme fırsatı yitirilmiş olur. Eğer söz konusu düşünce yanlışsa bu durumda doğrunun yanlışla çarpışarak elde edeceği pekişmeden ve etkiden mahrum kalınmış olacaktır (Çaha, 2014, s. 22).

John Stuart Mill nazarında medeni toplumlarda herhangi bir bireye müdahale edilebilmesinin yegâne sebebi başkalarını zarar verilmesini önlemektir. Bireye kendi iyiliği için müdahale edilmesi Mill tarafından reddedilmiştir. Çünkü bu tür bahanelerle bireyin özgürlüğüne müdahale kapısı açıldığında bu durum devlet veya siyasal erk tarafından sürekli suistimal edilebilecektir. Bu sebeple birey daha iyi veya daha mutlu olacak diye hükümetin bireye herhangi bir düşünceyi empoze etmeye hakkı bulunmamaktadır (Mill, 2022, s. 21-23).

Mill, sırf yönetim halktan oluşuyor diye iktidarın keyfi ve sınırsız olmasına müsaade etmemektedir. Ayrıca iktidarın sınırlandırılmasını, bireylerin mevcut potansiyellerini ortaya koyabilmeleri açısından elzem görmektedir. Klasik liberalizm ve sosyal liberalizm arasında bir köprü konumunda görülen Mill, devletin bireyin hürriyetine müdahalesine karşı çıkarken, bireyin kendini gerçekleştirebilmesi adına çeşitli dokunuşlarda bulunmasını önermiştir. Mill; halk sağlığının iyileştirilmesi, çocukların eğitim ve öğretimi, çalışma saatlerinin ayarlanması gibi önlemlerin bireyin kendi potansiyelini ortaya koyabilmesine yardımcı olacağı kanaatinde olmuştur (Berktay, 2021, s. 78).

Mill, tüm vatandaşların yönetime aktif katılımını savunmuştur. Eğitim ve karaktere göre kişinin kaç oya sahip olabileceği “çoğul oy” mekanizmasını önermiştir.

Mill itibarlı şahsiyetine rağmen elitizmden tam anlamıyla kurtulamadığını eleştirilerini maruz kalmıştır (Kaçer, 2017, s. 317). Buna rağmen demokrasiyi tam anlamıyla hazmedememiş çoğunluğun tiranlığına karşı bireyi koruma kaygısı içinde olmuştur (Berktaş, 2021, s. 79).

Mill'in kendi çağdaşı olan düşünürlerden önemli bir farkı, kadınlara oy hakkını savunmuş olmasıdır (Kaçer, 2017, s. 319). Mill, cinsiyetler arasındaki farkın, toplum ve eğitim tarafından yaratılmış yapay bir eşitsizlik olduğunu düşünmüştür. Erkek veya kadın herkesin, bireysel yeteneklerini ortaya koyma ve bunları geliştirme hakkını savunduğu için oy hakkının da ayırt edilmeksizin herkese sağlanması gerektiğini savunmuştur. Mill, bir cinsi diğerine hukuken bağlayan ve bir tarafı diğer tarafa bağımlı hale getiren politikaların da karşısında olmuştur. John Stuart Mill düşün dünyasındaki özgürlükçü geleneğin en önemli temsilcilerinden ve savunucularından biri olarak kabul edilmiştir (Berktaş, 2021, s. 79).

1.3.10. Herbert Spencer: Doğal Seleksiyon

19.yüzyılın sonu ve 20.yüzyılın başından itibaren, bireyin refahının ve özgürlüğünün iyileştirilmesi için arzulanan devlet müdahalesine karşı, bu devlet müdahalesini kesin bir şekilde reddeden, bu tür gelişmeleri sosyalizme kapı açacak politikalar olarak nitelendiren liberaller de mevcuttur. Bunlardan bir tanesi Herbert Spencer'dır. Spencer, sosyal reform taleplerini bireysel özgürlüğün ihlali olarak görmüş, sosyal reform talep edenlerin kötü durumlarının kendi suçları olduğunu savunmuştur. Spencer, bireylerin kötü durumlarını iyileştirmek, refah şartlarını yükseltmek ve kendi potansiyellerini gerçekleştirebilmek için yapılan, sosyal liberallerin savunduğu sosyal reformları; insanları devlete muhtaç bırakıp tembelliğe itecek ve ahlaken çocuklaştıracak politikalar olarak görmüştür. Spencer'a göre devlet, baskıcı ve kötü bir kurumdur (Berktaş, 2021, s. 84).

Spencer, aşırı bireyci tutumuyla yoksulların durumlarının iyileştirilmesi için önerilen her türlü reforma karşı çıkmıştır. Spencer kamu sağlığı yönünde yapılacak iyileştirmelere, gıda ve ilaç standartlarına, mecburi eğitime ve sosyal yardımlara da bu doğrultuda karşı olmuştur. Sosyal Darwinist fikirleri benimseyen Spencer'a göre, yoksullar; yeteneksiz, kabiliyetsiz ve tembel oldukları için yoksullardır. Bu sebeple hayatta kalma mücadelesinde yenik düşmeye ve toplumdan ayıklanmaya

mahkumdurlar. Spencer bu durumun doğanın kanunu olduğunu ifade etmiştir (Dursunoğlu, 2016, s. 214-216).

Spencer, devlet müdahalesinin her zaman kötü ve zararlı olduğunu düşünmüştür. Eğer doğanın kanunlarına müdahale edilirse, bu müdahaleler ıstırapı azaltmak yerine daha da artıracaktır. Böylelikle, Spencer'a göre, hayatta kalmaya uygun olmayanların mevcudu çoğalacak, bu da hayatta kalmayı hak edenlerin çoğalmasını önleyerek onların alanını daraltacaktır (Berktaş, 2021, s. 85).

1.4. Klasik Liberalizm ve Temel İlkeleri

1.4.1. Klasik Liberalizm Nedir?

Mevcut modern siyasal ideolojilerin ekseriyetle tamamından daha eski ve daha karmaşık geçmişe sahip olan liberalizmin net bir tanımlamasının yapılabilmesi güçtür. Kendi içinde türlü farklılıklar ve yaklaşımlar barındıran liberalizm, ona eğilen düşünürlerin bakış açısına göre de çeşitlilik göstermektedir (Berktaş, 2021, s. 49). Son dört asırda Avrupa'da ve Avrupa'nın kültür ve düşünce birikimini bünyesine katan ülkelerde yeşeren liberalizm akımını, Batı'dan soyut bir şekilde ele alabilmek mümkün değildir. Bu akımın temel gayesi, egemen gücü sınırlandırarak bireyin hak ve özgürlüklerini muhafaza altına almaktır. Liberalizme yönelik olan farklı tanımlamaları irdilemeden önce yuvarlak bir tanım yapmak gerekirse liberalizm, Aydınlanma hareketiyle filizlenen, devletin sınırlarını belirleyip bireyin hak ve hürriyetlerini azamiye çıkarmaya çalışan siyasi ve iktisadi bir felsefedir (Berktaş, 2021, s. 50).

Tüm tarih boyunca otorite ile özgürlük arasında sürekli bir çatışma var olmuştur. Liberalizm, bu otoritenin ve siyasal gücün sınırlandırılarak özgürlüğün öne çıkması hususuyla fikir dünyasındaki yerini almıştır (Yılmaz A. , 2016, s. 31). Liberalizmin evvela tarihi koşullar vesilesiyle doğmuş olan bir doktrin ve akım olduğu üzerinde durulmaktadır (Raico, 2013a, s. 126). Siyaset bilimcilerin ekserisi, liberalizmin ortaya çıkışının, erken modern dönem Avrupa'sında mutlak ve merkezîyetçi iktidara karşı gelişmiş olan tepkiden kaynaklandığına işaret etmektedir (Berktaş, 2021, s. 50). Liberalizm kendi muhtevasıyla kişilerin otorite tarafından cezalandırma korkusu olmadan, kendi inançlarına ve özgürce gerçekleştirebilecekleri

eylemlerine göre yaşamalarını sağlayacak temel hak ve özgürlüklerin güvence altına alındığı bir toplumsal düzeni savunmaktadır (Berktaş, 2021, s. 51).

Liberalizm kapsama alanı itibariyle bireyciliği esas alan, bireylerin ekonomik ve siyasal hak ve hürriyetlerine teminat talep eden, piyasanın işleyişinin doğal akışına bırakılmasını ve devletin hem piyasaya hem bireylere müdahalesinin en minimal düzeye indirilmesini arzulayan bir doktrindir (Aktan, 2018, s. 18). Liberalizm özü itibariyle sınırlı bir devletin varlığını savunmaktadır. Devlet; iç güvenlik, dış güvenlik ve bireylere ciddi avantaj sağlayacak bazı kamu hizmetlerinin yapılması dışında (eğitim, ulaşım ve altyapı gibi) hiçbir şeye müdahale etmemelidir (Aktan, 2018, s. 69). Liberalizmde zorunlu bir kötülük olarak görülen sınırlı devletin rolü; bireyin hak ve çıkarlarını gözetmek, bireylerin özgürlük alanını genişletmek, devletin tekeline sahip olduğu güç kullanımını asgariye indirmek ve bir barış ortamını inşa etmektir (Butler, 2021, s. 69).

Liberalizm, liberaller vasıtasıyla devlet otoritesi veya egemen gücün sınırsız ve keyfi otoritesini sınırlayan, düşünce, ifade, basın, din ve vicdan özgürlüğünü tanıyan, mülkiyet hakkını güvence altına alan anayasal bir düzenin kurulmasını savunmaktadır. Liberalizmin devlet otoritesinin sınırlandırılması çerçevesindeki esas şiarlarından birisi de en iyi yönetimin en az yöneten olduğudur. Bireylerin hem ekonomik eylemlerine hem özel hayatlarına müdahale etmeyen bir yönetim liberalizmin idealidir (Berktaş, 2021, s. 64).

Bu noktaya kadar değinilen liberalizm düşüncesi 1900’lü yılların başına kadar sadece “liberalizm” olarak bilinmekte ve öyle adlandırılmaktaydı. Özellikle 20.yüzyılın başından itibaren sanayileşmenin toplum üzerinde oluşturduğu olumsuzluklar ve insanların çalışma şartlarındaki kötü koşullar nedeniyle liberalizme bakış açısı da değişmiştir (Yılmaz A. , 2016, s. 36). Hızlı sanayileşmenin getirdiği sefalet, hastalık ve eşitsizliğin artışı devletin korumacı tedbirler alması gerektiği fikrini giderek yaygınlaştırmıştır. Liberallere, sadece özel mülkiyet hakkını önemseyip insanların kederlerine karşı kulak asmadıklarına dair ciddi eleştiriler getirilmiştir. Böylece bazı liberaller, insanların içinde bulunduğu sıkıntılara karşı devletin korumacılığını ve müdahalesini benimseyerek görüşlerini değiştirmişlerdir. Sosyal refah ve reform talebinin artmasıyla yeni bir liberal görüş ortaya çıkmıştır. “Modern liberalizm”, “çağdaş liberalizm” ya da “sosyal liberalizm” adını alacak bu yeni görüş,

değinildiği üzere 1900'lü yılların başına kadar "liberalizm" olarak bilinen düşüncenin de kendini "sosyal liberalizm" den ayırt edebilmesi adına "klasik liberalizm" olarak adlandırılmasına sebep olmuştur (Berktaş, 2021, s. 74-75). Bu istikamette düşünülecek olursa liberalizm için yaptığımız ilgili tanımlamaları doğrudan klasik liberalizme atfedebilmemiz mümkündür.

Refah ve özgürlüğün gerçekleşebilmesi için devlet müdahalesine karşı olanlar ile sosyal adalet ve sosyal refahın gerçekleşebilmesi için devlet müdahalesi isteyenlerin liberalizm çatısı altında birleşmesi, hem anlam hem kavram karmaşasına sebep olagelmıştır. Böylesi taban tabana zıt iki farklı bakış açısının aynı etiketle adlandırılması liberalleri de rahatsız etmiştir. Bu sebeple liberaller, yani klasik liberaller, sosyal liberalizmin sahte bir liberalizm olduğunu beyan ederek liberalizm kavramının ilk ve hakiki anlamına sahip çıkılması gerektiğini düşünmüşlerdir. Nitekim liberalizm kavramına tam anlamıyla sahip çıkabilme gayesi gerçekleşmese de bugün olduğu gibi iki görüş arasındaki ayrımın netleşmesi için sadece liberalizm kavramının kullanılmasının yerine, kavramın önüne bir sıfat getirilmesi (klasik, sosyal gibi) zarureti doğmuştur (Yayla, 2014a, s. 140-141).

19.yüzyılda altın çağını yaşayan liberalizm, bugünkü tabiriyle klasik liberalizm, insanların rasyonel bir bilinç sayesinde sorunları saptayıp çözerek insanlığın sürekli bir gelişim gösterebileceğine inanmaktadır (Berktaş, 2021, s. 51). Liberal düşünürler insanın özünde iyi olduğunu, insanın rasyonel bir akıl sayesinde toplumsal sıkıntıları düzeltebileceğini, dinsel hoşgörüyü ve düşünce hürriyetini savunmuşlardır (Berktaş, 2021, s. 63). Düşünce sahasında hürriyeti, bireyselliği, özgürlüğü, eşitliği ve rasyonel olmayı savunan liberalizm; İngiliz tarihçi Irene Collins'in gözünde, insanlığı mükemmelliğe götürecektir olan ilerlemenin, özgür kurumlar vasıtasıyla gerçekleşebileceğine duyulan inançtır (Berktaş, 2021, s. 50). İngiliz siyaset bilimci David Jonathan Held için liberalizm; devletten müstesna özel bir alanın tanımlanması, sivil toplumun siyasi müdahalelerden kurtarılması ve devlet kudretinin sınırlandırılması gayretidir (Berktaş, 2021, s. 75-76).

Tanımlamalara çeşitlilik kazandırmaya devam edersek klasik liberalizm; özel mülkiyeti, kısıtsız ve engelsiz bir piyasa ekonomisini, hukukun egemenliğini, serbest ticareti ve kişisel özgürlükleri savunan bir ideoloji, bir özgürlük felsefesi olmuştur (Raico, 2013a, s. 125). Liberalizmin orijinal versiyonu olarak görülen klasik

liberalizmin devlete biçtiği yegâne rol, şahısların, hem devletin hem diğer şahısların kısıtlamalarından korunması ve hukuken sahip oldukları özel mülkiyetlerinde gözetilmesidir (Conway, 2013, s. 152). Bu doğrultudaki liberalizm düşüncesi, sadece krallara ve mutlak otorite çeşitlerine karşı değil, parlamentonun, yargının ve demokratik olarak değerlendirilen siyasi iktidarların bile bireylerin yaşam ve eylemlerinin tahakküm altına almasının, bireylere ve sosyal yaşamlarına müdahale etmesinin karşısında durmaktadır (Yılmaz A. , 2016, s. 58).

Klasik liberal anlayışa göre iyi olan tek bir yaşam tarzı yoktur. Özgür birey kendi tercihlerine göre kendi yaşam tarzını ve “kendi iyisini” belirleyebilmelidir. Devletin iyi bir yaşama dair bireyler üzerinde bir dayatma hakkı yoktur. Devletin böyle bir hakkı olmadığı gibi toplumdaki çoğunluğun da bireye baskı yapma hakkı bulunmamaktadır. John Stuart Mill’in fikri üzere toplumda tek bir düşünce bile susturulmamalıdır (Yılmaz A. , 2016, s. 59).

Klasik liberalizm, toplumun merkezine bireyi yerleştirmiş, bireyin toplumdaki konumunun doğumla, soyla veya statüyle değil, kendi yeteneği ve çabası sonucunda belirlenebileceğini benimsemiştir. Klasik liberalizm, bireyin iktisadi özgürlüğünün ve özel mülkiyet hakkının vazgeçilmez ilkeler olduğunu kabul ederek, rekabetçi ve serbest piyasa ekonomisini savunmuştur. Dini tutuculuk karşısında dini anlayışlara hoşgörü, din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması istenmiştir (Aktan, 2018, s. 11). Dini ve felsefi zeminlerden insanları bünyesinde toplayan liberal hareket, tüm farklılıklara rağmen, hoşgörü bilincini temel alarak, tek bir amaca yönelik çalışma imkânı bulmuştur: Toplumun serbestçe işleyen özgürlük alanını genişletmek ve devletin sınırlarını daraltmak (Raico, 2013b, s. 138).

Klasik liberalizm geleneğinin kabul edilen öncülerini; John Locke, David Hume, Adam Smith, özgürlük ve hoşgörü çerçevesinde John Stuart Mill ve yakın tarihten örnek verilecek olursa Friedrich August von Hayek isimleriyle sıralayabilmek mümkündür (Aktan, 2018, s. 11). Klasik liberalizmde düşünürlerin üzerinde en çok durduğu temel ilkeler; doğal hukuk, özgürlük (negatif), minimal (sınırlı) devlet, bireycilik, özel mülkiyet, serbest piyasa ekonomisi, hoşgörü, kuvvetler ayrılığı, barış, gönüllü iş birliği, rıza dayalı yönetim, sözleşme özgürlüğü, özel hayatın gizliliği ve dokunulmazlığı, sosyal hayatta zor kullanımına karşı olma ve hukukun hakimiyeti gibi kavram, kurum ve ilkeler bütününde ele alınmıştır. Bu kavram, kurum ve ilkelerin

çoğunun arasında bağlantı ve tamamlayıcılık bulunmaktadır (Yayla , 2014a, s. 143-144). Klasik liberalizmin temel ilkelerini bu bağlantılar üzerinden ele alıp ortaya koymak uygun bir yaklaşım sağlamak açısından daha yararlı olacaktır.

1.4.2. Klasik Liberalizmin Temel İlkeleri

Klasik liberalizmin temel ilkelerinin net bir şekilde ne olacağı konusunda tam bir görüş birliği yahut belirlenmişlik mevcut değildir. George Sabine liberal düşüncenin öne çıkan özellikleri olarak üç husus belirlemiştir; sınırlı (minimal) devlet, hür teşebbüs ve sözleşme özgürlüğünün azami ölçüde sağlanması. Felsefe profesörü George Sabine, liberal siyasal düşüncenin iki hareket noktasından teşkil olduğunu belirtmiştir. Bu hareket noktaları; bireycilik ve bireyler arasındaki ilişkinin ahlaki ilişkiler olması şeklindedir (Sabine'den aktaran Yayla, 2015a, s. 151-152). Coşkun Can Aktan'a göre liberalizmin temel ilkeleri; bireycilik, özgürlük, rasyonalite ve ekonomik insan, piyasa ekonomisi, sorumlu ve sınırlı devlet, laissez faire ve doğal ahenk şeklinde sıralanmaktadır (Aktan, 1995, s. 3-5). Klasik liberalizmin 20.asırdaki en önemli düşünürü olarak kabul Friedrich August von Hayek, eserlerinde en çok üzerinde durduğu liberalizme ait temel ilkeler, negatif karakterli adalet, özgürlük ve barış olmuştur. Bunların yanı sıra Hayek, kanun hakimiyeti ve piyasa ekonomisine çok önem vermiştir (Yayla, 2015a, s. 152). Mustafa Erdoğan'a göre klasik liberalizmin temel ilkeleri; bireysel özgürlük ve bireycilik, hoşgörü, özerklik, tarafsızlık ve çoğulculuk ve özsahtiplik olarak değerlendirilmiştir (Erdoğan M. , 2017, s. 70-90).

Öne çıkarılan ilkeler birbirlerine tıpatıp benzemese de birbirleriyle iç içe olan ve mantıksal düzlemde birçok benzerlik taşıyan hususlara işaret etmektedir. Bu bağlamda çalışmada, düşünürlerin klasik liberalizmin temel ilkeleri çerçevesinde ortaya koydukları fikirlerinin ortak yanlarını belirleyip sistematik hale getirerek klasik liberalizmin temel ilkelerini; bireycilik, özgürlük, özel mülkiyet, hoşgörü, doğal düzen-kendiliğinden doğan düzen, piyasa ekonomisi ve sınırlı devlet şeklinde sıralayacağız.

1.4.2.1. Bireycilik

Liberalizmin en temel ilkelerinden ve en özel savunma alanlarından birisi doğrudan bireyciliktir. Eğer liberalizmin tek bir nitelikli tanımının yapılması istenirse, “liberalizm bireyci bir toplum sistemidir” şeklinde bir tanım yapmak mümkün olacaktır (Erdoğan M. , 2017, s. 70). Neredeyse bütün klasik liberal yazarların eserlerine bakıldığında birey ve bireycilik mefhumları hemen göze çarpmaktadır (Yayla, 2015a, s. 154). Birey düşüncesi, insanın; bağımsız, benzersiz, topluluğun ya da kolektivitenin haricinde, kendi başına anlamlı, kendi seçimlerini kendisi yapabilen özerk bir varlık olduğu şekliyle klasik liberalizmin en önemli köşe taşlarından olmuştur (Berktaş, 2021, s. 55). Birey; liberalizmde olmazsa olmaz bir değer, sosyal yaşamın, sivil hakların, ekonomik ve siyasal hayatın en temel yapı taşı olarak kabul görmüştür (Çaha, Liberalizmin Temel İlkeleri, 1999, s. 40).

Liberalilerin esas kavgası hep bireyin özgürlüğünün genişletilmesi ve güçlendirilmesi üzerine gerçekleşmiştir. Kant’ın, her insanın kendince bir amacının var olduğu ve insanın başkalarının amacı için keyfi bir şekilde araç olarak kullanılmayacağı fikri, liberalilerin desteğine mazhar olmuştur (Berktaş, 2021, s. 64). John Stuart Mill’in bireye bakışı, bireyin kendisiyle ilgili her konuda başkalarına zarar vermediği takdirde salt bir özgürlüğe ve kendi üzerinde bir yetkinliğe sahip olduğu üzerinedir (Mill, 2022, s. 77-78). Hayek, bireyciliğe, bireye birey olduğu için saygı duyulması, düşünce ve zevklerin ne kadar farklı olursa olsun bunların kendi alanları içinde kabul edilmesi ve bireysel beceri ve eğilimlerin istenildiği doğrultuda geliştirilmesi şeklinde bakmıştır (Hayek’ten aktaran Yayla , 2014a, s. 144).

Bireycilik kelimesinin kaynağı tıpkı sosyalizm gibi, modern sosyalizmin kurucularına dayanmaktadır. Sosyalistler bireycilik terimini, karşı oldukları ve eleştirdikleri rekabetçi toplumu isimlendirmek amacıyla kullanmışlardır. Merkezden planlanan bir toplumu ifade etmek içinse sosyalizm terimini ortaya koymuşlardır. Bu haliyle bile bireycilik ve sosyalizmin birbirine zıt kavramlar olduğu ve halen bu zıtlığın geçerliliğini koruduğu gözükmemektedir (Yayla, 2015a, s. 154).

Klasik liberalizmde bireycilik, metodolojik ve ontolojik olmak üzere iki şekilde ele alınmaktadır. Metodolojik olarak bireycilik, toplumun ve toplumun yapısının bireylerin ve bireylerin davranışlarından hareketle açıklanabileceği üzerinedir. Fakat bu durum liberalizm bireyciliğinin toplumsal varlığı reddettiği anlamına

gelmemektedir. Esasen kastedilen toplumsal faktörlerin bireysel elementlerle açıklanabilecek olmasıdır (Erdoğan M. , 2017, s. 70).

Ontolojik bireycilik, her bireyin ayrı bir değer olarak kabul edilmesini ifade etmektedir (Erdoğan M. , 2017, s. 70). Buna göre beşerî ilişkilerin temel taşı bireydir. Birey, toplumların ve onların kurduğu tüm kurum ve yapıların esasını oluştururken aynı zamanda tüm bunların üzerinde bir varlık olarak kabul edilmektedir. Bireyin varlığı toplulukların varlığından daha sahihtir (Yayla , 2014a, s. 145). Toplum, onu oluşturan bireylerden ayrı bir gayeye, iradeye ve varlığa sahip değildir (Erdoğan M. , 2017, s. 70). Bireye, milletten, toplumdaki, sınıftan yahut başka herhangi bir topluluktan daha yüksek bir ahlaki statü atfedilmektedir (Yayla , 2014a, s. 145). Ontolojik bakışta birey, kendisi için neyin iyi neyin kötü olacağına, kendi yaşam gayesinin ne olacağına, kendi yaşam değerlerinin ne olduğuna kendisi karar verebilmektedir (Erdoğan M. , 2017, s. 70). Klasik liberal görüş, toplumu oluşturan bireylerin çıkarlarının haricinde bir ‘kamu çıkarı’ yahut bireyin yararının ötesinde bir ‘kamu yararı’ söylemlerini kabul etmemektedir (Butler, 2021, s. 23).

Liberalizme göre devletin, siyasal ve hukuk sisteminin varlık sebebi, bireyin ve bireyin doğuştan itibaren sahip olduğu hakların korunmasıdır. John Locke’un temellendirdiği bireyin doğuştan sahip olduğu bu haklar; yaşama hakkı, özgürlük ve mülkiyet haklarıdır. Bu haklar bireye öylesine sıkı sıkıya bağlıdır ki hiçbir şekilde vazgeçilemez ya da ihlal edilemez olarak görülmektedirler. Yine Mill’in söyleminde örneklendiği üzere kimsenin özgürlük alanını ihlal etmeksizin bireyin tatbik ettiği düşünce, inanç ve eylemler, doğal hukukun bir gereği olarak vazgeçilmezdir (Çaha, 1999, s. 41).

Bireye kutsiyet atfeden John Locke, Tanrı’ya ait olan; merhamet etme, bağışlama, şefkat gösterme ve yaratıcı olma gibi özelliklerin potansiyel taşıyıcısının insanın kendisi olduğunu kabul etmektedir. Esasen bu yaklaşım İslam başta olmak üzere semavi dinlerin insana olan bakış açısını çağrıştırmaktadır. Semavi dinlerde insan, “eşref-i mahlukat” (yaratılmışların en şerefli) olarak kabul edilmekte ve hayatın tam merkezine yerleştirilmektedir. Semavi dinler nezdinde yaratılmışlar arasında insandan daha yüce bir varlık bulunmamaktadır (Çaha, 1999, s. 41).

Ludwig von Mises’a göre, tüm toplumsal eylemler bireyler tarafından yapılmaktadır. Mises nazarında, tüm kolektif yapılar kendi başına değil, o kolektif

yapılara üye birey ve bireyler tarafından yönlendirilmektedirler (Yayla , 2014a, s. 148). Toplumsal yaşamda gözlenen tüm değerler ve faaliyette olan tüm kurum ve kuruluşlar bireylerin eserleri olarak ortaya çıkmaktadır (Çaha, 1999, s. 41). Bireylerin aksiyonları dışında işleyen hiçbir kolektif yapı bulunmamaktadır. Bu veçhe ile bir kolektif bütünü idrak edebilmenin yolu bireylerin eylemlerinin tahlil edilmesinden geçmektedir (Yayla , 2014a, s. 149).

Hayek, bireycilik hususunda, herkesin kendi menfaatleri doğrultusunda en iyi kararları alıp en iyi olana ulaşabilmesini değil; bireyin, aklın ve bilginin kısıtlılığında ve en iyiyi bulabilmesinin mümkün olamamasından dolayı, herkesin kendi için iyi ve uygun addettiğini bulmasını, istediğini denemesini ve yapıp edebileceklerini görmesinin yolunun açılmasını savunmaktadır. Hayek'e göre, böylece serbestçe davranma kabiliyetini elinde bulunduran bireyler kendi bilgi, beceri ve ilgileri çerçevesinde en iyi olanı değil, en arzu ettikleri şeylerin peşinde koşacaklardır (Yayla , 2014a, s. 151).

Bireyciliğin en güçlü haklılığı, Kant'ın ifadeleriyle yer verildiği üzere, bireyin bir araç olarak görülmemesi, kendi başına amaçlara sahip olması ve kendi başına bir son olarak kabul edilmesidir. Bireyciliğin bir başka haklılaştırıcısı da bireyin toplumsal ilerlemenin dinamiği olarak kabul görmüş olmasıdır (Heywood, 2013, s. 44).

1.4.2.2. Özgürlük

Özgürlük, klasik liberalizm adına bireycilik gibi olmazsa olmaz temel bir ilke olarak görülmektedir (Çaha, Liberalizmin Temel İlkeleri, 1999, s. 42). Liberalizmin kavramının kendisi bile İngilizcede "*liberty*" sözcüğüne karşılık gelen özgürlükten türemiştir (Mises, 2021, s. 61). Bu çerçevede liberalizm çıkış noktasıyla salt bir şekilde bireyci ve özgürlükçü bir ideoloji olarak kabul edilmektedir (Çaha, Liberalizmin Temel İlkeleri, 1999, s. 42). Dört asırlık liberal fikriyat geleneğinde özgürlük mefhumu, hemen hemen bütün liberal yazarların bireycilikten daha fazla, üzerinde önemle durduğu bir değer olmuştur (Yayla , 2014a, s. 152). Özgürlük liberalizmin temeli olarak görülmüştür (Yılmaz A. , 2016, s. 43).

Klasik liberalizmdeki özgürlük anlayışı negatif anlamda özgürlük olarak adlandırılmaktadır. Bireyin hem siyasal iktidar hem toplumsal çevre tarafından

gelebilecek baskı ve zorlamadan azat olması özgürlüğün esası olarak kabul edilmektedir (Heywood, 2013, s. 46). Buna göre birey, kendi eylemlerine başkaları tarafından müdahale edilmediği ölçüde özgürdür (Yayla , 2014a, s. 153). Emile Faguet “*Le Liberalisme*” adlı kitabında, özgürlüğü, “kişinin kimseye bir kötülükte bulunmadan, kimseye herhangi bir zarar vermeden, canının istediği gibi yaşayabilmesi ve hareket etme hakkına sahip olabilmesi” şeklinde tanımlamıştır (Faguet, 2022, s. 37).

Özgürlüğün konusu, örneğin, yerçekimi kanununun etkilerinden azade olmak yahut kuş gibi uçmak değil, birileri tarafından bireyin seyahat edebilmesine ya da siyasi gücün bireyin kendi fikirlerini açıklamasına mâni olmasıdır. Bu özgürlük anlayışı negatif özgürlük anlayışına denk düşmektedir. Yani bu noktada özgürlük “bir şeye özgürlük” değil “bir şeyden özgürlük” olarak kabul edilmektedir. Klasik liberal anlayışta özgürlüğün esası; bireye para, mal, hizmet vs. sağlanması değil, bireyin her türlü dış müdahalelerden ve baskılardan kurtarılmasıdır (Yayla , 2014a, s. 153).

Bireyin özgür olabilmesi için başka bireylere veya devlete yerine getirmeleri gereken çeşitli sorumluluklar yüklenmesi klasik liberalizm anlayış nezdinde kabul görmemektedir. Bu tarz özgürlük anlayışı pozitif özgürlük olarak adlandırılmaktadır. Negatif ve pozitif özgürlük ayrımı ilk defa İngiliz düşünür Thomas Hill Green tarafından yapılmıştır. Green nazarında pozitif özgürlük anlayışı, bireyin özgür olabilmesi için somut anlamda maddi olanaklarla beslenerek bir şeyleri gerçekleştirebilme imkanına sahip kılınmaları şeklinde formüle edilmiştir. Buna göre devletin toplumsal yaşamda bireylerin özgürlüğünü artırmak adına müdahalelerde bulunması gerekmektedir (Yayla , 2014a, s. 154).

Klasik liberalizm anlayışına göre bireye en büyük baskı ve müdahale devletten gelmektedir. Bu veçhe ile klasik liberal anlayış, bireyin hürriyeti için devletin sınırlandırılmasını ve hukukla çerçeveslendirilmesini istemektedir. Bireyin, birey dışındaki varlık ve kurumların tasallutundan kurtarılması amaçlanmaktadır. Bunların dışında bireye fazladan katkı sağlamaya çalışılmasına gerek görülmemektedir. Klasik liberal çerçevede, birey, kendisi adına en doğruyu ve en iyiyi seçebilme kabiliyetine sahip rasyonel bir varlık olarak konumlandırılmaktadır. Türkçede de yer alan “gölge etme başka ihsan istemem” sözü negatif özgürlük anlayışını özetleyebilecek ve anlamlandırabilecek bir örnektir. Liberalizmde, esasen bugünkü yeriyse klasik

liberalizmde, bireyin lehine dahi olabilecek müdahaleler kabul edilmemektedir (Çaha, 1999, s. 42).

Bireye karşı kullanılan zor, bireyin kötüden sakınması ve daha iyiyi benimsemesi için kendi aklı, tercihi, isteği ve planının dışında hareket etmeye itilmesidir. Böylelikle başkalarının kötüsünden uzaklaşmaya, başkalarının iyisine yaklaşmaya zorlanan birey, kendi bilgi ve kabiliyetini kullanarak inançlarını izlemekten ve hedeflerini takip etmekten mahrum durumdadır. Liberalizm anlayışına göre zora mahrum kalan birey, tahayyül eden ve değerlendiren bir varlık olmaktan çıkarak başkalarının gayelerini gerçekleştirmekte kullanılabilir bir alet veya bir köleye dönüşmektedir (Yayla , 2014a, s. 156).

Nitekim liberal düşünörlere göre, zorun bu hoş karşılanmayan durumuna rağmen zor kullanılmasının önüne geçmenin yolu, yine zor kullanmaktan geçmektedir. John Locke'un görüşlerinde varlık bulduğu üzere, doğa durumundaki insanlar güvenlik kaygıları ve ölüm korkuları nedeniyle zor kullanma hakkını kendileri adına devlete teslim etmekte bulmuşlardır. Fakat devlete verilen zor kullanma tekelinin oluşturabileceği sorunlar devletin de sınırlandırılması fikrini geliştirmiştir. Hukuk ve insan haklarıyla sınırlanmayan bir devletin bir çete yönetiminden farksız olamayacağı fikri üzerinde durulmuştur. Bu sebeple devletin, bireylerin hürriyetini hiçe sayan zorba bir kurum olmasının önlenmesi amaçlanmaktadır. Klasik liberal anlayışta, devlet, bireyin hürriyeti noktasında en büyük potansiyel tehdit olarak görölmektedir. Bu potansiyel tehdidi bertaraf edebilmek için anayasal tedbirlerin alınması elzemdir (Yayla , 2014a, s. 156-157).

Tarihte özgürlük üzerine yazılmış en önemli kabul edilen iki eser bulunmaktadır. Bunlardan birincisi John Milton'un *Aeropagitica*'sı, ikincisi ve en çok bilineni John Stuart Mill'in *Özgürlük Üzerine* eseridir. Yazdığı çeşitli broşürlerle tanınan John Milton, *Aeropagitica* adlı broşüründe yayın özgürlüğünü savunmuştur. Yayınlandığı tarihlerde pek fazla ilgili göremeyen *Aeropagitica*, yaklaşık iki yüz yıl sonra Mill'in kaleme aldığı *Özgürlük Üzerine* adlı eserle İngiliz fikriyatından düşünce özgürlüğü adına yazılmış klasik bir eser niteliği kazanmıştır. Milton, düşünce özgürlüğünü "doğru ve yanlış tartışma ortamlarında serbest bırakıldığında doğrunun daima yanlışa egemen olacağı" fikriyle savunmuştur (Yayla , 2014a, s. 158).

Milton'un ardından John Stuart Mill, Milton'un kılavuzluğunda fakat ondan daha güçlü bir özgürlük müdafaasıyla ortaya çıkmıştır. Mill'in özgürlük anlayışının temeli fikir özgürlüğü olmuştur. Ona göre fikir özgürlüğüne müdahale etmenin hiçbir şekilde haklılığı bulunmamaktadır (Yayla , 2014a, s. 158). Mill'e göre en kötü hükümet de olsa, halkla bütünleşmiş ve halkın onayını almadan eyleme geçmeyen bir hükümet de olsa cebre başvurmak gayrimeşrudur. Mill nazarında, dünyada tek kişi hariç herkesin aynı görüşte olduğu düşünülürse, tüm insanların farklı görüşteki bu tek kişi susturmaya hakkı yoktur. Düşüncelerin yasaklanması hususunda düşüncenin bir çoğunluğa ya da tek bir kişiye ait olmasının önemi bulunmamaktadır. Mill, tek bir düşüncenin bile susturulamayacağını düşünmektedir (Mill, 2022, s. 32).

Mill, tek bir düşüncenin bile yasaklanmasının insanlığa karşı işlenmiş bir suç olarak addetmektedir. Şayet susturulan düşünce doğruysa, insanlar yanlış düşüncelerini düzeltme şansını kaçırmış olacaklardır. Eğer yasaklanan düşünce yanlışsa, doğrunun yanlışla mukayesesi sonucunda doğrunun iyice pekişmesi ve gerçeklerin daha net bir şekilde anlaşılabilmesi fırsatı kaçırılmış olacaktır. Nitekim Mill bu doğrultuda insanların düşüncelerinin yanlış olabileceği gibi, dönemlerde hâkim olan düşüncelerin de yanlış olabileceğini dile getirmektedir. Kimi dönem doğru kabul edilen düşünceler zaman geçtikçe yanlışlanmış hatta saçma kabul edilmiştir. Şimdilerde hatalı kabul edilen düşünceler geçmiş dönemin en seçkin düşünürleri tarafından savunulmuştur. Bu sebeple Mill, ifade özgürlüğünün hiçbir surette kısıtlanmamasını gerektiğinin üzerinde durmuştur (Mill, 2022, s. 33-35).

Mill, bireyin, eylemleri kendisinin bir 'aptal' gibi gözükmeye sebep oluyorsa bile, kimseye zarar vermediği takdirde, istediği gibi davranma özgürlüğüne sahip olduğunu beyan etmektedir. Bu noktada özgürlük, kimsenin kötülüğüne neden olmadan bireyin iyi olması şeklinde belirtilmektedir. Her birey kendisinden sorumlu tutulmalıdır. Mill, bireyin kendi tercihlerine göre yaşamasının, bireyin topluma uydurulmaya zorlanmasından daha evla olduğunu dile getirmiştir (Mill, 2022, s. 25).

Mill'in özgürlük üzerine yaptığı bir başka tasvirse şudur: Topluluktaki bireylerin akbaların saldırısına uğrayıp yem olmaması için topluma zarar verenleri ayıklayıp toplumu düzene sokacak bir avcıya ihtiyaç duyulmaktadır. Fakat bireylerin bu avcının gücünden de korunması gerekmektedir. Çünkü söz konusu sömürü olduğunda avcının da akbabalardan bir farkı kalmayacaktır. İşin sonunda halk,

yöneticilerin yetkilerine bir sınır koymalıdır ve bu sınırın adı özgürlük olarak adlandırılmaktadır (Mill, 2022, s. 14).

Klasik liberalizmde yer alan özgürlük yönlerinden birisi de ekonomik özgürlüktür. Ekonomik özgürlükle kastedilen bireyin ekonomik anlamda bağımsız olup kimseye muhtaç olmaması değil, ekonomik faaliyetlerde ve teşebbüslerde bulunma hakkını sahip olabilmesidir. Bu noktada teşebbüs etmek yani girişimcilikte bulunmak ise sadece iş adamlarının yürüttüğü ekonomik faaliyetler değil, emeğini satarak geçimini sağlayan kişinin de bu ekonomik faaliyet ve girişimciliğin içinde bulunması olarak görülmektedir. Yani kendi emeğini satarak geçinen kişinin istediği veya istenildiği yerde, çalışma ya da çalışmama hakkını elinde bulundurması ekonomik özgürlüğün yansıması olarak addedilmektedir (Yayla , 2014a, s. 162).

Ludwig von Mises nazarında ekonomik özgürlük, özgürlükle iç içe geçerek koparılması mümkün olmayan bir bağ kurmuştur. Mises'a göre ekonomik özgürlük, piyasa ekonomisiyle ilişkilidir. Piyasa ekonomisinin bulunmadığı bir yerde de özgürlükten bahsedilememektedir. Özgürlüğün teminatı; anayasalar, kanunlar vs. değil piyasa ekonomisinin olmasıdır. Mises'ın piyasa ekonomisinin insanlara özgürlüğü nasıl sağladığına dair cevabı, rekabet olmuştur. Rekabetçi bir piyasada, bir işçi, belli bir işverenin tahakkümü altında olmaya mecbur kalmadan kendisine başka bir iş bulabilir. Tüketiciler de bir esnafa bel bağlamaksızın kendisine en uygun olan bir dükkândan ihtiyaçlarını temin edebilir. Böylece piyasa ekonomisi, sonsuz imkanlar sunup kimseyi kimseye mecbur bırakmadan bireyi özgür kılmaktadır (Yayla, 2015a, s. 182).

Mises, ekonominin tamamıyla devlet tarafından kontrol edildiği sistemlerde, bireyin sahip olduğu tek özgürlüğün intihar etmek olduğunu ifade etmiştir. Tüm basın-yaygın organlarının devlet tahakkümü altında bulunduğu ülkelerde, basın mensupları ve medya organları sadece “yönetimi övmek” konusunda özgürlüğe sahiplerdir. Bu sebeple politik özgürlükler ekonomik özgürlüklerle iç içe geçmiştir ve bu özgürlüklerin sağlanabilmesi için üretim araçlarının özel mülkiyete tabi olması gerekmektedir (Yayla, 2015a, s. 182).

1.4.2.3. Özel Mülkiyet

Ludwig von Mises'a göre liberalizmin diğer tüm talepleri özel mülkiyet talebinden neşet etmektedir. Üretim araçlarının özel mülkiyet kapsamında olması, Mises için liberal programın özeti niteliğindedir (Mises, 2021, s. 58). Mülkiyet hakkı olarak talep edilen bu hususa “mülkiyet hakkı” mı yoksa “mülkiyeti elinde tutma” hakkı mı denmesi gerektiğine Emile Faguet cevap vermiştir. Emile Faguet, 1789 ve 1793 yıllarında Fransa’da yayınlanan İnsan Hakları Beyannamelerine göre mülkiyetin bir hak olarak ilan edilmesinin, “mülkiyet hakkı” çerçevesinde kişinin daha doğar doğmaz mülk sahibi olması gerektiği anlamına geldiğini belirtmektedir. Faguet için mülkiyet, mülkü elinde tutma ve onu kullanma hususunda hiçbir şekilde sınırlandırılmama manasına gelmektedir. Bu yanlış anlaşılmanın ortadan kalkması için mülkiyet hakkını “mülkiyeti elde tutma hakkı” olarak görmek gerektiğini ifade etmiştir (Faguet, 2022, s. 45).

John Locke mülkiyet hakkını ikiye ayırmıştır. Birincisi dar anlamda mülkiyet hakkı öteki ise geniş anlamda mülkiyet hakkıdır. Dar anlamda mülkiyet hakkı, nesnelere sahip olma ve bunları elinde tutma durumunu ifade etmektedir. Geniş manada mülkiyet hakkıysa hayat, hürriyet ve dar anlamda mülkiyet hakkının dahil olduğu husus kapsamaktadır (Yayla , 2014a, s. 175).

Immanuel Kant’a göre bireyin sahip olduğu tek doğal hürriyettir. Fakat bazı doğal hakların da hürriyet hakkından çıkarılabileceğini, bu haklardan birinin mülkiyet hakkı olduğunu belirtmiştir. Kant, mülkiyet ile hürriyet arasında güçlü bir bağın bulunduğunu ifade etmiştir. Kant, birey ve mülkiyet arasında kurduğu bağ sonucunda, mülkiyet hakkının bulunmadığı durumda bireyin ve bireyin hürriyetinin var olmasının mümkün olmadığına değinmiştir (Yayla , 2014a, s. 176).

Hayek de liberalizm mefhumuyla mülkiyet kurumunun birbirinden ayrı düşünülmesinin imkânsız olduğunu düşünmektedir. Mülkiyet hakkının ihlal edilmesi bireyin kendisine ait özel alanının yok sayılması anlamına gelmektedir. Ayn Rand da tıpkı diğer liberal düşünürler gibi mülkiyet hakkı ile diğer haklar arasında bir bağ kurmakta, mülkiyet hakkı olmaksızın bireye ait hiçbir hakkın kullanılamayacağını savunmaktadır. Ayn Rand özel mülkiyet hakkının tarihte sürekli fiilen var olduğunu, kapitalizmle bu hakkın resmiyet kazandığını dile getirmiştir (Yayla , 2014a, s. 176).

Özel mülkiyet hakkının özgürlükle arasındaki organik ilişki, özel mülkiyet hakkının yokluğunda özgürlüğün de büyük ölçüde sekteye uğramasına sebep olmaktadır. Özel mülkiyet hakkının olmadığı ya da kullanılmadığı yerlerde despotik rejimlerin siyasal iktidar oldukları gözlemlenmektedir. Bu istikamette özel mülkiyetin mevcut olmadığı yerde ifade, fikir ve basın özgürlüğünün de olması beklenmemektedir. Bu sebeple bir ülkenin özel mülkiyete bakış açısı, o ülkenin sosyal ve siyasal yapılanması hakkında ipuçları vermeye muktedirdir (Yayla , 2014a, s. 176-177).

Klasik liberalizmde mülkiyetin gasp edilmesine razı gelinmesi mümkün değildir (Butler, 2021, s. 28). Klasik liberal anlayışa göre mülkiyet haklarının teminat altına alınması, bireylerin sermayelerini biriktirmesine, daha verimli, daha iyi ve daha süratli çalışmalarına imkân sağlamaktadır. Mülkiyet hakkı bireyin kendi elinde bulundurduğu üretim araçlarına da yatırım yapmasına olanak tanımaktadır. Bireyin, sahip olduğu özel mülkiyet hakkı sayesinde siyasi erk tarafından sömürülmeye karşı kendi müdafaa etmesi mümkün kılınır (Butler, 2021, s. 96).

1.4.2.4. Hoşgörü

Hoşgörü, John Locke'un ortaya koyduğu "*Hoşgörü Üzerine Bir Mektup*" eserinden bu yana liberal bir ilke olarak kabul edilmektedir. Locke, mevzubahis eserinde siyasal iktidarın işlevinin yaşamı, özgürlüğü ve mülkiyeti korumak olduğunu, bu iktidarın insanların ruhunun korunmasına müdahil olmaya hakkının bulunmadığını beyan etmiştir (Heywood, 2013, s. 51). Liberalizmde hoşgörü ilkesinin kökleri esasen dini hoşgörüden geçmektedir. Farklı yaşayışlara sahip fakat ortak bir toplumsal dünyayı paylaşmak isteyen insanların bir araya gelmesinin formülünün ne olacağına liberallerin ekserisi tarafından verilen cevap, hoşgörü olmuştur. Hoşgörü; inanç, menfaat, eylem, hayat görüşü, düşünce gibi varlığı kaçınılmaz farklılıkların oluşturabileceği olumsuzlukların üstesinden gelebilmeyi sağlayacak bir düstur olarak görülmektedir. Hoşgörü, bir kişinin, bir başka kişinin düşüncesini veya davranışını desteklemiyor diye o düşünceyi veya davranışı değiştirmeye karşı zor kullanmaması, baskı yapabilme gücüne sahip olsa da baskı yapmaktan kaçınması ve buna yönelik güç kullanmayı reddetmesidir (Erdoğan M. , 2017, s. 74). Bu durum, Fransız düşünür Voltaire'in söyleyip söylemediği tartışmalı olan fakat kendisine atfedilen

“Söylediklerinize katılmıyorum fakat söyleyebilme hakkınızı ölümüne müdafaa edeceğim.” ifadesiyle özetlenebilir (Korkmaz, 2023, s. 315). Politik manada hoşgörü kavramı ise kişinin kendi yaşam biçimini devlet gücünü kullanarak başkalarına dayatmaktan imtina etmesidir (Erdoğan M. , 2017, s. 75).

Hoşgörü, barış ile de yakından ilişkili bir ilke olarak görülmüştür. Menfaatlerin uyumsuzluğunun, farklı dini ve dünya görüşlerinin doğurabileceği çatışmanın yıkıcı bir vaziyete evrilmesini engellemek için hoşgörü önem teşkil etmektedir. Hoşgörünün barış ve huzura sağlayabileceği katkı mühim görülmektedir. Hoşgörü bir insanın onaylamadığı veya aynı kanıda olmadığı düşünce ve eylemlere karşı onay vermesini, onu kabul etmesini ya da takdir etmesini gerektirmemekte fakat o düşünce ve eylemlere karşı tahammül göstermesini gerektirmektedir (Erdoğan M. , 2017, s. 75).

Siyaset bilimci Chandran Kukathas’a göre hoşgörü, bir barış doktrindir. Kukathas, hoşgörünün, liberalizmin temel bir değeri olduğunu, liberal bir toplumun öncelikle bir hoşgörü toplumu olduğunu beyan etmiştir. Değindiği üzere hoşgörü; sürekli bir şekilde takdiri, saygıyı, empatiyi veya ilgiyi değil tahammül edebilmeyi gerektirmektedir (Erdoğan M. , 2017, s. 76). Nitekim farklılıklara müsamaha gösterilmeyen toplumlarda mutlak anlamda bir özgürlüğün söz konusu olamayacağı düşünülmektedir (Çaha, 1999, s. 45).

Hukuk, tüm toplumsal düzeni sınırlayıp kontrol altında tutabilmeye muktedir görülmemektedir. Bazı toplumsal hususlar toplumsal mekanizmalara tabidir. Tutucu toplumsal kuralların, örflerin, adetlerin, göreneklerin ve inançların olduğu topluluklarda farklılıklar kolaylıkla hoş görülemezdir. Nitekim “*Hoşgörü Üzerine Bir Mektup*” adlı eserinde John Locke özgürlüğün ancak hoşgörülü bir ortamda yaşayabileceğini savunmuş, hoşgörüsüzlüğün kaynağı olarak kiliseye karşı sert eleştirilerde bulunduğu için de sürgün edilmiştir (Çaha, 1999, s. 45).

Liberal düşünceyi takip eden psikologlar, başkalarını anlayabilmek için “sosyal empati” kavramını ortaya atmışlardır. Sosyal empati, karşıdakinin anlaşılabilmesi için kişinin kendisi karşısındakinin yerine koyarak onu anlama çabası göstermesi anlamına gelmektedir. Bu konuda önemli görülen başkasını yargılayıp sorgulamadan onu anlamaya çalışmaktır. İnsanlar arasındaki sorunların, yargılamaların ve husumetlerin kökeninde sosyal empatiden yoksunluk esas sorun olarak görülmektedir. Bir arada

yaşayabilmenin şartı başkalarına ilişkin tavırlarda hoşgörü ve tahammül hususunun göz ardı edilmemesidir (Çaha, 1999, s. 46).

1.4.2.5. Doğal Düzen-Kendiliğinden Doğan Düzen

Liberalizmde doğal düzen mefhumu, ekonominin işleyişinde bir doğal ahengin söz konusu olduğu ve bu doğal ahenge devletin müdahale etmemesi gerektiği üzerine temellenmiştir. Doğal düzen fikri ilk olarak fizyokratlar tarafından ortaya konan, “laissez faire, laissez passer” yani “bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler” mottosuyla düşün dünyasında kendisine yer bulmuştur (Aktan, 2018, s. 20).

Doğal düzen, kendiliğinden doğan düzen kavramıyla da ifade edilebilmektedir. David Hume bu kendiliğinden doğan düzen anlayışının en önemli temsilcisi olarak kabul görmektedir. Doğal düzeni ya da kendiliğinden doğan düzenin savunuculuğu Anti Rasyonalizm veya Evrimci Rasyonalizm olarak bilinmektedir. David Hume başta olmak üzere, Adam Smith, Frederic Bastiat ve F.A.V Hayek gibi düşünürler, ekonominin doğal işleyişine bırakılmasını ve insan aklı vasıtasıyla bu işleyişe kasıtlı müdahalelerde bulunulmamasını savunmuşlardır (Aktan, 2018, s. 20).

Kendiliğinden doğan düzeni bünyesinden barından Evrimci Rasyonalizm veya Anti Rasyonalizmin tam zıddında Kurucu Rasyonalizm yahut diğer tabiriyle Kartezyenizm bulunmaktadır. Kartezyenizm’e göre insan aklı makul bir sosyal düzenin kurulmasında etkilidir. İnsanlar rasyonel canlılar olduklarından iyi bir sosyal düzeni akıllarıyla oluşturabilirler. Kartezyenizm kendiliğinden doğan düzeni değil, iyi bir düzen için insan aklının ürettiği politikaların savunucu olmuşlardır (Aktan, 2018, s. 20).

Kendiliğinden doğan düzeni savunan Kurucu Rasyonalizm düşüncesi aklı yok saymamış, aklın insanın eylemleri ve ilişkileriyle bağlantısının olmadığını savunmamıştır. Kurucu rasyonalist, diğer bir adıyla anti rasyonalist, liberal düşünürler akla her zaman önem vermişlerdir. Bireylerin kendi bilgi ve ilgi dağarcıklarının el verdiği ölçüde, akıllarına göre hareket etmeleri gerektiğini savunmuşlardır. Anti rasyonalistlerin karşısında oldukları husus, rasyonalist bir düzenin akılla oluşturulma çabası olmuştur. Anti rasyonalist düşünce, aklın tecrübe ve gelenekten bağımsız bir şekilde ideal ve mükemmel bir sosyal sistem oluşturabileceğine, bu sosyal sistemin

mutlak kurallarının akılla tespit edilebileceğine karşı çıkmıştır (Yayla , 2014a, s. 166-167).

Hayek, insanların rasyonel varlıklar olduğunu fakat her insanın bilebileceği şeylerin kendi içinde bulunduğu küçük toplumsal ilişki ağıyla sınırlı olduğunu belirtmiştir. İnsanın her şeyi bilebilmesinin mümkün olmadığını dile getirmiştir. Bu sebeple Hayek'e göre, hiçbir birey toplumun tamamını kuşatacak bir sosyal düzen inşa etmeye ve bu toplumu yönetecek mutlak kararlar almaya muktedir değildir (Yayla , 2014a, s. 167). Hayek kurgulayıcı bir akla karşı çıkararak toplumun kademe kademe değişmesi gerektiğini savunmuştur (Çaha, 1999, s. 54).

Anti rasyonalist bakış açısına göre toplumlar içinde buldukları yapıları ve elde ettikleri birikimleri uzun deneyimler neticesinde kazanmışlardır. Tüm birikimleri görmezden gelerek toplumsal mühendislik projeleriyle sıfırdan bir toplum inşa etmeye çalışan ideolojilerin, toplumu elde ettikleri tüm kazanımlardan mahrum ettiği düşünülmektedir. Bu tarz ideolojilere, toplumun köklü tecrübesi yerine tek bir aklın, düşünürün veya liderin görüşlerine dayalı toplumsal bir düzen oluşturma çabasına dair eleştiriler getirilmektedir. Nitekim Çaha'ya göre Hitler, Mao, Stalin gibi liderler böylesi projeleri hayata geçirmeye çalışmışlar fakat bunda başarılı olamamışlardır (Çaha, 1999, s. 54).

Benzer şekilde Ludwig von Mises'a göre de bireyin eylem ve düşüncelerinin rasyonelliği, bireyin kendi yaşam alanı sınırlarındaki bir rasyonelliktir. Mises hiç kimsenin kendi değerlerini ve ölçülerini zorla başkalarına kabul ettiremeyeceğini, evrensel geçerliliğe sahip bir değerler manzumesi oluşturamayacağını vurgulamıştır (Yayla , 2014a, s. 168). Hayek, belli bir aklın ve belli bir fikrin ortaya koyduğu "ortak yarar" veya "ortak iyi" gibi kavramların belirsizliği üzerine dikkat çekmiştir. Hayek'in bu tür kavramlara bakışı, birilerinin kendi bilgisi ışığında ve kendi amaçları istikametinde insanları belli bir yolda gitmeye iten bir düzenin zorlaması olmuştur (Yayla , 2014a, s. 169).

Doğal düzen ve kendiliğinden doğan düzen; toplumun tepeden bir aklın müdahalesiyle belli bir istikamete kanalize edilmediği, toplumun kendi dinamikleri içinde gelişim gösterdiği, toplumsal yapının değişim sürecini kendiliğinden yaşadığı bir toplum düzeni olarak tanımlanmaktadır. Dolayısıyla tek bir tip gömlek dikerek

toplumun tamamına aynı gömleği giydirmeye kalkışmak kendiliğinden doğan düzene tamamıyla aykırıdır (Çaha, 1999, s. 55).

1.4.2.6. Piyasa Ekonomisi

Piyasa ekonomisi; özel mülkiyetin, sözleşme yapmanın, mirasın, girişimcilik ve tercih özgürlüğünün teminat altına alındığı, kâra ve rekabete dayalı, devlet aygıtının piyasa çarklarının işleyişine asgari düzeyde müdahalede bulunabileceği bir ekonomik modeldir (Aktan, 2018, s. 21). 18. ve 19.yüzyılda liberalizm piyasa ekonomisinin egemen olmasına ve çıkarların doğal uyumuna dayanmıştır. Buna göre eğer bireyler kendi menfaatlerinin peşinden gitmekte özgür bırakılırlarsa bu durum tüm toplumun refahının artmasına sebep olacaktır. Liberalizmde piyasa ekonomisinin itici gücü, bireyin kendi çıkarının ne olduğuna karar vermesi ve bunun arkasından koşabilme özgürlüğüne sahip olması olarak tarif edilmiştir. Böylece birey kendi çıkarlarının peşinde koşarken başkalarının çıkarlarına da hizmet olacaktır. Bunun gerçekleşebilmesi için piyasanın serbest olması gerekmektedir. Aksi takdirde serbest piyasaya gelebilecek müdahalelerin, sömürüye ve ekonomik durgunluğa yol açacağına inanılmaktadır (Berktaş, 2021, s. 60).

Klasik liberalizme göre, devletin müdahalede ettiği bir piyasada bazı taraflar kendi sırtını devlete dayayarak daha rahat manevra yapma kabiliyetine sahip olmaktadır (Çaha, 1999, s. 47). Bu durumda piyasa ekonomisi üzerinde rekabete yönelik kısıtlamalar toplumun yararı yerine, müdahaleden yararlanacak bir avuç insanın çıkarlarına hizmet edecektir (Berktaş, 2021, s. 60). Serbest piyasa ilkesinin hâkim kılındığı ekonomilerdeyse birey çok sayıda üretici ve mal alternatifleriyle karşı karşıya kalacak, böylece kendisine en cazip gelen seçeneği tercih ederek alışverişini gerçekleştirebilecektir. Sınırsız üretim potansiyeline sahip serbest piyasada üreticiler arasında gerçekleşecek sürekli rekabet, malın fiyatının düşmesine ve kalitesinin artmasına sebep olacaktır. Bu durumda tüketici de piyasada sınırsız seçim hakkına sahip olup, kaliteyi ucuza temin edebilecektir (Çaha, 1999, s. 47).

Serbest piyasa ve piyasa ekonomisinin en etkili ve en kapsamlı savunusunun Adam Smith tarafından yapıldığı kabul edilmektedir (Berktaş, 2021, s. 60). Adam Smith, *Ulusların Zenginliği* adlı eserinde yaptığı “görünmez el” tasviriyle ekonomide tabii bir düzenin var olduğunu, bu görünmez elin çıkar arayışlarını ve kişisel

teşebbüsleri en iyi şekilde yönlendirdiğini savunmaktadır. Smith, fizyokratların görüşüne paralel bir şekilde merkantilist politikalara ve tekelliliğe karşı çıkmıştır. Smith'e göre rekabet üzerinde kısıtlamaların olması veya rekabetin olmaması, halk için daha kıt mal ve daha yüksek fiyatlar anlamına gelmektedir (Berktaş, 2021, s. 60). Smith, piyasa ekonomisinin var olması ve bireylerin bu ekonomide özgürlüğe sahip olmasıyla kendileri adına elde edecekleri zenginliklerin tüm toplumun zenginliğini anlamına geleceğini ifade etmiştir (Çaha, 1999, s. 47).

Adam Smith, ülkelerin kendi gümrük kotalarını kaldırmalarını ve daha müreffeh bir toplum için dünya ticaretine entegre olmalarını savunmuştur. Ülkeler kendi gümrük duvarlarını kaldırdıkları takdirde diğer ülkelerde üretilen mallar bu ülkelere akacak ve bu da tüketicinin menfaatine olacaktır. Fakat gümrük duvarlarının kaldırılması ve sermayenin serbest dolaşımına karşı yerli üreticinin zarar göreceği hatta yok olacağı eleştirileri de mevcuttur. Liberalizmde bu duruma bakış, küçük çapta üretimin hem üreticiye fazla gelir getiremeyeceği hem de tüketicinin görece daha niteliksiz ürünlere daha pahalıya sahip olacağı şeklindedir. Yani bu veçheyle yabancı sermayeye kapalı ülkelerde insanlar yerli sanayi malı diye daha kıt seçenekteki mallara daha yüksek fiyatlar ödemek zorunda kalabilecektir (Çaha, 1999, s. 48).

Liberal ekonomiye göre piyasa ekonomisinin mevcut olmadığı bir yerde tekeller, tröstler ve karteller ortaya çıkmaktadır. Tekellerin mevcudiyeti tüketicinin zararıyla ilişkilendirilmektedir. Tekelci bir piyasada tüketiciler hem yeterli miktarda mal sayısına hem de uygun fiyatlara erişemeyecektir (Çaha, 1999, s. 48). Serbest piyasayı benimseyen ülkelerde tüketiciyi koruyacak ve tekelleşmenin önüne geçecek yasal düzenlemeler tatbik edilmektedir (Çaha, 1999, s. 49). Serbest piyasada tüketici "efendi" olarak görülürken kapalı ekonomilerde ise "efendi" tekellerdir (Çaha, 1999, s. 48).

Sınırsız üretimin gerçekleşeceği bir serbest piyasada oluşacak mal fazlasının, arz-talep dengesizliğinden kaynaklanabilecek enflasyon sorununa da çare olacağı düşünülmektedir. Enflasyon, piyasadaki mal miktarının tüketicinin talep ettiği mal miktarının altında kalmasıyla mallarının fiyatının artmasına sebep olan bir ekonomik problem şeklinde tanımlanmaktadır. Serbest piyasa malın bol olduğu bir piyasa olarak tarif edilmektedir. Çaha, piyasada malın bol olduğu piyasa ekonomisinde de iktisadi problemlerle karşılaşılacağını fakat bu tür mal fazlası sıkıntısıyla karşılaşan yüz

yüze gelen ekonomilerin sıkıntıları çok daha atlatılacağı görüşü üzerinde durmuştur (Çaha, 1999, s. 47).

Liberalizm terminolojisi dahilinde piyasa ekonomisi ve kendiliğinden doğan düzenin aşağı yukarı aynı anlama geldiği söylenebilmektedir (Yayla , 2014a, s. 170). Kendiliğinden doğan düzenin bir örneği olarak piyasa ekonomisinin ne olduğuna dair Mises ve Ayn Rand çeşitli tespitlerde bulunmuştur. Mises'a göre, piyasa ekonomisi, üretim araçlarının özel mülkiyet altında bulunduğu iş bölümüne dayanan bir sosyal sistemdir. Benzer şekilde Ayn Rand ise, kapitalizmin, mülkiyet hakları dahil bireyin tüm haklarını tanıyan, tüm mülkiyetlerin bireylerin sahipliğinde bulunduğu bir sosyal sistem olduğunu ifade etmiştir (Yayla , 2014a, s. 172).

Piyasa ekonomisinde her birey kendi namına hareket edip kendi gereksinimlerini karşılamaya çalışırken diğer bireylerin de gereksinimlerini sağlmasına doğal akış içerisinde yardımcı olmaktadır. Her birey, diğer bireylerden hizmet temin ederken bir noktada onların amaçlarına da hizmet etmektedir. Bu noktada her birey, kendi başına bir amaç ve kendi başına bir son olarak görülmektedir. Piyasa ekonomisinin bir özelliği de ilişkilerin gönüllülük esasına dayalı olmasıdır. Bireyler iş birliği yapıp yapmamakta karşı tarafla ilişki kurup kurmamakta özgür görülmüşlerdir. Cebir tekeli elinde bulunduran devletten beklenen piyasaya müdahil olması değil, piyasa ekonomisinin korunması ve düzgün işleyişine dair gerekli tedbirleri almasıdır. Devlet, piyasanın güven içinde işleyebilmesi adına gerekli ortamı oluşturmak ve bu ortamı muhafaza etmekle yükümlüdür (Yayla , 2014a, s. 172-173).

Liberalizm, piyasa ekonomisi ilkesinin insanı kölelikten uygarlığa taşıdığını savunmaktadır. Mises'a göre piyasa ekonomisini ortadan kaldırmak mümkün değildir. Piyasa ekonomisini ortadan kaldırıp yerine başka bir sistem oturttuklarını iddia edenlerin, esasında piyasa ekonomisinin çeşitli yönlerini tahrip ederek eksik ve çarpık bir piyasa ekonomisi oluşturdukları söz konusudur (Yayla , 2014a, s. 174).

Piyasa ekonomisinin alternatifinde yer alan ekonomik sisteme sosyalizm, komünizm, planlı ekonomi ya da kumanda ekonomisi denmektedir. Mises nezdinde bu iki sistem arasında bir köprü kurmak, bağlantı oluşturmak, karıştırma yaparak karma bir ekonomi tatbik etmek mümkün değildir. Mises'a göre yarı sosyalist yarı kapitalist bir ekonomik sistem oluşturulamaz. Kamu işletmeleri bir ekonomide mal ve hizmet satıcısı olarak görev icra ediyorsa piyasa ekonomisine tabi olmak zorundadır. Devlet

kendi kaynaklarını kullanarak kendi işletmelerinin zararını kapatsa bile bu durum, piyasanın üstün olduğu hakikatini değiştirmemektedir. Bu durumda devlet kendi işletmelerinin içine düştüğü zararı kapatmak için vatandaşına yeni vergiler yükleyecek ve bu yeni vergi külfetlerinde piyasa da etkilenecektir (Yayla , 2014a, s. 175).

Rekabetsiz bir ortamda piyasa ekonomisinin var olabilmesi mümkün gözükmemektedir. Bu sebeple piyasa ekonomisine serbest rekabet sistemi adı da verilmektedir. Rekabet, daha yararlı olan üretim sistemini daha az yarar sağlayanla, yüksek verimle çalışanı az verimle çalışanla değiştirmektedir. Herkes en iyi yaptığı işle, kendisine en uygun üretim metoduyla, elindeki kaynakların en verimli şekilde kullanımıyla ilerleme ve gelişmeye katkı sağlamaktadır (Yayla , 2014a, s. 177).

Piyasa ekonomisinde bireylerin gelir dağılımında farklılıkların ortaya çıkması doğal bir durum olarak kabul edilmektedir. Piyasa ekonomisinin işlevsel olabilmesi için bu farklılığın herhalde olması gerektiği üzerinde durulmaktadır. Gelir dağılımındaki eşitsizlikleri gidermek, adil ve eşit bir gelir sağlamak için piyasaya müdahale edilmesi klasik liberalizm bakış açısına göre hoş karşılanmamaktadır. Bu tür müdahaleler zamanla diğer çeşitli alanlara doğru genişleyerek bireyin özgürlük alanını daraltmaya sebep olmaktadır. Piyasa ekonomisinde gelir dağılımının adaletsiz olduğu ve daha adil olduğu düşünülen düzenlenmelerin hayata geçirilmesi gerektiği kanısı, piyasa ekonomisinin dışındaki bir gücün müdahalesini isteyecektir. Ve bu güç devletin kendisidir (Yayla , 2014a, s. 177).

1.4.2.7. Sınırlı Devlet

Liberalizm ideolojisinin, doğmuş olduğu andan itibaren vermekte olduğu en önemli kavga, devletin sınırlandırılması olmuştur. Özgürlük üzerine temellenmiş olan liberalizm, genelde otoriteye özeldyse devlete daima karşı çıkmıştır (Yılmaz A. , 2016, s. 43). Erken dönem klasik liberal anlayışta devlet, güç kullanımını asgariye indirip bir barış ortamı tesis ederek bireylerin haklarını garanti altına alan, özgürlükleri ve fırsat imkanlarını mümkün olduğunca genişleten bir role sahip olmuştur. Eğer biri güç kullanmaya yeltenecekse bu yalnızca devlet olmalı ve gücü mevzubahis rolüne uymak amacıyla kullanılmalıdır (Butler, 2021, s. 69).

Klasik liberalizm gücü ve boyutu sınırlı bir devlet anlayışına sahiptir. Klasik liberaller, resmi iktidarların özgürlükleri tehlikeye sokabileceğinin ve bu özgürlükleri müdafaa etme ihtiyacının farkında olmuşlardır. Meşru bir devletin işgal ve cebir üzerine kurulamayacağını düşünen klasik liberaller, devletin kuruluş amacının, hakların, fırsatların ve özgürlüklerin genişletilmesi olduğunu savunmaktadırlar (Butler, 2021, s. 69). Klasik liberaller devletin sınırlandırılmasının meşru bir sebebi olarak insan doğasının zafiyetini hedef almışlardır. Buna göre devlet kadrolarına yerleşen bireyler, herkes gibi insandırlar; kimseden daha erdemli veya kimseden az çıkarıcı değildirler. Bu insanların güçlerinin sınırlandırılmaması durumunda, hapsedme ve cezalandırmada dahil olmak üzere zor kullanma gücü, keyfi ve kısıtsız olarak kullanılabilir. Klasik liberallere göre bu gücün, mutlak çoğunluğun desteğine nail olsa bile, kısıtlanması ve kontrol edilmesi gerekmektedir (Butler, 2021, s. 70).

Ludwig von Mises, liberal bakış açısıyla devlete, yalnızca can, mal ve hürriyetlerin şiddetten korunmasını görev olarak biçmiştir. Bunun ötesinden bir vazife çıkarmanın kötücül olduğunu, vazifelerini yapmak yerine bireylerin can ve mal güvenliğine kasteden bir yönetimin hepten kötü olduğunu ifade etmiştir (Mises, 2021, s. 103). Mises'in Jacob Burckhardt'tan alıntıladığı üzere, güç kimin elinde olursa olsun özünde kötücül görülmektedir (Burckhardt'tan akt. Mises, 2021, s.103). Güç, güce sahip olan kimseleri yozlaştırmaya ve suistimale götürmeye meyletmektedir. Güç, sadece lordların, aristokratların veya kralların elinde değil, aynı zamanda demokratik anlamda hükmetme gücünü elde edenlerin de aşırılıklarına sebep olabilmektedir (Mises, 2021, s. 103).

Mises, devletin müdahale sınırının nerede başlayıp nerede biteceğine dair farklı soruları irdeleyip çeşitli yaklaşımlarda bulunmuştur. Örneğin zararları tartışılmaz olsa da alkol ve uyuşturucu bağımlıların bu zarardan kurtulabilmeleri adına devletin, alkol ve uyuşturucu ticaretine kısıtlama getirmesi ne kadar doğrudur? Veya tam bir özgürlüğün kötücül olarak kabul edilmesi, devletin görevlerinden birinin kişiyi kendisinden de korumak olduğunun savunulması esasında, devlet, bireysel özgürlükleri hangi seviyeye kadar kısıtlayabilir? Mises, alkol ve uyuşturucu bağımlılığına karşı her türlü narkotiğe getirilecek kısıtlamaların, alkol ve uyuşturucu kullanımı azalttığını kanıtlamaktan uzak olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca bu tarz yasakların alkol ve afyon bağımlılığı kadar kötü yeni tehlikeli alışkanlıkların edinilmesine sebep olabileceğini belirtmiştir. Nitekim Mises, bu tarz kötü

alışkanlıklara sahip olan insanların, alışkanlıklarının zararlı olduğunun bilincinde olsalar bile alışkanlıklarından alıkonulamıyor olduklarını düşünmüştür (Mises, 2021, s. 103-104).

Mises'a göre, eğer mesele insanları zararlı alışkanlıklardan alıkoymaya çalışmaksa bu sadece alkol ve uyuşturucuya yönelik kısıtlamalarla kalmayacaktır. Mises, aynı kısıtlamaların neden tütün ve kafein içeren ürünlere de uygulanmayacağını sorgulamıştır. Hatta hangi yiyeceklerin zararlı oldukları için uzak durulması gerektiğine kadar devletin karar vermesinin önünde nasıl bir engelin olacağını sormuştur. Mises, bu bakış açısıyla devletin, insanların ahlakına zarar verebilecek pornografiyi, müstehcenliği ve ahlaksızlığa davetiye çıkaran her türlü şeyi yasaklamasının önünde ne gibi bir engelin olacağı üzerinde durmuştur. Sonunda durum, toplumda çoğunluğunun kabul ettiği, kamusal tahrik de içeren, millete zarar vereceği düşünülen fikirlerin yasaklanmasına kadar gidebilecektir (Mises, 2021, s. 104-105).

Mises, bireyin özgürlüklerine ve yaşam tercihlerine yapılacak en ufak müdahalenin, hayatın tüm alanlarının en küçük detayına kadar ulaşacak kısıtlamaların kapısını açtığını savunmuştur. Böylece bireyin, çoğunluğun tahakkümü altında bulunan, çoğunluğun emirlerine itaat etmek zorunda olan bir köleye dönüşeceğini dile getirmiştir. (Mises, 2021, s. 105)

Emile Faguet nazarında bir devletin takip etmesi gereken maksat, asayiş ve düzenin sağlanması, milletin savunulması için yargının, emniyet ve ordunun tesis edilmesidir. Faguet, bunların dışında herhangi bir şeye lüzum görmemiştir. Devletin mevzubahis amaçlarını gerçekleştirilmesi için bütçeye ihtiyacı bulunmaktadır. Bunun için de belli oranda vergiye ihtiyaç duymaktadır. Faguet devletin çerçevesini bütçe, emniyet, yargı ve ordu olacak şekilde dört ögeyle belirlemiştir. Bu haklara sahip devletin, hiçbir sebep yokken, hiçbir ihtiyaca tekabül etmeksizin, haklarını kullanmaya kalkışması haddi aşmak anlamına gelmektedir (Faguet, 2022, s. 24).

Faguet'ye göre devlet, savaş düşkünü insanların sebep olabileceği tehlikelerden korunmayı sağlayacak bir ilaçtır. Fakat Faguet bu ilacı, daha büyük hastalıklardan kurtulmak ve korunmak için küçük bir hastalığa sebep olacak bir ilaç olarak tasvir etmiştir. Bu küçük hastalık bireyleri kısıtlar, yapacakları işlere mâni olur, insanlardan vermeye gönüllü olmadıkları paraları talep eder, savaşmak istemeyenlerin eline silah

tutuşturur. Faguet, devletin bunları yaparken kendisine haklılaştırıcı sebepler bulunduğunu dile getirmektedir. Buna göre devlet, vatandaşlarını çeşitli faaliyetleriyle sıkıyorsa bile bu durumu babacanlığı, hayırsever yaklaşımları ve vatandaşına gösterdiği özenle kapattığını iddia etmektedir (Faguet, 2022, s. 25). Fakat bu haklılaştırıcı sebep, devlete, suistimal silsilesinin kapısını ardına kadar aralamaktadır. Devletin yegâne vazifesi içeride asayışı ve düzeni sağlamak, dışarıdaysa vatani tehlikelere karşı korumaktır (Faguet, 2022, s. 36).

Klasik liberalizm bakış açısına göre devletin sınırlılığını ortaya koyan bir diğer düşünür Immanuel Kant'tır. Kant, siyasi yazılarında nötr bir devlet kuramı geliştirmiştir. Buna göre, devlet belirli bir ahlak görüşünü insanlara zorla dayatıp, benimsetemez. Devlet belirli bir mutluluk anlayışını destekleyerek, herkesi bu anlayış çerçevesinin içine sıkıştırılmaz. Kant, paternalist bir yönetim tarzına sahip devleti en büyük despot olarak nitelendirmektedir (Yayla , 2014a, s. 179).

Klasik liberalizmin anlayışının önemli temsilcisi ve iktisadi liberalizmin kurucu babası kabul edilen Adam Smith, bir ülkeyi barbarlık seviyesinden en müreffeh seviyeye taşımak için çarkları iyi işleyen bir adalet mekanizmasına, ölçülü bir vergi sistemine ve barışa ihtiyaç olduğunu, bunun dışında diğer işlerin doğal akışına bırakılması gerektiğini savunmuştur. Smith, bu doğal akışı bozmanın ve başka yerlere kanalize etmeye çalışmanın yanlış ve zararlı olduğunu, bunun ancak baskı ve zulümle gerçekleştirilebileceğini ifade etmiştir. Bu baskı ve zora aday, Smith'e ve klasik liberallere göre net bir şekilde devlettir. Doğal düzenin akışına en büyük tehdit potansiyeline sahip devlet, sınırsız ve keyfi bir güce sahip olmamalı, görevleri sınırlandırılmalıdır. Smith' göre devletin üç esas görevi vardır:

Toplumunu içerdeki ve dışardaki tehlikelere karşı korumak,

Bireyleri birbirlerine karşı yapacakları haksızlıklardan korumak, adaleti tesis etmek,

Bireylerin yapmaya muktedir olamayacağı, topluma fayda sağlayacak bazı özel işleri yerine getirmek (yol, köprü, kanal, liman yapmak; eğitim hizmeti sunmak, ticareti desteklemek ve kolaylaştırmak gibi) (Yayla, 2015a, s. 91-92)

Kısaca savunma, adalet ve bazı kamusal işler dışında devletin başka bir görevi yoktur. İnsanların bu otoriteye neden itaat etmeleri gerektiğinin cevabıysa, faydadır.

Smith, insanların otoriteye itaatlerinin temelinde faydanın olması gerektiğine inanmaktadır. Smith'e göre, siyasi otoritenin kendilerine yarar sağlayacağına inanan insanlar otoriteye itaat ederler (Yayla, 2015a, s. 92).

Klasik liberal anlayış doğrultusunda devletin sınırlılığı, "hukuk hakimiyeti" ve "hukuk devleti" kavramlarıyla da kendisine ifade alanı bulmaktadır. Devletin bir zor kullanma aracı olarak kabul edilmesi, tüm kanunların devletten kaynaklandığı ve devletin yasalara tabii olmayabileceği anlamına gelmemektedir. Doğal hukuk devletten önce de var olmakla birlikte devleti de bağlayıcı özelliğe sahiptir. Sadece doğal hukuk kuralları değil, öteki bazı hukuk kurallarının da devletten bağımsız olarak gelişebilmesi ve toplumda yerleşmesi mümkün gözükmektedir. Örneğin Anglosaksonların "*common law*" (ortak hukuk) düzeni, kuralların geçerliliğini egemen olanın iradesi bağlayan hukuk anlayışını reddetmektedir. Kurallar kendi kendine gelişerek pozitif bir nitelik kazanabilmektedir. Bu olmasa bile kişilerin bu kurallara riayet etmesi beklenmekte ve uymayanlar için çeşitli yaptırımlar ortaya çıkabilmektedir (Yayla , 2014a, s. 179-180).

Hukukun hakimiyeti ilkesini ele alan Hayek, liberal sosyal teorinin temel direğinin "hukuk hakimiyeti" olduğunu söylemektedir. Hayek'in liberalizm anlayışında iki temel prensip öne çıkmaktadır. Bu prensipler, hukuk hakimiyeti ve piyasa ekonomisidir. Hayek nazarında hukuk hakimiyeti ilkesinin hedefi, insanların, yasaların kendilerini nasıl etkileyeceğini bilmesidir. Buna göre yasalar dört esas ilkeye sahip olmalıdır:

- Yasalar, bazı birey ve zümreleri ayrı tutarak onlara özel muamelede bulunmaya yönelmemeli, genel olmalıdır.
- Yasalar, herkese eşit olarak uygulanmalıdır.
- Yasalar, geçmişi kapsamamalıdır.
- Tüm yasalar, birey ve siyasal yönetim başta olmak üzere, resmi ve gayri resmi tüm kurumları ve kuruluşları bağlamalıdır (Yayla , 2014a, s. 180).

Farklı ifade ve tabirler kullanılmış olsa da tüm klasik liberal düşünürler devlete aynı sınırlı görevleri teslim etmişlerdir: İç güvenlik, dış güvenlik ve adalet. Bu görevlerin tümü zor kullanımının engellenmesiyle ilgili olmuştur. İç güvenlik ve adalet, ülke içindeki zoru önlemeye yönelikken, dış güvenlikse uluslararası ilişkilerdeki zoru engellemeye yöneliktir. İnsanların birbirlerine karşı baskı

oluşturmasını ve zor kullanması engellemek için devlete kısıtlı güç kullanma tekelinin teslim edilmesi, David Hume nezdinde tarihin en yararlı keşiflerinden birisi olmuştur. Devletin mevzubahis görevlerini aşan ölçüde güç kullanmasının engellenmesi için genel ve soyut kurallarla sınırlandırılması daima zaruri görülmüştür (Yayla , 2014a, s. 182).

1.5. Liberalizmin Gerileyişi ve Liberalizm Çeşitleri

19.yüzyılın ve Sanayi Devrimi'nin başlangıcıyla birlikte sanayi şehirlerinin yoksul kenar mahallelerinde fecaat koşullarda yaşayan milyonlarca insanın durumu giderek kötüleşmiş sayıları gittikçe artmıştır. Liberaller, yoksulların ıstıraplarına kulak asmamakla eleştirilip, sadece özel mülkiyetle alakadar oldukları için suçlanmışlardır. 19.yüzyıl ilerledikçe bu eleştiriler iyice yoğunlaşmış, neticesinde bazı liberaller *laissez faire* politikalarına mutlak bağlılıktan vazgeçerek hızlı sanayileşmenin oluşturduğu artan yoksulluğa ve kötü koşullara karşı devletin koruyucu bir görevinin olduğunu düşünerek görüşlerini değiştirmişlerdir. Sanayi Devrimi'nin baş aktörü İngiltere'de romanlara da konu olan kötü yaşam koşulları, Avrupa'da reform hareketlerinin ve sosyalizmin gelişmesine sebep olmuştur. Bu gelişmeler neticesinde, değinildiği üzere, liberallerin bir kısmı insanların hastalıktan, yoksulluktan ve cehaletten kurtarılması için devlet müdahalesini savunmaya başlamışlardır (Berktaş, 2021, s. 74-75).

Sanayileşmenin toplumsal anlamda oluşturduğu dengesizlikler ve düzenlenmemiş ticari ve sınai faaliyetlerinin ortaya çıkardığı kötü koşullar, devletin sınırlandırılmasını birinci öncelik olmaktan çıkartmıştır. Tekelleşme, tröstleşme ve işsizlik sebebiyle bireysel hakların devlete karşı korunması yerine, bireysel hakların korunması için devlete yönelme durumu tezahür etmiştir (Yılmaz A. , 2016, s. 36). 20.yüzyıl itibariyle 1917'de Rusya'da yaşanan Ekim devrimi ile sosyalizmin yükselmesi, 1929 Ekonomik Buhranı ve İkinci Cihan Harbi'nden sonra totaliter rejimlerin doğuşu liberal fikirlerin iyice gözden düşmesine sebep olmuştur (Aktan, 2018, s. 64). Nitekim tüm bu gelişmeler neticesinde koruyucu devleti öne çıkaran “sosyal liberalizm”, “çağdaş liberalizm” ya da “yeni liberalizm” adıyla yeni bir liberal hareket yükselişe geçmiştir (Berktaş, 2021, s. 74-75).

1.5.1. Sosyal Liberalizm

Liberalizmin sola kaymasına bazı durumlar doğrudan etki etmiştir. Bu durumlardan en mühimi, 19.yüzyılda işçi sınıfının ve bazı feminist oluşumların dahil olduğu, çoğu sefer kuvvetle bastırılan, örgütlü mücadele olmuştur. Bunun yanında sanayileşmenin müdahale edilmeyen sonuçlarının oluşturduğu sefalet ve hastalıklar sebebiyle liberaller, temkinli bir şekilde hem oy hakkının genişletilmesini hem de sosyal sıkıntılara karşı devletin müdahale etmesi gerektiğini savunmaya başlamışlardır. İşçilerin refahının artırılmasıyla ilgili endişeler hem Kıta Avrupası'nda hem ABD'de insani reform hareketlerinin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Giderek yaygınlaşan sosyal reform hareketinin talepleri; çocuk işçiliğinin yasaklanması, köleliğin kaldırılması, toplumun eğitilmesi, kadınların eşit haklara sahip olması, tutuklu ve akli dengesi bozuk kimselerin uygun koşullara kavuşması ve savaşın durdurulması olmuştur (Heywood, 2013, s. 73-74).

19.yüzyıl sonu ve 20.yüzyılın başlarına gelindiğinde liberalizm, *laissez faire* ilkesinin yerine sosyal reformları ve devlet müdahalesini savunur hale gelmiştir (Heywood, 2013, s. 42-43). Yeni liberaller, özgürlüğün, devletin ve yasaların sınırlandırılmış olduğu yerde en yüksek mertebesine ulaşacağına şüpheyle bakmaya başlamışlardır. Yeni liberaller, devletin müdahalesi olmaksızın özgürlüklerin tehlike altında olduğunu beyan etmişlerdir (Yılmaz A. , 2016, s. 45). Özellikle 19.yüzyılda devletin çekildiği alanları özel teşebbüsler doldurmuştur. Bu veçhe ile 20.yüzyılın yeni liberalleri, büyük şirketlerin etkili bir şekilde örgütlenip güçlerine güç katarken, bu güçlerini, yönetimi baskı ve tahakküm altına almak, sosyal reformları engellemek ve rekabeti sınırlandırmak için kullandığını düşünmüşlerdir (Berktaş, 2021, s. 88). Zenginlikler kar sistemiyle az sayıda kişinin elinde toplanırken geniş halk kitleleri bu durumdan muzdarip olmuştur. Fabrika ve madenlerden elde edilen zenginliğin halka fayda sağlaması yerine halkı daha da yoksullaştırdığı düşünülmüştür. Böylelikle üretim araçları sahiplerinin giderek 17.yüzyıl despotları gibi bireyi baskı altına alabilecek bir kudrete ulaştığı düşüncesi dönemin yaygın eleştirileri arasındadır (Berktaş, 2021, s. 88).

Yeni liberal bakış açısının kabul edilen en önemli düşünürlerinden biri Leonard Trelawny Hobhouse ile birlikte Thomas Hill Green'dir. T. H. Green, *laissez faire* liberalizminin ekonomik anlamda güçlü olanların menfaatlerini ve refahlarını

koruduğunu savunmuştur. Green, hiçbir şekilde müdahale etmeyen devletin, vatandaşlarının çoğunluğunu sefalet, cehalete ve karamsarlığa terk ettiğini dile ettiğini dile getirmiştir. Buna göre devlet bir yandan bireysel özgürlükleri teminat altına alıp korurken, diğer yandan çoğunluğun durumunu iyileştirecek reformları hayata geçirmelidir. Green'e göre esas manada liberal toplum, bireylerin kendi kapasitelerini geliştirmelerine ve gerçekleştirmelerine imkân sağlayacak toplumdur. Green ve onun çizgisindeki sosyal liberaller için yönetim, bireyin kendisini ortaya koyabilmesi için bireye yardımcı olmakla yükümlüdür. Eğitimsiz, cahil ve sefalet içindeki bir insanın iyi bir vatandaş olamayacağını düşünen yeni liberaller, bu doğrultuda devletin; halk sağlığı, konut yapımı ve kamu eğitimi gibi alanlara müdahil olmasını istemiştir (Kalkan, 2018, s. 50-51).

Green ve Hobhouse gibi sosyal liberaller devlet müdahalesini ve sosyal refah politikalarını savunurken, klasik liberaller de olduğu gibi bireyi merkez almışlardır. Fakat onlar için birey, salt kendi çıkarı peşinde koşmaz, toplumsal sorumluluğa sahiptir (Heywood, 2013, s. 71). “Yeni” veya “sosyal” olarak nitelendirilen liberaller; insanları, yoksulluk, işsizlik, sefalet, cehalet gibi kötülüklerden koruyacak, fırsat eşitliği sağlayacak devlet müdahalelerini desteklemiştir (Berktaş, 2021, s. 81).

T. H. Green ve onunla aynı fikirleri paylaşanlar, laissez faire ilkesinin katı politikalarını reddederek insanların koşullarının iyileştirilmesi adına devlete yeni bir misyon atfetmişlerdir. Böylece klasik liberalizmin savunduğu devletin müdahalede bulunmaması gerektiği negatif özgürlük anlayışının yerine, devletin, insanların potansiyellerini gerçekleştirmek, hürriyetlerini korumak ve genişletilmesine imkân tanımak için müdahalede bulunmasını savunan pozitif özgürlük anlayışını benimsemiştir (Heywood, 2013, s. 72).

T. H. Green bireylerin hürriyetinin ve gelişiminin önünde duran engellerin kaldırılması, hürce yaşayabilmeleri, piyasada serbest bir şekilde rekabet edebilmeleri için siyasal iktidarın sınırlandırılması amacının büyük ölçüde gerçekleşmiş olduğunu, artık meselenin fırsat eşitliğini sağlama ve insanların yaşamlarını iyileştirme noktasına geldiğini dile getirmiştir (Berktaş, 2021, s. 81-82).

Klasik liberaller, özgürlüğe karşı yapılacak kısıtlamalardan ve müdahalelerden münezzeh olabilmek adına negatif özgürlük anlayışı üzerinden durmuştur. Fakat Green gibi sosyal liberaller için özgürlük, sadece kısıtlanmamak değil, ayrıca bazı şeyleri

gerçekleştirebilme kapasitesine sahip olmak demektir. Green'e göre fakir bir ailede doğan çocuğun birey olarak kendi potansiyelini gerçekleştirme imkânı bulunmamaktadır. Bu çocuğun sadece kısıtlanmamış olması onun bir özgürlüğe sahip olduğu anlamına gelmemektedir. Sosyal liberallere göre bu koşulların değiştirilmesi ve iyileştirilmesi için pozitif yönde devlet müdahalesinin kabul edilmesi gerekmektedir. Nitekim bu fikirlerin yaygınlık kazanmasıyla devlet; hastaneler, konutlar, okullar vb. yaparak sosyal refahı ve kamusal sağlığı desteklemeye başlamıştır (Berktaş, 2021, s. 82).

Klasik liberaller, sosyal liberallerin istemiş olduğu reformların yapılması karşı çıkmışlardır. Klasik liberaller yapılacak bu reformlarla özel mülkiyetlerinin başkalarına aktarılmasının önünün açıldığını savunmuşlardır. Buna karşı Green gibi yeni liberaller, insanların "ortak iyi"ye hizmet etmesi koşuluyla özgürlüklerine kavuşabileceklerini düşünmüştür. Green'e göre düşük ve yoksul durumda olanların durumlarının iyileştirilmesi adına yapılacak reformlar, bireylerin özgürlüklerini kısıtlamamakta aksine geliştirmektedir (Berktaş, 2021, s. 82).

Klasik liberalizm ve sosyal liberalizm temelde özgürlüğe bakış açılarıyla birbirlerinden ayrılmaktadır. Klasik liberalizm benimsediği negatif özgürlük anlayışına göre, her birey kendisi için en iyisi olanı belirleme kabiliyetine sahiptir. Birey, başkalarının özgürlük alanına girmediği takdirde müdahale edilmeksizin hürce yaşama hakkını elinde tutmaktadır. Bireye müdahale edilebilmesinin tek gerekçesi, başkalarına zarar verebilme ihtimalidir. Bunun dışında bireyin hürriyetine müdahale edilmesi kötücül bir eylem olarak addedilmektedir. Bireyin din, düşünce, ifade, örgütlenme, toplanma ve eylem yapma hakları negatif özgürlük bakış açısına göre dış müdahalelerden azade olmalıdır. Negatif özgürlük, bireyin bedeninin, aklının ve mülkünün gasptan, tecavüzdən ve kısıtlayıcı müdahalelerden uzak olmasıdır (Berktaş, 2021, s. 83).

Negatif özgürlüğe karşılık pozitif özgürlükse, müdahale edilmekten uzak olmayı değil, bir şey yapabilme, o şeye ulaşabilme gücüne sahip olabilmeyi özgürlük olarak addetmektedir. Pozitif özgürlükte birey, gerçekleştirmek istediği şeye ulaşabilmesini sağlayacak imkanlara sahip değilse, o noktada onun özgür olduğu düşünülmemektedir. İstenilen bir şey gerçekleştirmek için sahip olunması gereken araçlar sadece fiziksel değil aynı zamanda zihinsel, toplumsal, ekonomik ve politik de

olabilmektedir. Pozitif özgürlük anlayışına göre, kişileri istedikleri şeylere ulaşmaktan alıkoyan etmen yalnızca dışarıdan gelecek maniler değil, cehalet, kabiliyetsizlik, algılama sorunları gibi iç engeller de bu konuda mühim görülmelidir. Sosyal liberalizmin esası, pozitif özgürlük anlayışını benimseyenlerin de savunduğu üzere, kişilerin tek tek kişisel hedeflerinin değil; kamusal hedeflerin, çoğunluğunun refahının, kamu yararının ve ortak iyinin gerçekleştirilmesini hedeflemektedir (Berktaş, 2021, s. 83-84).

1.5.2. Laissez Faire Liberalizmi

Toplumun doğal kanunla yönetilmesi fikriyle 18.yüzyılda Fransa’da ortaya çıkan Fizyokrazi akımının, liberalizmin bir doktrin olarak gelişmesinde önemli katkıları olmuştur. Fizyokrazi, hayatın, insanların oluşturup koyduğu kanunlarla değil, doğanın kendi kanunlarıyla işlemesi gerektiğini kabul etmiştir. Bu doğrultuda fizyokratlar, ekonomik yaşamda doğal bir düzenin var olduğunu ve devletin bu doğal düzene müdahale etmemesi gerektiğini savunmuşlardır. R. I. V. d’Argenson fizyokrasiyi, ünlü “*laissez faire, laissez passer*” (bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler) sözüyle formüle etmiştir. Böylece fizyokratların liberalizm anlayışı “Laissez Faire Liberalizmi” olarak adlandırılmıştır (Aktan, 2018, s. 29-30).

Bu iktisadi düşüncenin takipçileri; François Quesnay, Frederic Bastiat, A. R. J. Turgot, Sebastian Vauban, Marki Mirabeau, Dupont de Nemours gibi düşünürlerdir. Laissez faire liberalizmini temsil ettiği kabul edilen en önemli düşünürlerden biri de Herbert Spencer’dir. Evrimci anlayışa sahip Spencer, doğanın kendi kendini düzenleme özelliği üzerinde durmuştur. Toplumun tıpkı doğada olduğu gibi kendi kendine ayarlanması gerekmektedir. Spencer’a göre, toplum ancak doğal akış çerçevesinde topluma uyum gösteremeyenlerin ayıklanmasıyla gelişecektir. Devlet müdahalelerin tabii durumu bozacağını iddia eden Spencer, sınırlı devlet mefhumu üzerine önemle eğilmiştir. Spencer, sosyal liberalizm anlayışının desteklediği sosyal refaha yönelik her türlü reforma karşı çıkmıştır. Ona göre devlet; yoksula yardım, halk sağlığı, kamu eğitimi, iş hayatı gibi hiçbir duruma hiçbir şekilde müdahale etmemelidir. Bu yaklaşımlarından ötürü Herbert Spencer “sosyal Darwinist” olarak nitelendirilmiştir (Yılmaz A. , 2016, s. 39-40).

Spencer için toplumun refahına artırmaya yönelik yapılacak her devlet müdahalesi, suni bir müdahale olarak, tüm toplumun standartlarının düşmesine sebep olacaktır. Spencer'a göre, refah politikalarının artması, toplumun, devletin sürekli kendilerine bakacağı düşüncesini büyütecektir. Böylece bu durum toplumun girişim ruhunu kaybettirecektir. Ayrıca oy için sosyal refah vaadi yarışına giren siyasi partiler üretim araçlarının merkezileşmesine giden yolu açacaktır (Yılmaz A. , 2016, s. 41). Spencer, devletin ekonomiye yaptığı müdahalelerin giderek bireylerin hak ve hürriyetlerini kısıtlayarak onları köleye dönüştüreceğini savunmuştur (Aktan, 2018, s. 30).

1.5.3. Neoliberalizm

1929'da ortaya Büyük Buhranın akabinde John Maynard Keynes'in öncülük yaptığı "Müdahaleci Devlet" anlayışı tüm dünyada ivme kazanmaya başlamıştı. Keynesyen iktisat politikası hemen hemen tüm dünyada benimsenmiş ve 1960'lı yılların sonuna değin uygulanmıştır. Keynes'in iktisat politikasıyla devletin ekonomideki rolü pek çok ülkede büyümüştür. Devletin ekonomik alanda büyüyen rolü, bazı ekonomik sorunları (bütçe açıkları, enflasyon, vergi yükünün artması) beraberinde getirmiş, iktisat insanlarını yeni çözüm arayışlarına yöneltmiştir (Aktan, 2018, s. 34).

1970'li yılların başı itibariyle klasik liberalizmin temel ilkelerini savunan üç yeni çağdaş iktisadi düşünce okulu seslerini politik ve akademik çevrelerde duyurmaya başlamışlardır. Bu okullar; Hayek'in liderlik yaptığı Neo-Avusturya Okulu, Milton Friedman'ın liderlik yaptığı Chicago Okulu ve James McGill Buchanan'ın öncülük ettiği Virginia İktisat Okulu'dur. Nobel Ekonomi ödülünü de mazhar olmuş bu üç düşünür, liberalizmin yeniden ayağa kalkmasına ve neo-liberalizmin doğuşuna liderlik etmişlerdir (Aktan, 2018, s. 35).

Neo-Avusturya Okulu'nun önceli durumundaki Avusturya okulu temeli, Carl Menger, Eugen von Böhm Bawerk, Ludwig von Mises gibi düşünürler tarafından atılmıştır. Avusturya okulunun yakın dönem temsilcileri arasında Hayek, Israel Kirzner, Norman Barry, Lachmann, Stephen Littlechild ve Fritz Machlup gibi isimler sayılabilmektedir. 1974 senesinde ekonomi alanında Nobel kazanan Hayek'in liberalizm anlayışı, Avusturya okulu temsilcilerinden olduğu kadar İskoç Aydınlanması

döneminden de etkilenmiştir. Neo-Avusturya Okulu'nun genel felsefesini özetleyecek olursak; David Hume'un temellendirdiği Anti-rasyonalizm (Evrimci rasyonalizm), sübjektivist bakış, hukukun hakimiyeti, devlet müdahalesinin kötü sonuçları, özel çıkar zümrelerinin tahakkümü altındaki demokrasinin olumsuzluğu, sosyal refah devletinin yanlışlığı gibi başlıklar altında toparlayabiliriz (Aktan, 2018, s. 35-36).

Avusturya okulunun temsilcilerinden olan Mises'a göre, insan faaliyetlerinin ulaşmak istediği amaç gereksinimlerin tatmin edilmesidir. Mises, insan faaliyetlerinin bir gayeye yönelik olmasından ötürü, insan eylemlerinin akıl dışı olamayacağını savunmuştur. Mises'in bu yaklaşımı diğer okul üyeleri tarafından da kabul görmüş ve geliştirilmiştir (Aktan, 2018, s. 36-37).

Hayek ve Avusturya okulu temsilcileri, sosyal bilimlerde objektif bir değer yargısının olmadığını, sosyal bilimlerdeki değer kuramının, insanların; kabiliyet, zekâ, ilgi ve çevre koşulları gibi faktörlere göre değişeceğini savunmuşlardır. Onları bu görüşleri sübjektivizm veya sübjektif değer kuramı olarak bilinmektedir. Bir diğer Avusturya okulu ilkesi, Anti Rasyonalizm veya Evrimci Rasyonalizmdir. David Hume'un fikirleriyle temellendiği üzere anti rasyonalizm anlayışına göre, toplumsal gelişmeler bir aklın yönlendirmesine göre değil, bir doğal akış çerçevesinde kendiliğinden gerçekleşmektedir. Hayek, kişilerin kendi kararlarının ve eylemlerinin tamamıyla kendilerine bırakıldığı bir durumda, merkezi planlamayla bir üst aklın vereceği kararlara nazaran daha etkin ve iyi işleyen bir toplum düzeninin oluşabileceğine kani olmuştur. Hayek'in düşüncesine Kurucu Rasyonalizm değil Anti Rasyonalizm ve "Doğal Düzen" anlayışı hâkim olmuştur (Aktan, 2018, s. 37-38).

Hayek nazarında hukukun hakimiyeti mefhumunun özünde öngörülebilirlik yatmaktadır. Devletin alacağı kararlar ve uygulamalar, ekonominin içindeki birimler tarafından öngörülebilmelidir. Bu doğrultuda müteşebbis ve yatırımcılar, devletin yasalarının, kendilerini nasıl etkileyeceğini bilmelidir. Sosyal refah devleti anlayışının üretken toplumun transfer toplumuna geçişine sebep olduğunu düşünen Hayek, adaletin bir toplumda yeniden dağıtımla değil toplumsal kuralların adil olmasıyla sağlanacağını dile getirmiştir. Yeniden dağıtım politikalarını eleştiren Hayek, yeniden dağıtıcı politikaların bürokrasiyi etkilediğini bunun da demokrasiyi yozlaştırdığını ifade etmiştir (Aktan, 2018, s. 39-41).

1.5.4. Liberteryenizm

Liberteryenizm, klasik liberalizm temelleri üzerine inşa edilmiş, ancak özgürlük anlayışını daha radikal bir biçimde ele alan bir akımdır. Her iki akım da özgürlüğün korunmasını ve bireyin haklarının devlet müdahalesinden uzak tutulmasını vurgulamakta, ancak liberteryenizm bu prensipleri daha ileri bir seviyeye taşımaktadır (Yayla & Taner , 2018, s. 9-10). Jan Narveson’a göre, liberteryenizmi, “ultra hoşgörü” temelinde liberalizmin aşırı bir hali olarak görmek doğrudur (Narveson, 2017, s. 269). Jason Brennan’a göre ise liberteryenizm, bireysel özgürlüğe yoğun bir şekilde odaklanan bir siyasi felsefedir (Brennan, 2015, s. 29). Liberteryenizm kavram olarak, liberalizmin 20.yüzyılda içine düştüğü kavram kargaşasından ve ABD’de sol eğilimli kişilerin kendilerini ‘liberal’ olarak adlandırılmasından dolayı kendilerini o ‘liberal’lerden ayırmak isteyen liberaller tarafından kullanılmaya başlanmıştır (Can, 2010, s. 40).

Liberteryenizm 20. yüzyılda, özellikle Ludwig von Mises, Friedrich A. Hayek, Milton Friedman, James Buchanan ve Gordon Tullock gibi düşünürlerin katkılarıyla şekillenmiş, klasik liberalizmden daha radikal bir özgürlük anlayışına sahip olmuştur. Liberteryenler, devletin rolünü daha da azaltmayı ve bireysel özgürlükleri daha geniş çapta genişletmeyi savunmuştur (Yayla & Taner , 2018, s. 8). Özellikle bireysel mülkiyet hakları ve piyasa ekonomisinin korunmasına büyük önem vermişlerdir. Liberteryenizm, devletin ekonomik ve sosyal hayata müdahalesinin minimuma indirilmesini, hatta bazı liberteryen fraksiyonlar devletin tamamen ortadan kalkmasını ve tüm hizmetlerin özel sektör tarafından sağlanmasını önermektedirler (Yayla & Taner , 2018, s. 35).

Liberteryenizmde her bireyin, başkalarının haklarını ihlal etmediği sürece, kendi hayatını istediği gibi yaşama hakkı bulunmaktadır. Liberteryenler, kimsenin, toplumun onayını almak veya başkalarına hesap vermek zorunda olmadığını savunmaktadırlar. Liberteryenler, devletin müdahalesinin “ultra minimal” düzeyde olmasını ve devletin, bireylerin özgürlüklerine müdahale etmemesi gerektiğini ilke edinmektedirler. Bu bağlamda devletin yaptığı birçok şeyin, bireylerin özgürlüğüne doğrudan zarar verdiğine inanmaktadırlar. Liberteryenler, toplumun farklı yaşam tarzlarına hoşgörü göstermesini ve toplumsal etkileşimlerinin tamamen gönüllülük esasına dayalı olmasını benimsemişlerdir. Liberteryenizmde bireylerin, diğerlerinin haklarına saygı gösterdikleri sürece, istedikleri hayatı yaşama hakkına sahip

olduklarına inanılmaktadır. Bireylerin kendi hayatları üzerinde tam egemen olmalarını ve toplumsal düzenin bu özgürlükler üzerine inşa edilmesini desteklemektedirler (Brennan, 2015, s. 27-31).

2. LİBERAL DÜŞÜNCE DERGİSİ'NİN TÜRKİYE'NİN SİYASİ MESELELERİNE YAKLAŞIMI

2.1. Türkiye'nin Liberalizm Geçmişi

Fikir akımlarının gelişimini birkaç yıllık meselelerle sınırlayıp ele almak doğru olmamakla birlikte bu gelişimi, yüzyıllar öncesine dönerek uzun bir zaman dilimi esasında tahlil etmek de konuyu özünden uzaklaştırabilmektedir. Bu sebeple, Türkiye'nin liberalizm geçmişi üzerinde dururken tarihin akışı içerisinde bir dönüm noktası tespit etmek yerinde olacaktır. Ekseriyetin düşüncesine göre Türkiye'de liberalizm tarihinin ilk basamağını, 19.yüzyılda Osmanlı Devleti'nde modernleşme hareketlerinin belirgin bir şekilde tezahür ettiği Tanzimat Fermanı (1839) oluşturmuştur (Yayla & Seyitdanlıoğlu, 1998, s. 54-55).

Osmanlı Devleti'nin geleneksel düşünce yapısında liberal fikirlere yer olmamıştır. Sultanın ve devlet adamlarının hoşgörülü olması gerektiği fikri bir hak değil, devlet aklının bir gereği olarak düşünülmüştür. Hem devlet hem toplum, merkezde sultanın bulunduğu, iktisadi liberalizme yer olmayan patrimonyal bir düzen içinde var olmuştur (İnsel, 2021, s. 43). Buna karşılık özellikle 18.yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'nde başlayan Batılılaşma ve modernleşme çabalarıyla devletin gerileyiş ve kötü gidişine çareler aranmış, bu doğrultuda orduda, eğitimde, maliyede ve yönetimde Batılı uzmanlardan yardım alınarak çeşitli reformlar gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. 19.yüzyılda Avrupa liberalizmi altın çağını yaşarken Osmanlı Devleti liberal fikirlerle “tanzimat, ıslahat ve yenileşme” gibi kavramlar adı altında yeni yeni tanışmaya başlamıştır (Seyitdanlıoğlu, 1996, s. 103).

Türkiye'de liberalizm düşüncesinin gelişimi üzerinde dururken gelişmelerden birinin dile ilişkin olduğunu söyleyebiliriz. Avrupa'da liberalizmin çıkış noktası olan “*liberte*” sözcüğünün, 19.yüzyıl itibariyle Osmanlı Devleti'nde bulunduğu Türkçe karşılığın gelişimi, liberalizmin Türkiye'deki ilerleyişinin takip edilmesi açısından değer teşkil etmektedir. 19.yüzyıl Osmanlıcasında Farsça kökenli *serbesti* ve Arapça kökenli *hürriyet* sözcükleri birbirlerini ikame edecek şekilde eş anlamlı olarak kullanılmışlardır. *Ser-best* kelimesi başı boş olmayı, dilediğince hareket edebilmeyi, önünde bir engelin bulunmadığını ifade ederken bu kelimedenden türeyen *serbestiyet* ise devletin ticarete ve ekonomik yaşama müdahale etmemesini isteyen, şahısların

tutumlarında bir kısıtlamayla karşılaşmaması durumunu belirtmiştir. Bu doğrultuda *serbesti*, Osmanlıcada *serbest-i ticaret*, *serbest-i seyahat*, *serbest-i vicdan* vs. gibi isim tamlamaları oluşturan ve somut özgürlükleri tanımlayan bir sözcük olmuştur (İnsel, 2021, s. 41).

Arapçada özgür olma durumunu ifade eden *hür* kökünden türeyen *hürriyet* sözcüğüse ayrı ayrı özgürlükleri ifade etmekten ziyade soyut ve genel bir özgürlüğü ifade edebilmek için kullanılmıştır. Hürriyet ile *hürriyet-i bedeniyye* ve *hürriyet-i maneviyye*, yani kişisel özgürlük ve inanç özgürlüğü gibi soyut ve genel ilkeler ifade edilmiştir. 20.yüzyılın ortalarından itibaren Öztürkçeciliğin ivme kazanmasıyla özgürlük kelimesi, hürriyet kelimesinin ifade edegeldiği soyut anlamın ve idealin yerini almıştır (İnsel, 2021, s. 41).

Alternatif fikri hareketlerle karşılaştırıldığında liberal düşünce hareketlerinin ve bu hareketlerin temsilcilerinin sayısı sınırlı olsa da hem Osmanlı Devleti'nde hem Türkiye Cumhuriyeti'nde liberal fikirlere sahip önemli düşünürler var olmuştur (Kalkan, 2018, s. 59). Tanzimat'a fikir babalığı yapmış olan devlet adamlarından biri Sadık Rıfat Paşa, Avusturya elçiliği esnasındaki gözlemlerini ve Avrupa'da gelişen liberal fikirleri Osmanlı kamuoyuna tanıtmıştır. Rıfat Paşa, Avrupa'nın gelişmesinin sebeplerini şu hususlar dahilinde gözlemleyerek aktarmıştır: İnsanların can, mal ve ırz güvenliklerinin teminat altına alınması, özgürlüğün temini için hukukun tanzim edilmesi, halkın hükümetler için değil hükümetlerin halk için olması (Seyitdanlıoğlu, 1996, s. 107).

Sadık Rıfat Paşa'nın çizgilerinde bulunduğu Tanzimat döneminin en önemli devlet adamları olan Mustafa Reşit, Ali ve Fuat Paşalar da liberal yönetim ve liberal ekonomiye dair fikirler ortaya koymuşlardır. Ali ve Fuat Paşalar mülkiyet özgürlüğünün sağlanmasıyla ekonomik gelişmenin bireylerden başlayarak büyüyeceğini savunmuşlardır. Bu doğrultuda kişilerin mallarına ölüm veya görevlerinden alınma sebepleriyle el koyan müsadere sistemi Tanzimat Fermanı'yla birlikte kaldırılmıştır (Seyitdanlıoğlu, 1996, s. 107).

Mustafa Reşit Paşa tarafından kaleme alınan Tanzimat Fermanı (Gülhane Hatt-ı Hümayunu) müslim ve gayrimüslim ayırt etmeksizin tüm Osmanlı tebaasının can ve mal güvenliklerini teminat altına almış, vergilerin gelire oranla toplanmasını düzenlemiş ve askerlik hizmetini de belirli bir usule bağlamıştır (Abadan, 2006, s. 43-

46). Devlet yönetimi, siyasi liberalizm çerçevesine yerleştirdiği dinsel tarafsızlık esasıyla Osmanlı'nın birlik ve bütünlüğünü bir arada tutma saikiyle hareket etmiştir (İnsel, 2021, s. 43). Bununla birlikte fermanın garanti altına aldığı mal güvenliği ve müsadere uygulamasının kaldırılması, özel mülkiyete geçişte önemli bir dönüm noktası olarak görülmüştür. Tanzimat Fermanı'yla başlayan bu yenileşme ve Batılılaşma hareketi Islahat Fermanı'yla birlikte azınlıklara verilen yeni haklarla daha da genişletilmiştir (Seyitdanlıoğlu, 1996, s. 106). Fakat içinde bulunulan konjonktürel durum, Avrupalı ülkelerin etki ve çatışma alanı içinde olunması, ağır dış borç ve kapitülasyonların varlığı, siyasi ve ekonomik baskılar ve hem devlet hem tebaa içinde yeniliklere karşı gösterilen direnç liberal ilerlemelere temel olabilecek mevzubahis teşebbüsleri yarım bırakmıştır (Seyitdanlıoğlu, 1996, s. 111).

Osmanlı Devleti'nin liberal düşün gelişiminin takibi açısından önemli kabul edilen belgelerden ikisi; Osmanlı Devleti'nin Avrupa ülkelerine oranla geri kalmışlığına çözüm getirmek isteyen, Tanzimat döneminin en önemli paşaları olarak addedilen, özellikle 1850'den sonraki döneme ağırlıklarını koyan Keçecizade Fuat Paşa ile Mehmet Emin Ali Paşa'nın padişaha hitaben yazdıkları vasiyetnameleridir (Çavdar, 1992, s. 19).

Fuat Paşa'nın vasiyetnamesinin Batı'daki ilk yayını James Lewis Farley'in 1875 senesinde İngiltere'de yayınlanan "*Decline of Turkey*" kitabı olmuştur (Özakıncı, 2011, s. 24). Vasiyetname paşanın ölümünden bir müddet sonra ise İstanbul'da çıkarılan *The Levant Herald* gazetesi tarafından yayınlanmıştır (Gündüz, 2010, s. 24). Fuat Paşa, Osmanlı'nın, Avrupa ülkeleri kadar söz sahibi olabilmesi için o dönemde ülkede mevcut olan tüm idari ve siyasi kurumların değiştirilmesinin elzem olduğunu beyan etmiştir. Çevre devletlerin iki yüz yıl içinde önemli ilerleme katettiğini Osmanlı Devleti'nin bu süre zarfında ilerleyişinin mevzubahis devletlere nazaran hiç hükmünde olduğunu belirtmiştir. Makus çöküşün engellenmesi için Fransa kadar bilgiye, Rusya kadar askere, İngiltere kadar paraya ihtiyaç olduğunu söylemiştir. İslam adına toplumun ilerlemesine ve gelişmesine engel olanların bilinçsiz cahiller olduğunu, İslam'ın ilerlemek ve gelişmek için tüm ilkeleri içinde barındırdığını ifade etmiştir. Bu görüşünü, Avrupa'dan örnek alınacak ilerlemeye kapı açacak gelişmelerinin benimsenmesinde dince bir beis bulunmadığının altına çizmek için söylemiştir (Özakıncı, 2011, s. 24-27). Bu istikamette Fuat Paşa Osmanlı tarihinde ilk kez bir padişahı, Sultan Abdülaziz'i, Avrupa'yı ziyarete ikna etmiştir.

Fuat Paşa, devletin mahvolmasını önleyecek tek yolun, tüm toplum tebaasını ırk ve din ayrımı gözetmeksizin kapsayacak bir temel üzerinde yeniden bina etmek olduğunu dile getirmiştir. Ülke adına en doğru siyasetin, devleti her halde tüm dini meselelerin üstünde tutmak olduğunu dile getirmiştir. Tüm vatandaşların can ve mal güvenliklerinin yasal güvence altına alınmasından sonraki devletin en mühim meselesinin yollarının yapımının olduğunu, Avrupa ülkelerinin sahip olduğu kadar demiryoluna sahip olunduğunda devletin muasır medeniyetlerin seviyesine erişebileceğini kaleme almıştır. Ayrıca Fuat Paşa, en önemli büyüklüğün ve maddi ve manevi ilerlemenin kaynağının eğitim olduğu esası üzerinde durmuştur (Özakıncı, 2011, s. 31-33).

Ali Paşa'nın vasiyetnamesi 1910 yılında Paris merkezli *La Revue de Paris* adlı dergide yayınlanmıştır (İnsel, 2021, s. 44). Ali Paşa ülkenin bilgi ve teknikte, sanayi ve ticarete, liyakat ve ehliyetinde Avrupa ülkelerine kıyasla çok geri olduğunu belirtmiştir. Devleti zapturapt altına alıp toplumun özgürlüğüne ket vuran kapitülasyonların kaldırılması için dış ilişkilerin güçlenmesi gerektiği üzerinde durmuştur. Sanayisi ileri ülkelerin piyasadaki üstünlüğünden ötürü ihracatın teşvik edilmesini, buna karşın ithalatın sınırlandırılması gerektiğini vurgulamıştır. Vergilerin gelirlere göre adil bir şekilde düzenlenmesini istemiştir. Ülkede tahsildarlık yapabilecek işinin ehli insanlar olmadığını dile getiren Ali Paşa, vergi toplama görevinin güçlü özel şirketlere verilmesini ve mali düzenlemeler için ülkeye yabancı uzmanlar getirilmesini tavsiye etmiştir (Çavdar, 1992, s. 22-26).

Ali Paşa'nın vasiyetnamesindeki en dikkat çekici noktalardan birisi “Mülkiyete hürriyet veriniz.” sözüdür. Mülkiyetin belirlenmesiyle mülk sahiplerinin mallarını değerlendirmek için gerekli girişimlerde bulunabileceğini kaydetmiştir. Bunun yanı sıra ülkede basın özgürlüğünün tatbik edilmesi gerektiğini, bu özgürlüğün sadece hatalarını göz ardı edenler ve hatalarını görmek istemeyenler için tehlikeli olduğunu belirtmiştir. İnsanların düşüncelerini kısıtlamanın ve hürriyetsizliğin, insanları gizli yollar kullanmaya ve isyana teşvik edeceğini ifade etmiştir (Çavdar, 1992, s. 26-28). Hatta Ali Paşa, basına, hükümeti denetleyebilmek bakımından geçici olarak bir meclis görevi verilebileceğine de vasiyetnamesinde yer vermiştir. Böylece mevcut durumda taşra ve başkent sakinlerinden oluşacak bir parlamentonun, kamu işlerini tartışarak durumu iyice çıkmaza sokmalarının önüne geçileceğini düşünerek esasen elitist de bir yaklaşım izlemiştir (İnsel, 2021, s. 44).

Ali Paşa, çok masraflı ve özel sanayinin önünde engel olduğu sebebiyle devlet memurlarınca yönetilen fabrikalardan vazgeçilmesini istemiş, devlet fabrikalarının özel teşebbüslere teslim edilmesini öğütlemiştir. Özel şirketler eliyle üretilen mamulün, fiyat ve kalite bakımından çok daha elverişli koşullarda temin edilebileceğini savunmuştur. Vasiyetnamesinin başkaca satırlarında Ali Paşa, yerli sanayinin, halihazırda gelişmiş olan, daha ucuza, daha iyi kalitede mal üreten yabancı sanayi tarafından yok edildiğini ifade etmiştir. Bunun üstesinden gelinmesi ve sanayinin canlandırılması için fazlaca fabrika kurulmasını ve vatandaşların Avrupa seviyesine alıştırılması gerektiğini önermiştir. Devletin menfaatine olacağını düşündüğü bu atılım için Osmanlı sultanından halka rehber olmasını niyaz etmiştir. Nitekim Ali Paşa bir yandan liberalizmin ilkelerini düstur edinirken bir yandan da ülkenin selameti adına bazı korumacı tedbirlere de başvurulması gerektiğine inanan bir devlet adamı olmuştur (Çavdar, 1992, s. 28-30).

Osmanlı Devleti'nde düşünürlerin bir kısmına göre iktisadi liberalizm düşüncesi, tamamen Adam Smith ekolü ya da katıksız bir liberalizm olarak değil, daha çok bu ekol ve akımın muhafazakâr düşüncelerle yoğrulmuş, devlet müdahalesi katkılı versiyonuyla benimsenmiştir. Avrupa'nın ekonomi anlayışına, medeniyetine ve askeri güç üstünlüğüne mesafeli ve tepkili duran Osmanlı Devleti için liberal-muhafazakâr yaklaşım kimi hususlarda daha kabul edilebilir olmuştur. Liberalizmi benimsemiş dönemin bazı düşünürleri için liberal ideallerin büyük çoğunluğu temelde kabul edilmiş olsa da henüz bu ideallerin pratikte uygulanabilmesi için zamanın ve şartların elverişli olmadığı görüşü üzerinde durulmuştur (İnsel, 2021, s. 44-45).

Sadık Rıfat Paşa'nın Viyana elçiliği sırasında Metternich'ten doğrudan vakıf olduğu, dönemin Almanya'sında yaygın bir görüş olan, sorunların devlet maliyesiyle ilgili olduğuna inanan, ekonomik girişimlerin de devlet desteğiyle gerçekleştirilmesini mümkün gören *kameralizm* yaklaşımı, bazı Osmanlı devlet adamları tarafından yer yer liberalizm akımıyla harmanlanarak benimsenmiştir (Erdem Ç. , 2010, s. 179-184).

On iki ciltlik Tarih eseriyle meşhur, Tanzimat dönemi devlet adamlarından olan Ahmet Cevdet Paşa, gelişme ve ilerlemenin sanayileşmeden geçtiğine hemfikirken Osmanlı'nın Batılılaşması ve Avrupalılaşması onun için söz konusu olmamıştır. Cevdet Paşa, Osmanlı Devleti'nin gücünü ve birliğini sağlayan faktörün İslamiyet olduğunu vurgulamıştır. Paşa, Osmanlı Devleti'nde, Hristiyan devletlerde olduğu gibi zengin ve

fakir arasında asla bir ayrılık, düşmanlık ve sınıf ayrımının olmadığına dikkat çekmiştir. Müsadere sistemine karşı olan Cevdet Paşa, esas yapılması gereken işin mülkün bayındır hale getirilmesi olduğunu düşünmüştür. Kalkınmanın yolunun ulaşımın ve iletişimin genişleyip daha etkin hale gelmesinden geçtiğini ifade etmiştir (Çavdar, 1992, s. 32-35).

Cevdet Paşa, devletin kalbinin ticaret olduğunu, devlet adına fayda sağlayacak ticaretten daha önemli bir şeyin olmadığını üzerinde durmuştur. Ticaretin gelişmesinde en etkili yolun serbest ticaret olduğunu kabul etmiştir. Cevdet Paşa, İslam kurallarında da kabul edildiğini belirttiği, ticari işlemlere ve fiyatlara müdahale edilmemesinden yana olmuştur. Paşa, bunları düşünürken özellikle 1838 Baltalimanı Antlaşması'yla gelen serbest ticaretin ülkeye bela ve türlü zararlar getirdiğini, ülke ticaretini ve sanayisini mahvettiğini düşünmüştür (Çavdar, 1992, s. 35-36).

Bir hususa dikkat çekmekte fayda var: Tanzimat sonrası Osmanlı fikriyatında kapitalistleşme ve kapital toplum düzenine dair güçlü bir görüş birliği bulunmaktadır. Serbest ticaret, sermaye birikimi, özel mülkiyet ve sanayileşme gibi kavramlar ekseriyetle kabul görmüştür. Fakat kapitalistleşmeye dair görüş birliği, bu kapitalistleşmeye nasıl ulaşılabileceği konusunda farklılaşmıştır. Bu farklılaşmaysa Osmanlı Devleti'nde serbest-i ticaret, yani iktisadi liberalizm ve usul-ü himaye, yani korumacı tedbirler olarak kendini göstermiştir (Çavdar, 1992, s. 40). Söz konusu dönemde Yeni Osmanlılar tarafından yenice benimsenmeye başlayan yaklaşım bir yandan siyasal liberalizmi savunurken bir yandan da ılımlı bir korumacı politikanın gereği üzerinde durmuştur. Namık Kemal ve Ziya Paşa gibi Osmanlı düşünürleri, siyasal liberalizmi düstur edinirlerken ekonomik anlamda gümrük duvarlarının kaldırılmasını önceleyen politikanın, sanayisi geri kalmış ülke koşullarında ciddi zararlar getirebileceğine işaret etmişlerdir (İnsel, 2021, s. 45).

Namık Kemal için ülkede özel girişimciliğin ve Batı tarzı büyük şirketlerin olmaması, ülkenin geriye gidişinin öncelikli sebeplerinden biri sayılmaktadır. Fakat bunun sebebi servetin yokluğu değil ticaret, sanayi ve bankacılıkta gelişmemenin doğurduğu sermayenin birikmemesi sorunudur. Namık Kemal'e göre devlet, halkın ne lalası ne babası ne hocası ne de vasisidir. Devlet, bireyin yeteneklerinin önünü açmakla yükümlüdür. Devletin böyle yaparak hem kendisinin hem toplumun hem de tüm alemin menfaati için katkı vermiş olacağına dikkat çekmektedir. Namık Kemal bu

noktada toplumsal uyusukluğun ve hareketsizliğin sebebi olarak patrimonyal düzeni eleştirmektedir (Mardin, 1990, s. 69-71).

Namık Kemal serbest ticareti ilkesel olarak benimserken zamansal olarak bu durumu eleştirmiştir. Namık Kemal'e göre devlet öyle bir zamanda serbest ticareti benimsemiştir ki sadece dış ticarete kaybetmemiş aynı zamanda iç ticarete de istilaya uğramıştır. Namık Kemal de Cevdet Paşa gibi esas sorunun Baltalimanı Ticaret Anlaşması olduğu üzerinde durmuştur (Mardin, 1990, s. 68-69). Namık Kemal ülkedeki imtiyazlı grupların varlığının rekabet ilkesine aykırı olduğunu belirterek tekelciliğe karşı çıkmış, serbest piyasayı savunarak klasik liberal yaklaşımla benzeşmiştir (Yayla & Seyitdanlıoğlu, 1998, s. 56).

“Milli iktisat” yaklaşımı çerçevesinde yerli tüccar sınıfı, yerli bankalar ve yerli sanayinin kurulmasının önemine değinen, Namık Kemal'in de içinde bulunduğu Yeni Osmanlılar, siyasal liberalizm ile ılımlı himayeciliği yan yana getirmişlerdir (İnsel, 2021, s. 46). İlimli himayecilik yanlısı olan Namık Kemal öte taraftan serbest ticaret kuramını baltalayacak, halkı ezip yoksullaştıracak keyfi vergilendirmelerin önünün alınmasını istemiştir (Çavdar, 1992, s. 46). Liberal bir devlet anlayışını benimseyen Namık Kemal, devletin görev çerçevesini sınırlandırmıştır. Buna göre devlet; milli eğitim, sağlık ve genel idari işlerden sorumlu tutulmuştur. Devletin bu sorumlulukların dışına çıkarak ekonomik yaşama müdahil olması asla kabul edilmeyecek bir aksiyon olarak görülmüştür (Çavdar, 1992, s. 48).

Osmanlı Devleti'nde katıksız bir ekonomik liberalizm savusunu üzerinde duran düşünürlerden biri Sakızlı Ohannes Paşa olmuştur (İnsel, 2021, s. 47). Sakızlı Ohannes Paşa, Osmanlı'da, “*Mebadii İlm-i Servet-i Milel*” isimli ilk klasik ekonomi kitabını kaleme almış, Mekteb-i Mülkiye ve Mekteb-i Harbiye'nin iktisat hocalığını yapmıştır (Çavdar, 1992, s. 54). Ohannes Paşa hem kendi görüşleri hem kısaca “İlm-i Servet” olarak adlandırılan eseriyle Adam Smith'in liberal iktisat anlayışının Osmanlı'daki temsilcisi olmuştur (Ohannes Efendi, 2015, s. 29-31).

Ohannes Paşa, sanayi kollarının birbirlerine yeğ tutulmasından ziyade tarımda, imalatta ve ticarete topyekûn bir kalkınma olması gerektiğine, bu sanayi dallarının birbirlerine bağlı ve bağımlı olduklarına işaret etmiştir. Rekabetin bu kalkınma için önemli bir unsur olduğuna dikkat çekmiştir. Devletin birtakım müdahalelerde bulunmasına karşı durmuş, bu müdahalelerin, insanların şevk ve gayretlerini

engelleyip, rehavete ve tembelliğe neden olduğunu beyan etmiştir (Ohannes Efendi, 2015, s. 34-36).

Ohannes Paşa ulaşımına dair dev yatırımların devletçe yahut büyük şirketlerce yapılmasına kani olmuştur. Mülkiyet hakkına ciddi önem veren Paşa, bu hakkın tam bir özgürlükle kullanılabilmesi için güvence altına alınmasını arzu etmiş ve devletin mülkiyete verdiği kıymet oranında gelişebileceğini düşünmüştür. Fiyatlara narh koymanın, tekelliliğin ve himayeci politikaların tamamen karşısında olmuştur. Esasen Ohannes Paşa serbest ticareti engelleyecek her şeye karşı olmuştur. Gümrük duvarları kaldırıldığında yabancı malların ülkeyi basması endişesinin beyhude olduğundan bahsetmiştir. Ohannes Paşa, devletlerin daha kolay üretebileceği malları kendisinin üretmesini fakat daha fazla maliyetle üretebileceklerini ithal etmesini ve böylece mübadeleyi sürdürmesini tavsiye ederek esasen Adam Smith'in iş bölümü fikrine atıfta bulunmuştur (Özhazinedar, 2023, s. 63).

Yabancı bağımlılığı gibi argümanların geçersiz olduğunu düşünen Ohannes Paşa, tarafları satışa ve alışverişe iten özel nedenlerin varlığı sebebiyle her bir tarafın öteki tarafa bağımlı ve muhtaç olduğunu belirtmiştir. Serbest ticaretin doğurmuş olduğu rekabet halinin düzenleyici gücüne inanan Ohannes Paşa, savaş halinde bile karaborsa ve stokçuluk gibi durumların yaşanmaması adına bu serbestliğin devam etmesi gerektiğini savunmuştur (Çavdar, 1992, s. 70-71). Ohannes Paşa her şeyin üst bir akıl çerçevesinde düzenlenmesi şeklinde tabir ettiği Komünizm ve Sosyalizme; doğanın kuralına, toplumun genel ahengine ve birey ve toplumun tabiatına uymaması yönünde eleştiriler de getirmiştir. Ohannes Paşa tıpkı Hayek gibi devletin halka iş bulma, yoksula yardımcı olma, her işe müdahil olma mecburiyetinin, halkı köleleştirdiğini aktarmıştır (Çavdar, 1992, s. 76-79).

Tevfik Çavdar'a göre liberal ekonomik düşüncenin doruğu (Çavdar, 1992, s. 83) entelektüellerin ekserisine göre de Türkiye'de liberal düşünürlerin en önemlisi olarak kabul edilen ismi Mehmet Cavit Bey'dir. Cavid Bey Osmanlı Devleti'nde İttihat ve Terakki Cemiyeti üyesi olarak milletvekilliği ve ekonomi bakanlığı yapmış bir devlet adamıdır (Arol, 2021, s. 65). Hem Servet-i Fünun dergisindeki yazıları hem *İlm-i İktisad* adlı eseriyle liberal kapitalist düzenin genel ilkelerini ve klasik ekonomik anlayışın işleyişini ortaya koymuştur. Serbest rekabeti ve bireyin özgürlüğünü engellediği gerekçesiyle gedik usulüne ve esnaf loncalarına tamamen karşı çıkmıştır

(Avan, 2015, s. 37). Cavit Bey, klasik liberalizm anlayışı çerçevesinde, kendi menfaatinin peşinde koşacak rasyonel bireylerin, toplumun genel faydasına hizmet edeceğini, bireyi; cemaat, tebaa ve topluluk gibi oluşumların potasında eritecek yapının ortadan kalkması gerektiğini, bireyin vatandaş olarak temel hak ve özgürlüklerinin güvence altına alındığı siyasi bir düzenin var olmasını savunmuştur (Arol, 2021, s. 50-51).

Mehmet Cavit Bey ekonomide ilke olarak Herbert Spencer'in bayrak taşıyıcılığını yaptığı Darwin'in Doğal Seleksiyon Kuramı'nın takipçisi olmuştur. Bu kurama göre ekonomik yaşamda orman kanunlarının geçerli olduğuna ve güçlü olanın ayakta kalması gerektiğine inanılmıştır (Çavdar, 1992, s. 86-87). Cavit Bey, uluslararası ticarete devletler arasındaki eşitsizliğe ve korumacı politika destekçileri gibi ticaretin bir sömürüye yol açacağı ve yabancı malların ülke pazarını işgal edeceği konusuna muhalefet etmiştir (Şener, 1990, s. 210). O dönemde Avrupa'da yeni yeni ortaya çıkan zorunlu emeklilik ve sağlık sigortalarına bireylerdeki kişisel girişim arzusunu körelteceği düşüncesiyle karşı olmuştur (İnsel, 2021, s. 54).

Cavit Bey, hükümetten beklenenin, bireyler arasındaki anlaşmazlıkları çözmek ve adaleti tesis etmek olduğuna işaret etmiştir. Hükümetin, sınıflardan bir tarafın yararına ve doğal olarak bir başka tarafın zararına olacak şekilde korumacılığa başlaması neticesinde kamu menfaatinin hasar göreceğini belirtmiştir (Arol, 2021, s. 61). Liberal ekonomiye en ufak müdahalenin karşısında olan Cavit Bey, bu hususta sosyalizme de ciddi eleştiriler getirmiştir. Cavit Bey, sosyalistlerin, bireylerin çıkarlarını, hükümetlerin yüksek amaçlarına yahut genel faydaya feda etmek düşüncesinde olduklarını ifade etmiştir. Fakat bu düzenin insanların ruhsal yapısını nasıl muhafaza edeceğine ve mevcut düzenin nasıl ilelebet sürdürüleceğine dair herhangi bir yöntem sahibi olmadığını eleştirisini yapmıştır. Cavit Bey, sosyalizmin mümkün gördüğü sermaye ve mülkiyet hakkından feragat edilmesinin ve servetin eşitçe dağıtılmasının, insanlarda, özenme, ilerleme ve çalışma arzusunu bitireceğini, özel mülkiyetin kalkmasıyla insanları çalışmaya itecek motivasyonun yok olacağını savunmuştur. Böylece insanların ya üretimden vazgeçecekleri ya da bir zorbanın tahakkümü altında üretmeye mecbur kalacakları şeklindeki düşünceyi ileri sürmüştür. Cavit Bey, sosyalizmin liberal düzendeki birey ve bireycilik mefhumlarına karşı olduğu, sosyalizmde, bireylerin toplum adına, özgürlük ve haklarından feragat etmesi gerektiği gibi hususlar üzerinde durmuştur (Çavdar, 1992, s. 91-93).

Mehmet Cavit Bey'e göre bir toplumda mülkiyet ve hürriyet ne kadar gelişmişse toplum da o kadar gelişmiş demektir. Özel mülkiyetin olmaması durumunda; tasarrufun meydana gelmeyeceğini, sermayenin oluşmayacağını, toprağı iyileştirmeye yönelik düzenlemelerin yapılmayacağını ifade etmiştir. Cavit Bey aile kurumunun, mülkiyetin, aile bireylerine miras yoluyla intikali olan verasetin güçlenmesiyle güçleneceğini savunmuştur. Verasetin olmaması takdirinde tıpkı mülkiyetin olmaması gibi bireyleri üretmeye itecek motivasyonun kalmayacağına işaret etmiştir. Özellikle 19.yüzyılın ikinci yarısı itibariyle Osmanlı aydınları devletin çağın gerisinde kalışını kapitalistleşmemesinde, kapitalistleşmemeyi de verasetteki düzenlemelerin eksikliğinde görmüşlerdir (Tunçer, 2004, s. 17).

Mehmet Cavit Bey, müdürlüğünü de yaptığı Osmanlı'nın ilk sosyal bilim dergisi olan *Ulum-u İktisadiye ve İçtimaiye* dergisinde, derginin kendi gibi diğer kurucularından olan Ahmet Şuayb ve Dr. Rıza Tevfik ile birlikte liberal düşüncenin kapsamlı analizine yer veren ve Osmanlı aydınının liberalizmi nasıl algıladığını irdeleyen makaleler yazmıştır (Gürpınar, 2013, s. 74). Dergi Osmanlı'da liberal fikriyatın ifadesi ve savunusunda ilk dergi olmak özelliğine sahip olmuştur (Erdoğan A. , 2014, s. 77-78).

Osmanlı'da liberalizmin nasıl anlaşıldığı hususu hakkında fikri pekiştirebilmek adına dergi yazarlarından ve kurucularından olan Rıza Tevfik'in görüşlerine değinmeden geçmemek gereklidir. Rıza Tevfik'e göre özgürlük herkese tanınacak bir hak değil, sadece toplumda ilerlemeyi ve olgunlaşmayı sağlayacak seçkin bireylere verilecek bir imtiyazdır. Bu bireylerin özgürlüğü ve kişisel girişimi açısından, bireyin bulunduğu devletin yönetim şeklinin monarşi, oligarşi, cumhuriyet, demokrasi veya aristokrasi olması mühim değildir. Eğer bir devlette kanunlar, bireyin özel yaşamına müdahale ediyorsa devletin yönetim şeklinin öneminin olmadığı gibi o ülkede özgürlükten de bahsedilemez (Alkan & Doğan, 2010, s. 77-78).

Rıza Tevfik, liberalizmin mücadelesini, Herbert Spencer'dan ilham alarak "eskiden özgürlüğün savunusu padişahın gücüne ve iradesine bir sınır getirmektir. Gelecekte ise liberalizmin asıl mücadelesi parlamentoların gücüne ve hükmüne bir sınır getirmek olacaktır." şeklinde izah etmiştir. Bu tıpkı 20.yüzyılda Hayek ve Friedman'ın parlamenter demokrasiye getirdiği eleştirilerle de örtüşmektedir. Rıza Tevfik, devletin, şefkatli bir baba şiarıyla bireylerin işlerine ve menfaatlerine müdahil

olmasını, bireylerin hayırlarını bireylerden daha fazla düşünmek iddiasıyla iş yapmasını eleştirmiştir. Bu konuda devlet menfaat düşünüsünü bireylerin iradesine bırakmalı ve sadece bireylerin birbirlerine zorbalığı takdirinde adaleti temin etmekle yükümlü olmalıdır (Doğan, 2021, s. 76-77).

Rıza Tevfik de John Stuart Mill'in düşüncelerine paralel bir şekilde toplum baskısının, devletin bireylere uygulayacağı baskıdan daha şiddetli ve daha kapsamlı olacağını savunmuştur (Doğan, 2021, s. 78-80). Rıza Tevfik toplumsal gelişmenin anahtarının üstün yetenekli aydınlar olduğunu, bu aydınların önünü açmayan toplumların da gerileyip yok olacağını düşünmüştür. Herbert Spencer'in evrimci düşüncesinden etkilenen Rıza Tevfik, tam anlamıyla özgür olabilmek için önce bir terbiyenin şart olduğuna işaret etmiştir. Yani henüz ilkel olarak sıfatlandığı toplumların özgür olmadan önce medeni olmaları gerektiği üzerinde durmuştur. Hatta Rıza Tevfik henüz gelişmemiş toplumlarda toplumun gelişmesine önder olabilecek bir baskı rejiminin kurulmasını meşru görmüş, bu meşruiyetin ise toplumun geri kalmışlığından kaynaklandığını belirtmiştir. Bu noktada da esasen elitist bir görüşün izleri göze çarpmaktadır (Polat & Özkan Enes, 2018, s. 200).

1880 yılında çıkardığı *Ekonomi Politik* kitabıyla ekonomik liberalizmin doğurduğu “başiboş gidişe” ve bunun pratikte ortaya çıkardığı sıkıntılara dikkat çeken Ahmet Mithat Paşa, korumacı politikaların tümüyle reddedilmesine karşı çıkmıştır. Batı'dan gelen “*laissez-faire*” yaklaşımın Osmanlı Devleti ekonomisindeki sıkıntıları tek başına gideremeyeceğine kani olmuştur (Sayar, 2000, s. 258-259). Kibritten kaldırım taşına, festen gömleğe her şeyin dışardan geldiğini belirten Ahmet Mithat Paşa, yerli sanayinin mahvolup gittiğini, Müslüman zanaat erbabına hamallık ve kayıkçılık gibi kol kuvveti ve beden gücüyle yapılan işlerden başka bir alan kalmadığını vurgulamıştır. Nitekim Ahmet Mithat Paşa, yerli sanayinin himayesini ve teşvik edilmesini savunmuştur. Yerli sanayi gelişmeden uygulanacak serbest ticaretin, sanayisi ileri ülkelere, Osmanlı'yı sömürme fırsatı verdiğine inanmıştır (Çavdar, 1992, s. 122-125).

Cavid Bey'in eserinin yayınlandığı yılda yayınlanan bir diğer ekonomi kitabı, korumacı ekonomik politika görüşüyle Akyığıtoğlu Musa Bey tarafından yazılmıştır. Musa Bey'in Harp Okulu ve Harp Akademisine iktisat hocalığı yaptığı dönemde Mustafa Kemal de öğrencidir. Musa Bey'in iktisat kitabı o dönemin ders kitabı olarak

okutulmuştur (Çavdar, 1992, s. 127-128). Musa Bey, sanayileşmiş bir ülke ile yeni sanayileşen bir ülkenin rekabetinin, zayıf olanın mahvolmasıyla sonuçlanacağını düşünmüştür. Ekonomik korumacılığın buradan neşet ettiğine işaret eden Musa Bey, himaye edilmeyen kesimlerin sermayelerinde görece azalma olacağını kabul ederek, usul-ü himayenin yani korumacı politikaların ülkenin yetenekli olduğu sanayi dallarında geçici olarak uygulanması gerektiğini savunmuştur (Pulat, 2019, s. 349). Akyığıtoğlu Musa Bey serbest ticaret yanlısı ileri Batı ülkelerinin geldikleri noktaya korumacı politikalarla eriştiğini beyan etmiştir (Pulat, 2019, s. 339-340).

Liberal ilerlemelere ve demokratik gelişimlere basamak olabilecek teşebbüslerden bir diğeri Kanun-i Esasi'nin ilanı (1876) olmuştur. Kanun-i Esasi ile Osmanlı Devleti, padişahı, esasen devleti, yazılı bir anayasayla sınırlandırarak anayasal monarşiyi tecrübe etmiştir (Kalkan, 2018, s. 58). Kanun-i Esasi hareketinin fikri temsilcileri ve destekçileri Ali Suavi, Ziya Paşa ve Namık Kemal gibi *Yeni Osmanlılar* olmuştur. Bunların arasında Namık Kemal sadece anayasal bir yönetimin siyasal özgürlüğü tesis edeceğini düşünmesi bakımından değil, aynı zamanda bazı noktalarda ılımlı bir himayeci de olsa serbest ticareti de savunarak liberal fikirlerin etkisi altında kalmıştır (Erdoğan M. , 2021, s. 32). Nitekim Kanun-i Esasi girişimiyle birlikte, özellikle II. Meşrutiyet döneminde Osmanlı Mebusan Meclisi'nin kurulması siyasal çeşitliliğin ve parlamenter geleneğin gelişmesine katkıda bulunacakken tıpkı Cumhuriyet döneminde de gerçekleştiği üzere siyasal istikrarsızlıklar ve askeri müdahaleler parlamenter geleneğin gelişiminin sekteye uğramasına sebep olmuştur (Kalkan, 2018, s. 58).

II. Abdülhamid rejimine karşı muhalif bir grup olarak ortaya çıkan Jön Türkler, “devleti nasıl kurtarabiliriz?” sorusuna cevap ararken esas yapılması gerekenin 1876 Anayasası'nın yeniden yürürlüğe sokulup meşruteli sistemin geri getirilmesi olduğu üzerinde durmuştur. Jön Türk akımı içerisinde yer alan isimlerden birisi olan Prens Sabahaddin, Osmanlı Devleti'ndeki problemlerin çözümü için yönetimin değil önce toplumun değişmesi gerektiğini düşünmüştür. Toplumsal hayat değişmedikçe ve toplumdaki noksanlıklar giderilmedikçe yönetim şeklinin ne olacağının bir kıymetinin olmadığını üzerinde durmuştur. (Reyhan, 2008, s. 19-21).

Prens Sabahaddin'e göre devletteki geri kalmışlığın altında yatan neden, kamusal hayat ile özel hayat sahalarının sınırlarının belirsizliğidir. Özel hayatın

kamusal yaşama üstün kılınması ve bireyi, toplum ve devlet nezdinde özgürleştirilebilecek eğitim sisteminin tesis edilmesi Prens Sabahaddin nazarında çok mühim görülmüştür. Özellikle toplumsal devrim ve kökten değişimin aracını eğitim olarak işaret etmiştir (Reyhan, 2008, s. 65-66).

İktidarın nüfuzunun arttıkça bireyin girişimciliğinin kısıtlanacağını düşünen Prens Sabahaddin, merkeziyete kati surette karşı çıkmış ve âdem-i merkeziyeti savunmuştur. Devlet merkezinin gücünün azaltıldığı, yerinden yönetimlerin yetkilerinin arttırıldığı ve bu yönetimlerin merkezden bağımsız kararlar alabildiği âdem-i merkeziyet fikriyle Osmanlı tebaası üzerindeki tahakkümün kalkıp, bireysel özgürlüklerinin kazandırılacağı ve böylece şiddet içeren ayrılıkçı akımların da önüne geçilebileceği düşünülmüştür. Üst bir Osmanlı kimliğiyle herkesin bir arada yaşayabilmesinin sağlanması amaçlanmıştır. (Reyhan, 2008, s. 66-67). Prens Sabahaddin şahsi teşebbüsü (bireysel girişim), ferdiyetçiliği (bireycilik) ve âdem-i merkeziyetçiliği (yerellik) savunurken merkeziyetçiliğe ve bürokrasiye karşı çıkmıştır. Bu fikirler doğrultusunda Sabahaddin ilk Jön Türk kongresinde ortaya çıkacak gerilimin ardından Teşebbüs-i Şahsi ve Âdem-i Merkeziyet Cemiyeti'ni (TŞAMC) kurmuştur (Reyhan, 2008, s. 21).

İlk Jön Türk Kongresi'nde Prens Sabahaddin, Osmanlı Devleti'nde gereken devrim ve dönüşümün gerçekleştirilmesi için yabancı müdahalesine ihtiyaç duyulduğunu beyan etmiştir. Prens Sabahaddin'in gerçekleştirilecek ihtilal için çıkarları kongrenin çıkarlarına uygun bir devletle anlaşma fikri kongrede şok etkisi yaratmıştır. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin önde gelen ismi Ahmet Rıza bu talebe şiddetle karşı çıkmıştır (Reyhan, 2008, s. 37-39). Kongre Jön Türkleri; bir tarafta Ahmet Rıza'nın liderliğindeki müdahale karşıtı, merkeziyetçi ve pozitivist İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC), diğer taraftaysa Prens Sabahaddin liderliğindeki, liberal fikirlere sahip ve federalist Teşebbüs-i Şahsi ve Âdemi Merkeziyet Cemiyeti olmak üzere ikiye ayırmıştır (Turku, 2022, s. 65-66).

Prens Sabahaddin'in düşünceleri; 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanından sonra azınlıkların artan bağımsızlık hareketleri, Bulgaristan'ın kopması, Avusturya'nı Bosna-Hersek'i ilhakı, Ermeni çetelerinin eylemleri ve devletin içinde bulunduğu kaotik durum sebebiyle sürekli arka planda yer almıştır. Yükselen Türkçülük hareketleri ile Prens'in Osmanlıcı görüşüne darbe vurulmuş, Cumhuriyet Türkiye'sindeyse "üniter

devlet” yaklaşımı âdem-i merkezîyet kavramını tamamen unutturmuştur (Çavdar, 2008, s. 12).

TŞAMC’nin fikirleri ekseninde ve *hürri* kelimesinin çoğulu olan ahrarı yani hürler kelimesini benimseyerek kurulan liberal fikirlere sahip Ahrar Fırkası ise rakibi İTC tarafından devleti bölücü ve yıkıcı bir oluşum olarak görülmüştür (İnsel, 2021, s. 56-57). Dönemin *Serbesti* gazetesi, İTC’nin, özgürlük parolasıyla yola çıktığını, meşrutiyetin ilanında payı olduğunu belirtirken zamanla cemiyetin baskının yeni temsilcisi olduğuna vurgu yapmıştır (Reyhan, 2008, s. 47-48). Zorba ve baskıcı devlete karşı bireysel özgürlükleri ön plana koyanlar, siyasi liberalizm ve iktisadi liberalizm ilkelerini yer yer himayeci politikalarla beraber ilke edinen devlet adamları, birbirini besleyerek büyüyen milli iktisat ve Türkçülük akımlarıyla beraber siyasi liberalizmi artık devleti bölücü bir düşünce olarak görmeye başlamışlardır (İnsel, 2021, s. 57-58).

Devletin içinde çöküş durumu, azınlık ayaklanmaları, yükselen milliyetçilik trendi İTC’nin otoriter-milliyetçi eğilimini giderek perçinlerken bu eğilimin karşısına 1911 yılında rakip olarak Hürriyet ve İtilaf Fırkası çıkmıştır (Göl, 2022, s. 336). Hürriyet ve İtilaf Fırkası isminin yanına Fransızca “*Entente Liberale*” ibaresini ekleyerek liberal bir vurgu yapmaya gayret göstermiştir (Tunaya, 1988, s. 287). İTC Türkçülüğe doğru meylettikçe Osmanlıcılığı savunan Hürriyet ve İtilaf, devleti korumak saikiyle siyasal liberalizme tutunmaya çalışmıştır. Hürriyet ve İtilaf Fırkası meşrutiyetçi, âdem-i merkezîyeti savunan, bazı fikirleriyle eğitimi önceleyen, dini özgürlükleri ön plana çıkararak, farklı lisanların da tanınmasını isteyen, kozmopolit bir vatandaşlık fikrini savunan bir parti olmuş ve bu ilkeleri imparatorluğu ayakta tutma gayesiyle savunmuştur (Tunaya, 1988, s. 268-269).

İktidardaki İTC’de giderek yerleşen yaklaşım, ülkedeki girişimciliğin ve iş olanaklarının Türk ve Müslüman tebaanın eline verildiği, Alman “*sozialpolitik*” düşüncesiyle solidarist-tesanütçü düşüncenin bir karması olmuştur. Bir yandan müdahaleci yönü ağır basan bir ekonomi ve devlet eliyle milli bir burjuvazi oluşturulmaya çalışılırken diğer yandan Cavit Bey’in başını çektiği liberal politikalar hem birbirlerine karşı hem birbirleriyle beraber var olmuşlardır (İnsel, 2021, s. 62-63).

Milli iktisat akımının önemli isimlerinden Tekin Alp, esasen Cumhuriyet yıllarına da rehber olabilecek bir argümanı 1917 yılında şöyle dile getiriyordu: “Bizde iktisad-ı ferdi (bireysel ekonomi) buhranlı zamanlarda kendi kendine yürüyebilecek

kadar kuvvetli ve münkeşif değildir (Mardin, 1990, s. 90).” Milli iktisat akımının en önemli ismi ve İTC’nin de bir nevi ideoloğu kabul edilen Ziya Gökalp, ekonomideki aktörlerin milli unsurlardan oluşturulması gerektiğini düşünmüştür. Mevcut dönem milli tüccar, milli esnaf, milli sanayici, milli aydın var etme dönemi olarak görülmüştür (Çavdar, 1992, s. 163). İTC’nin nüfuzundaki yarı resmi siyasal dergi olan Yeni Mecmua’da Ziya Gökalp, “İktisadi vatanperverlik” hususunu işleyerek “Bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler” ilkesini savunanları eleştirmiştir. Hatta mevcut konjonktürde milli iktisat ilkesini reddedenleri yurtsever olmamakla suçlamıştır (Mardin, 1990, s. 85-88).

Millî mücadelenin tamamlanmasının ardından farklı görüşlerin yer aldığı TBMM’de zamanla tabi olarak görüş ayrılıkları kendini belli etmiştir. Bu görüş ayrılıkları, meclis içinde, Mustafa Kemal Paşa’nın liderliğinde kurulan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu olan Birinci Grup, bu iktidar grubuna katılmak istemeyenlerin ve grubun dışarısında bırakılanların kurduğu İkinci Müdafaa-i Hukuk Grubu olan İkinci Grup ve her iki gruba da dahil olmak istemeyen vekillerin varlığını sürdürdüğü Müstakil Grup çerçevesinde cereyan etmiştir (Turku, 2022, s. 67-68).

TBMM içinde iktidar kanadı olan Birinci Grup yürütmenin üstünlüğünü önceleyen bürokratik elitist anlayışa sahipken muhalif kanattaki İkinci Grup yasamanın üstünlüğüne dayanan liberal anlayış çerçevesinde iktidara karşı denge kurmaya çalışmıştır (Öz, 1996, s. 47-49). Birinci Meclis’teki Birinci Grup, anayasanın yalnızca meclise vermiş olduğu millet adına egemenliği kullanma yetkisine güvenlik, olağanüstü şartlar ve hızlı karar almanın gerekliliği gibi sebeplerle meclis gücünde kararlar, oluşumlar, ortaklar ve şahıslar (İstiklal Mahkemeleri, Başkumandanlık Yasası, bakanların seçilme yöntemi, olağanüstü savaş komisyonu gibi) oluşturma çabasına girmiştir ve bunu da zaman zaman başarmıştır. İkinci Grup ise bu görüşlere ve oluşumlara karşı çıkarak anayasanın çerçevesini oluşturduğu liberal yapıya ve meclisin üstünlüğüne her daim bağlı kalınmasını istemiştir (Demirel A. , 2021, s. 168-169).

İkinci Grup esasen şahıs iktidarını önlemek ve kanuni hakimiyetin tesis edilmesini sağlamak gayeleriyle Birinci Grup’a muhalefet etmiştir. Kişinin hak ve özgürlüklerini teminat altına alan Hürriyet-i Şahsiye Kanunu, İkinci Grup’un teşebbüsleriyle kanunlaşarak başarıya ulaşmıştır (Özkan & Taşdelen, 2019, s. 63-64). İkinci Grup, Mustafa Kemal Paşa’nın meclis başkanı olarak bakan adaylarını

kendisinin belirlemesi ve Başkumandanlık Yasası'yla meclisin tamamen saf dışı bırakıldığı gibi girişimlere sert şekilde karşı olmuştur. Meclisin iradesinin çoğunluğun iradesine dayandığı, çoğunluğun iradesine dayanmayan iradelerin şahsi irade olduğu eleştirileri yapılmıştır (Demirel A. , 2021, s. 169-171)

CHP'nin otokratik kabul edilen Tek Parti Dönemi'nde (1923-1945) bir yandan medenileşmenin, modernleşmenin ve Batılılaşmanın önündeki engeller hızla tasfiye ederken bir yandan da asker-sivil bürokrasisi kendisine bağlı milli burjuvazi oluşturma çabasında olmuştur. 1929 Dünya Ekonomik Buhranı'nın ardından liberalizmin ve liberal demokrasilerin dünya çapında dramatik bir gerileyiş yaşadığı 1930-1945 arası dönemde, Türkiye de iktisadi ve siyasi alanda bir arayış içerisine girmiştir. Tek Parti iktidarı otoriterleşmek ve demokratikleşmek arasında bir tercihte bulunmuş ve otoriterleşmeye doğru meyletmiştir (Yılmaz M. , 2021, s. 189-190).

1930 öncesi dönemde devletin şeklini cumhuriyet olarak belirleyen İkinci Meclis'te Cumhuriyet Halk Fırkası (CHF) içinde yönetim kadrosuyla fikir ayrılığına düşen bir grup, liberal demokrasi savunusuyla 17 Kasım 1924'te Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı (TCF) kurmuştur (Tunçay, 1999, s. 107-108). Kazım Karabekir, Ali Fuat Cebesoy, Adnan Adıvar, Refet Bele ve Rauf Orbay gibi Mustafa Kemal Paşa'nın Millî Mücadele döneminden dava ve silah arkadaşı olan meşhur isimler, Mustafa Kemal'in şahsi bir diktatörlük arayışına girdiği sebebiyle parti kurmaya yönelmişlerdir (Erdoğan M. , 2021, s. 33).

Erik Jan Zürcher'in ifadesine göre; TCF, CHF rejiminin köktenci, otoriter ve merkezîyetçi eğilimlerine karşı çıkarak güçler ayrımını, âdem-i merkezîyetçiliği ve devrimci bir değişim yerine evrimci bir değişimi savunmuştur. Ayrıca TCF daha liberal bir iktisadi politikayı da benimsemiştir (Zürcher, 2000, s. 246). TCF parti programında özgürlüğe ve özgürlüklere sık sık vurgu yapmış, halkın hakimiyetine dayalı demokratik bir rejimden yana olduğunu beyan etmiş, fikirlere ve dini inançlara saygılı olduğunu vurgulamıştır (Erdoğan M. , 2021, s. 33). TCF'nin siyasal liberalizm çerçevesindeki fikirlere ve dini inançlara saygılı olduğu ifadesi, Şeyh Said İsyanı'nı ve irticayı körüklediği ve Cumhuriyete zarar verdiği gerekçesiyle TCF'nin, CHF hükümeti tarafından kapatılmasına ve üyelerinin yargılanmasına sebebiyet vermiştir (Sürücü, 2022, s. 20-21). Bu durum da esasen siyasal liberalizmin gayrimeşru ve gerici olarak addedilmesine karşılık gelmektedir (İnsel, 2021, s. 68).

1930 yılında Mustafa Kemal, iktisadi krizin körüklemiş olduğu siyasi, iktisadi ve toplumsal hoşnutsuzlukların sesini duyurabilecek kontrollü ve güvenilir bir muhalefetin kurulmasını sağlamıştır. Küresel çapta 1930'lu yıllar liberal düzene ve onun varlığına alternatif olarak faşist, korporatist ve otoriter rejimlerin yükseldiği, dünyada liberalizm akımının ölüm döşeginde olduğu bir dönem olmasına rağmen Ali Fethi Okyar tarafından kurulan Serbest Cumhuriyet Fırkası (SCF) liberal ilkelere bağlı bir programla ortaya çıkmıştır (Emrence, 2021, s. 213-214).

SCF'nin; devlet tekellerinin faaliyet alanının daraltılacağı, devletin ekonomik hayata müdahalesinin sınırlandırılması, vergilerin ödeme gücüne göre alınacağı, ihracatı desteleme ve tefeci sermaye ile mücadele söylemleri halkta çok ciddi bir karşılık bulmuştur. Parti programında bireyin ve serbest piyasanın önceliğini savunan, bütçe harcamalarının kısılmasına ve devletin ekonomiden çekilmesine vurgu yapan SCF'ye halkın teveccühü giderek daha da büyümüştür. Fakat bu teveccüh CHF tarafından bir tehdit olarak algılanıp partinin başındaki Ali Fethi Bey de böyle bir durumdan çekince parti kendi kendini feshetmiştir (Emrence, 2021, s. 214-215).

CHF kendisini git gide TCF'nin ardından çok partili hayata geçiş adına deneyimlenen SCF hareketine karşı siyasi ve iktisadi liberalizmin karşısında konumlandırmaya başlamıştır. Mevcut dönemde Mahmut Esat Bozkurt, Recep Peker ve Yusuf Nadi gibi birçok CHF'li isim liberalizmi hedef tahtasına yerleştirmiştir. Devletçiliği esas alan altı ilkeli Kemalizm programı, 1931 yılında partinin programı haline gelmiş, 1937 yılındaysa anayasaya girmiştir. Bu veçhe ile liberalizm hem Tek Parti rejimi hem de devlet için zararlı, yıkıcı, gerici ve yabancı bir akım olarak görülmüştür (Yılmaz M. , 2021, s. 191-192).

İkinci Dünya Savaşı'nın akabinde totaliter rejimlerin mağlup edilmesi ve dünya konjonktürün etkisiyle 1946 yılında çok partili siyasal hayata, 1950 yılındaysa seçimlerle "demokrasiye" geçiş yapılmıştır (Fedayi, 1999, s. 469). 1946 Celal Bayar liderliğinde kurulan daha sonra Adnan Menderes'in önderliğini devraldığı Demokrat Parti (DP), 1950 yılında yapılan seçimler sonucunda iktidara gelmesinin ardından hem din hem ekonomik özgürlüğe vurgu yapan liberal bir programla neşet etmiştir (Erdoğan M. , 2021, s. 34). 27 yıllık Tek Parti rejimini sona erdiren Demokrat Parti, parti programında liberalizm ve demokrasi çerçevesi içinde mülkiyete, insan hak ve özgürlüklerine, anayasada yer alan devletçiliğin özel kuruluşları desteklemesine, devlet

teşekküllerinin özel teşebbüse devredilmesine, serbest piyasaya vurgu yapmıştır (Eroğul, 1990, s. 13).

Devlet bu dönemde seçkinci-elitist istikamette ilerleyen Cumhuriyet Halk Partisi'nin (CHP) elinden çıkıp, halktan büyük teveccüh gören, halka ve halkın isteklerine kulak veren DP'nin eline geçmiştir. DP ilk zamanlarında bazı liberal işlere imza atsa da ömrünün sonuna doğru zaman zaman özgürlükçü tutumundan uzaklaşarak Tek Parti dönemi CHP'sini andıran faaliyetler içerisine girdiği de görülmüştür. Cumhuriyet döneminin bu seferki liberal demokrasi teşebbüsü 27 Mayıs 1960 darbesiyle alaşağı edilmiştir (Fedayi, 1999, s. 469).

14 Aralık 1955'te Demokrat Parti'nin liberalleşme hareketlerinden uzaklaşmasına ve antidemokratik icraatlarına bir tepki hareketi olarak ortaya çıkan, DP'den istifa eden bir grubun Fevzi Lütfi Karaosmanoğlu liderliğinde kurduğu Hürriyet Partisi (HP), Türkiye'de liberalizmin tezahürü açısından kayda değer bir yere sahip olmuştur (Özçetin & Demirci, 2021, s. 541).

HP parti programında; piyasayı bozucu spekülasyonları ve suni fiyat artışlarının önlenmesi, ticaretin gelişmesi için girişimciye kolaylık sağlanması, yatırımı zorlaştıran vergilerin ilga edilmesi, vergi adaletinin sağlanması, vergi bürokrasisinin azaltılması, tasarrufların yatırıma aktarılması ve yabancı sermayeyle iş birliğini sağlayacak ortamın oluşturulması, sosyal adaletin tatbik edilmesi gibi iktisadi hususlara dikkat çekmiştir. Tüm bu hedeflere ulaşmak için rasyonel bir plan dahilinde, alanında yetkin insanlardan oluşan "iktisadi araştırma ve koordinasyon enstitüsü" ile birlikte hareket etmek parti tarafından düşünülmüştür. (Özçetin & Demirci, 2021, s. 544-545)

HP, halktan beklediği teveccühü göremese de Türkiye'deki siyaset ve bilim dünyasının önemli isimlerinin cazibe merkezi haline gelmiştir (Günay, 2021, s. 524). Özgürlük ve demokrasi şiarıyla Aydın Yalçın ve eşi Nevin Yalçın'ın kurmuş olduğu, dönemin ünlü entelektüel hareketi olan *Forum* dergisinin aydın kadrosu HP'ye ciddi destek vermiştir (Beriş, 2021, s. 530). Turan Güneş, Ekrem Alican, Aydın Yalçın, Şerif Mardin, İbrahim Öktem, Feridun Engin, Münci Kapani gibi isimler partide aktif rol almışlardır (Beriş, 2021, s. 532). Nitekim HP, 1958 yılında oportünizme kayarak CHP'ye katılmıştır (Erdoğan M. , 2021, s. 34).

1960 darbesinin ardından hazırlanan 1961 Anayasası özgürlükçü bir görünüm altında on beş yıl önceki elitist-seçkinci siyasi yapıyı tekrar geri getirmiştir. Ekonomik

anlamda ise anayasada devletçi bir yapı öngörülmüştür. Yeni anayasa entelektüel alanda sosyalist fikirlere zemin teşkil edecek esasta varlık göstermiştir (Fedayi, 1999, s. 469). 1960-1980 dönemi Türkiye’de sosyalizmin kitleselleştiği ve kamusal hayattaki görünürlüğünün arttığı bir dönem olmuştur (Sala, 2021, s. 19). Aydın olmanın bile sosyalizmle özdeşleştiği dönemde herkes ve her kesim belli oranda sosyalizmin etkisi altında kalmıştır (Fedayi, 1999, s. 469).

27 Mayıs 1960 darbesinin akabindeki dönemde DP’nin bir devamı olarak 1965 yılında iktidara gelen Süleyman Demirel’li Adalet Partisi (AP), ürkek davranarak tekrar güçlendirilen elitist-seçkinci bürokrasiyi rahatsız etmeyi göze alamamıştır (Yayla & Seyitdanlıoğlu, 1998, s. 60). Dönemde sosyalizme karşı olan kişi ve partiler, sosyalizmi eleştirirken sosyalist görüşleri dile getirmiştir. Liberal-muhafazakâr etiketiyle siyaset sahnesine adım atan AP’nin lideri Süleyman Demirel’in sosyal demokrat bir çizgiyi seyrettiği görülmüştür (Fedayi, 1999, s. 469).

Türkiye’de liberalizmin gelişimi ve liberal değerlerin yeniden sivrilmesi esasında 1980 yılı kritik bir eşik olarak kabul görmektedir. Bu yıl, Adalet Partili Süleyman Demirel’in başbakanlığında, Devlet Planlama Teşkilatı müsteşarlığını Turgut Özal’ın yaptığı, 24 Ocak ekonomik tedbirler paketinin açıklandığı, Türkiye’nin özellikle ekonomik manada liberalleşme evresine adım attığı mühim bir yıl olarak tasdik edilmiştir (Yayla & Seyitdanlıoğlu, 1998, s. 58). 24 Ocak kararlarıyla ithal ikameci model terk edilerek ihracata dayalı ekonomik model tercih edilmiştir. İthalatın serbestleştirildiği, yabancı yatırımın teşvik edildiği, yeni faiz ve döviz politikasının uygulandığı kararlara imza atılmıştır (Yayla, 2021, s. 587).

12 Eylül 1980’de yapılan askeri darbeye Türkiye’de liberalleşme teşebbüsü bir kez daha darbe almış, demokrasi askıya alınmıştır. Üç yıllık askeri yönetimin ardından Turgut Özal’ın liderliğini yaptığı Anavatan Partisi (ANAP) 6 Kasım 1983 seçimleriyle zafer elde ederek iktidarın yeni sahibi olmuştur (Aktan, 1999, s. 459). Altı sene başbakanlık, üç buçuk sene de cumhurbaşkanlığı görevini icra etmiş Turgut Özal kendisini liberal olarak adlandırmamasına rağmen birçok liberal ideali savunmuş hem ekonomik hem siyasi anlamda bu idealleri gerçekleştirme çabası vermiştir (Yayla, 2021, s. 588).

Turgut Özal, devlete atfedilen üstün ve kutsal anlayışları eleştirerek milletin devlet için değil, devletin millet için var olduğu tezini işlemiştir. Devletin güç ve

yetkilerinin sınırsız olamayacağını, bu güç ve yetkilerin anayasayla sınırlandırılması gerektiği üzerinde durmuştur (Aktan, 1999, s. 460). Amaç haline gelen devlet algısını araçsallaştırmaya bunu da vatandaşa intikal ettirmeye çalışmıştır (Yayla, 2021, s. 585). Özal, seçilmişlerin atanmışlara karşı yetki üstünlüğünün olduğu, askeri ve elit bürokrasinin törpülenerek devletin sivilleştiği bir nizam tatbik etmeye çalışmıştır (Yayla & Seyitdanlıoğlu, 1998, s. 61).

Girişim, fikir, din ve vicdan özgürlüğünü ısrarlı bir şekilde savunan Özal, ekonomik sahada ise dış ticarete kolaylık ve serbestlik getirerek ihracatın artmasını sağlamış bu da Türkiye'nin ekonomisini kayda değer oranda büyütüştür. Özal döneminde devletçi ithal ikamesi modeli terk edilerek piyasa ekonomisi dinamiklerinin harekete geçirilmesi arzulanmıştır. Faizsiz banka ve kâr payı ortaklığı sistemi kabul edilerek yasallaştırılmıştır. Önemli oranda devletin mal ve hizmet piyasasına yaptığı müdahaleler kaldırılmış, sermaye piyasasının oluşması istenmiş, özel sektörün gelişmesine destek verilmiş, Türk lirası konvertibl hale getirilmiştir. Ayrıca ülke çapında alt yapı, enerji, ulaşım, haberleşme gibi alanlarda büyük projeler tertip edilmiştir (Aktan, 1999a, s. 459-460).

Fakat Özal tüm bu eylemlerine rağmen ülkede enflasyonun ateşinin sönmediği, iç borçlanmanın giderek arttığı, gelir dağılımının bozulduğu, sadece belli sınıfların menfaatinin güdüldüğü, ülkede eşitsizlik ve adaletsizlik oluştuğu gibi sebeplerle ciddi şekilde eleştirilerin de hedefi olmuştur (Yayla & Seyitdanlıoğlu, 1998, s. 59). ANAP, tam manasıyla katıksız bir liberal parti olarak addedilmese de Turgut Özal ile birlikte Türkiye'nin siyasası ve iktisadisinde liberalizm düşününün tezahürü açısından önemli bir kilometre taşı olmuştur (Erdoğan M. , 2021, s. 35).

1980 sonrası başlayan Türk siyasetindeki liberalizm dalgası, 1994'te kurulan Liberal (Demokratik) Parti'yi, ülkedeki liberal söylem adına önemli bir figür olarak Türk siyasi tarihine kaydetmiştir. Besim Tibuk tarafından kurulan parti, ilk başta Liberal Parti olarak isimlendirilmiş fakat daha sonra "demokrat" takısını alarak Liberal Demokrat Partisi (LDP) olmuştur. Parti, Besim Tibuk'un renkli siyasal kişiliği, agresif siyasal söylemleri ve vatandaşın nabzını sokağın diliyle aktarmasıyla belli kesimlerin dikkatini üzerine çekmiştir (Erten, 2021, s. 629).

LDP'nin temel siyaseti savruk ve soygun olmakla itham ettikleri devletin küçültülmesi olmuştur. Buna göre devlet asli görevlerine (iç güvenlik, adalet ve ordu)

çekilerek masraflarını kısmalı ve halktan daha az vergi toplamalıdır. Parti, bu çerçevede devlete değil devletçiliğe karşı olduğunu beyan etmiştir. LDP, parti programında kendi tüzel kişiliği namına “bugüne kadar bireye ve sokaktaki insana dönük, onu merkez alan, onun yaratıcı ve girişimci gücüne güvenen, onu onurlandıran bir siyasi oluşuma gidilmemiş; bu yapıda bir siyasi harekete girilmemiştir.” tezini ortaya koymuştur (LDP Parti Programı: Neden Liberal Demokrat Parti?, 2023).

LDP, ülkede başlatılan liberal demokrasi hareketinin dünyadaki liberal hareketleri de destekleyip güçlendireceğini iddia etmiştir. Ülkenin devletçi yapısını terk ederek liberal bir istikamette ilerlemesi dahilinde kendi potansiyelini gerçekleştirebileceğini savunmuştur. Nitekim LDP, partinin sınırlı bir politik zeminde oluşu ve bütünlüklü bir projesi koymak yerine sorunlara sadece popülist, cesur ve samimi cevaplar verdiği eleştirilerinin gölgesinde beklediği desteği bulamamıştır (Erten, 2021, s. 631-633).

2001 ekonomik krizi sonrası 2002 yılında iktidara gelen, Türkiye'nin siyasal tarihinde çok partili demokratik hayata geçişin ardından en uzun süre tek başına iktidarda kalacak olan Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) (Turku, 2022, s. 137), ilk yılları itibariyle iktisadi anlamda piyasa ekonomisini benimsemesi, kapsayıcı söylemleri ve demokratikleşme yönündeki icraatları, Avrupa Birliği'ne (AB) girme doğrultusundaki çabalarıyla oy tabanını genişleterek ilerlemiştir. Özellikle vesayet rejiminin hoşgörüsüz davrandığı kesimlerin mağduriyetlerinin giderilmesi için çaba gösteren AK Parti; başörtüsü problemini, üniversite sınavındaki kat sayı sorununu, hayat görüşü sebebiyle ordudan uzaklaştırılanların mağduriyetlerini gidermiştir. AKP, 2011 sonrasında tarafsız devlet, çoğulcu görüş, sosyal ve siyasi hoşgörü hususlarında zayıflayıp devletçi ve statükocu bir istikamete yöneldiği eleştirilerine hedef olmuştur (Şahin, 2013, s. 166).

2.2. Liberal Düşünce Topluluğu ve Liberal Düşünce Dergisi

İkinci Dünya Savaşı'nın ardından tüm ülkelerde devletçilik eğilimleri güçlenmeye başlamıştır. Savaşın galiplerinden İngiltere bu konuda başı çekmiş ve devleti, savaş günlerinden daha ileri boyutlarda bir devletçi pozisyona getirmiştir. Fabian sosyalizminin etkisinde, Atlee hükümetinin uygulamalarıyla İngiltere

demokratik bir hareketle sosyalist hüviyetli bir ülke halini almıştır (Yayla, 2013a, s. 22).

Bu dönemde yükselen totaliter düşüncede, birey ve onun özgürlükleri bir değer olmaktan çıkarılmaya başlanmış, bireyin özgürlüğü askıya alınmış, birey, kolektif ulvi amaçlar için kullanılabilir bir araç olarak görülmüş ve bireyin kendi amaçlarını gerçekleştirme isteği bir günah olarak addedilmiştir (Uslu C. , 1999, s. 519). Alman asıllı Friedrich August von Hayek anavatanında totalitarizmi besleyen bu gelişmelerin yeni vatani olan İngiltere’de baş göstermeye başladığını görünce ünlü *Kölelik Yolu* eserini kaleme almıştır. Hayek, 1944’te yayınlanan eserinde, faşizm ve komünizmin aynı totalitarizm madalyonunun iki yüzü olduğunu, ekonomik faaliyetlerin tamamıyla devlet kontrolünde olduğu yerde özgürlüğün hiçbir türünün olamayacağını, aşırı devlet tahakkümün bireyler üzerinde oluşturacağı psikolojik etki ve ahlaki değerlerde meydana getireceği erozyonu mesele edinmiştir (Yayla, 2014b, s. 3-5).

Hayek’in totalitarizme karşı başlattığı sosyal ve siyasal alanda topyekûn bireysel özgürlük savunusu yeni bir liberal aydınlanmanın ilk işaretlerini vermiştir. Totalitarizme karşı mücadelede Hayek’in yanında K. R. Popper, Milton Friedman, Ludwig von Mises, Wilhelm Röpke, Chandran Kukathas, James Buchanan, Charles Rowley, Norman Patrick Barry gibi düşünürler ön planda görülmüştür (Uslu C. , 1999, s. 519).

Şöhreti giderek artan *Kölelik Yolu* kitabı, Kraliyet hava kuvvetlerinden emekli pilot olan Antony Fischer’in ilgisini çekmiş, İngiltere’de totalitarizmin büyümesine mâni olmak ve özgürlüğü muhafaza etmek için siyasete atılmayı düşünen Fischer, bu husus için Hayek’in tavsiye ve düşüncelerine başvurmuştur. Hayek, özgürlüğün ve serbest piyasanın desteklenmesinin elzem olduğunu fakat bunun Fischer’in beklediği cevabın aksine siyasi olarak değil fikri mücadeleyle gerçekleştirilmesi gerektiğini söylemiştir. Kurulacak bir eğitim müessesesi ile üniversite öğrencilerini değil, bürokratları, entelektüelleri, siyaset adamlarını ve gazetecileri eğitmek gerektiğini vurgulamıştır. Hayek, siyasete göre daha uzun olan bu yolun daha kapsamlı ve kalıcı olacağını düşünmüştür. Hayek’in kurduğu Mont Pelerin Topluluğu da bireyin özgürlüklerini müdafaa etmek amacıyla bir araya gelmiş ve bu doğrultudaki çalışmaların ilk örneğini oluşturmuştur (Yayla, 2013a, s. 22-23).

Nitekim Antony Fischer'in maddi, Hayek'in entelektüel desteğiyle 1956 yılında *-Institute of Economic Affairs (IEA)-* Ekonomik Araştırmalar Enstitüsü kurulmuştur. Maddi ve manevi çapta mütevazı bir kuruluş olarak işe koyulan enstitü zamanla fikir camiasında adını duyurmaya başlamıştır. Liberal değerlerin ve kurumların anlatılması, açıklanması, geliştirilmesi ve ülkenin sorunlarına liberal fikirlerden ilham alarak çözümler getirilmesi üzerine faaliyetlere başlanmıştır. Yayınlar, toplantılar ve konferanslarda İngiltere'nin; sosyal güvenliğinden istihdamına, banka sisteminden enerji sektörüne, boşanmadan alkol satışlarına kadar her alandaki her meselesi ele alınmıştır. Enstitü, *Economic Affairs* adında üç ayda bir çıkan bir dergi de yayınlamaya başlamıştır (Yayla, 1996, s. 9).

İngiltere'nin "kolektivist-korumacı-sosyalist" politikaları takip ettiği mevcut konjonktürde IEA, ilk zamanlarında görmezden gelinmiş fakat zamanla ağırlığını ve varlığını kabul ettirmiştir. Uzun vadeli ve zorlu bir entelektüel mücadelenin başlangıcını yapan IEA, klasik liberal mirasın tozlu raflarda bulunduğu İngiltere'de siyasi sistemden ziyade özgürlükçü ve piyasacı ekonomik model üzerine yoğunlaşarak bu fikirlerin sadece üniversiteler ve akademisyenlerce benimsenmesini değil daha geniş kitlelere taşınıp ülkenin sorunlarına somut çözümler getirmeyi amaçlamıştır (Yayla, 2013a, s. 53-54).

IEA, bir fikir hareketi olarak kalmayı ve öyle çalışmayı şiar edinmiş, parti ve siyasi hareketlerle özdeşleşmekten ve yakınlaşmaktan imtina etmiş, çalışma arkadaşlarının sürekliliğini ve hareketin mali bağımsızlığını sağlayarak on yıllarca liberal ideallerin savunusu adına mücadele etmiştir. IEA'nın kuruluşu, çalışması ve ilerleyişi Liberal Düşünce Topluluğu'nun kuruluşuna, çalışmasına ve ilerleyişine etki etmiş ve örnek olmuştur (Yayla, 2013a, s. 51-57).

LDT'nin neden, nasıl ve hangi şartlarda oluştuğunu anlayabilmek için 1960'lardan topluluğun kuruluşuna değin ülkedeki genel ve entelektüel gidişatın küçük bir özetini yapmak meselenin kavranmasına katkı sağlayacaktır. Liberal demokrasiyi savunan entelektüeller nezdinde 1960 darbesinin ardından oluşturulan 1961 Anayasası, vesayet rejimine göre oy hakkını seçilmesi gereken kişilere yönelik değil yanlış kişiler adına kullanan halkın yeterince çağdaşlaşmadığı ve demokrasiye hazır olmadığı gerekçesiyle siyasi sistemden uzaklaştırılmasında kullanılan bir araç olmuştur. Yayla'nın beyanıyla darbecilerin zihniyetine göre demokrasiye geçişin ilk tarihi olan

14 Mayıs 1950'den itibaren halk hep yanlış kişiyi ve yanlış partiyi seçmiştir. Bu, esas iktidarın kendilerinin elinde olması gerektiğini düşünen “cumhuriyet koruyucusu” bürokratlar tarafından Cumhuriyete bir hakaret olarak görülmüştür (Yayla, 2002, s. 35-36).

1960 askeri darbesi ülkenin belli kesimlerinde sosyalist devrim umudunu ve darbe sonrası sosyalist-komünist faaliyetlerin hızını arttırmıştır. Bu kolektivist fikirlerin etkisinin artması başka kolektivist hareketlerin çıkmasına zemin hazırlamıştır. Anti-komünizm şiarıyla sol görüşlere karşı çıkan sağ kolektivitinin fikri alanda savundukları tezlere sosyalizm türevi tezler olarak bakılmıştır. 1960-1980 arası dönem, sol ve sağ kolektivist görüşlerin hâkim olduğu, bunların arasında sol kolektivitinin üstün olduğu bir dönem olarak görülmüştür. Mevcut dönemde sola sempati duymamak ayıp karşılanmış, anti-komünist olmak kınanmıştır. Azınlık olan anti-komünistler, “kahrolsun komünizm, komünistler Moskova'ya” şeklinde slogan atmanın ve sokak kavgası etmenin ilerisine geçememiş, fikri faaliyetlerden yoksun bulunmuştur (Yayla, 2002, s. 37).

Namık Zeki Aral gibi liberalizmi, bireyciliği, piyasa ekonomisini savunarak kolektivizmi eleştiren tek tük sesler, akıntıya karşı kürek çekmeye çalışmış fakat verdikleri çabalar çok geçmeden kaybolmuştur. 1970'lerde liberal ekonomi anlayışını savunan akademisyen Aydın Yalçın, siyaseti bırakıp geri döndüğü Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde eğitim verilmesinden ziyade Marksizm endoktrinasyonunun hüküm sürdüğüne şahit olmuştur. Derslerinde Marksist ekonomik anlayışı tahlil ederek eleştirilerde bulunmuştur. Bunun sonucundaysa dersleri sabote ve boykot edilmiş, ölüm tehditleri almış, bazı derslerini ancak kendi odasında jandarma koruması altında yapabilmıştır. Türkiye'de ne 1960'larda ne 1970'lerde ne de liberal düşüncelerde belirli kıpırdanmalar olmasına rağmen 1980'lerde etkili bir liberal akım ortaya çıkamamıştır (Yayla, 2013a, s. 86-87).

IEA örneği başta olmak üzere liberal enstitüler, aktif siyasetin içinde bulunmadan ve siyasetin tahakkümü altında olmadan ülkeye yön verebilmenin mümkün olduğu göstermiştir. Türkiye'de siyaset yapmadan siyaseti etkileme saikiyle müstakbel liberal bir oluşumun kurulabilmesi ancak 1990 sonrasına denk düşecektir (Yayla, 1996, s. 10). Bu duruma 1991 yılında Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin yıkılması, Doğu Bloğunun çöküşü ve sosyalizmin cazibesini yitirmesiyle

liberalizmin ve liberal fikirlerin yeniden canlanması adına yeni bir zemin oluşması da etkili olmuştur (Özipek, 2021, s. 620).

1992 yılında, liberalizm üzerine okumalar yapan akademisyenler olarak siyasi hareket değil entelektüel bir hareket başlatmak isteyen Atilla Yayla, Mustafa Erdoğan ve onlara destek veren Kazım Berzeg'in öncülüğünde Liberal Düşünce Topluluğu (LDT) kurulmuştur (Uslu C. , 1999, s. 520). Ankara Kızılay'daki Pigalle Restoran'da bir grup genç akademisyenin, özel mülkiyet, piyasa ekonomisi, bireysel özgürlük ve sınırlı devlet gibi klasik liberal ilkeler savunusuyla bir araya gelen topluluk, yavaş yavaş büyümeye, mizaçları farklı olan birçok liberali bünyesinde toplamaya başlamıştır (Demirel T. , 2015, s. 107). Toplulukta kurucu isimlerin haricinde Melih Yürüşen, İhsan Dağı, Zühtü Arslan, Ömer Çaha, Vahit Bıçak, Tanel Demirel, Bekir Berat Özipek gibi pek çok isim önemli katkılarda ve çalışmalarda bulunmuştur (Erdoğan M. , 2002, s. 31-32).

Kazım Berzeg'in desteğiyle bir büroya, bilgisayara, sekreteryaya ve iletişim imkanlarına kavuşan LDT, 1 Nisan 1994 yılında dernek çatısı altında resmîleşmiştir. Kazım Berzeg LDT derneğinin kurucu başkanı olmuştur. (Yayla, 2013a, s. 28). Türkiye'nin fikri ve siyasi muhitlerinde olması gerekenden daha cılız ve sönük bir akım olan liberalizmi felsefi ve siyasi anlamda etkili kılmayı şiar edinerek ortaya çıkan LDT kendisini şu şekilde tanımlamaktadır (Özipek, 2021, s. 620):

Ankara'da 26 Aralık 1992'de gayri resmî olarak, 1 Nisan 1994'te resmen dernek olarak kurulan Liberal Düşünce Topluluğu'nun amacı, medeniyetin temelinde yatan fikrî geleneklerin Türkiye'de tanıtılmasını temin etmek; özgürlük, özel mülkiyet, piyasa ekonomisi, insan hakları, hürriyetçi demokrasi, hukukun hâkimiyeti, adalet, barış, hoşgörü gibi, insanların güven, düzen ve refah içerisinde yaşamasını sağlayan değerlerin ve kurumların anlaşılmasına ve benimsenmesine yardımcı olacak çalışmalar yapmak; insanların düşünme ve muhakeme kabiliyetlerini geliştirmek için başvurabilecekleri fikrî, felsefi kaynakların oluşumuna katkıda bulunmak; dernek amaçlarına uygun araştırma ve inceleme yapan kimselere maddî ve manevî destek sağlamak ve buna benzer faaliyetlerde bulunmaktır. Topluluk, ayrıca, bu doğrultuda Türkiye'nin temel problemlerine liberal ilkelerle bağdaşan çözüm yolları bulmayı ve kamu politikasının oluşturulmasında etkili ve yetkili çevreleri bilgilendirmeyi hedeflemektedir.

Topluluk, bu çerçevede, özgürlüğe, insan haklarına, serbest piyasa ekonomisine ve liberal demokrasiye inanan, bunu fikrî veya meslekî çalışmalarıyla kanıtlamış, bu değerlerin ve kurumların gelişmesi ve yaygınlaşması için fikrî veya meslekî alanda mücadele etmeye istekli kimseleri teşvik ve koordine etmeye çalışmaktadır (LDT Hakkında, 2023).

Bahsedildiği üzere kendisine model olarak IEA'yı alan ve ana eksen olarak klasik liberalizm çizgisinde bulunan LDT, bir fikir grubu olarak liberal fikirleri tanıtmak, bu fikirleri anlatmak, meseleleri liberal bakış esasıyla ele alarak tahlil etmek

ve ülkenin sorunlarına liberal ilkeleri temel alarak çözüm bulmak gayesiyle hareket etmektedir. Topluluk, ülkede liberalizm istikametinde fikri bir dönüşüme zemin hazırlamak, geniş kapsamlı eğitim faaliyetleri sürdürmek, genç liberaller yetiştirmek, toplumu bilinçlendirmek gibi görevler üstlenmiştir (Yayla, 1996, s. 11-12).

Topluluk, kuruluşundan itibaren Türkiye’de neredeyse yok denecek kadar az olan liberalizm literatürünün gelişmesi için kolları sıvamış, Hayek’ten Locke’a, Mises’tan Bastiat’a liberal filozofların klasikleşmiş eserlerinin çevrilmesi ve yeni müstakil eserlerin yayınlanması için yoğun mesai harcamıştır (Özipek, 2021, s. 623). Liberalizmin siyasi, iktisadi ve felsefi duruşunu tanıtmaya yönelik basılı ve dijital dergi ve kitap yayınları, toplantılar, seminerler, paneller, kongreler, sempozyumlar, uluslararası ortaklarla proje ve çalışmalar, radyo ve televizyon programları, öneri raporları, kamu politikaları raporları gibi çalışmalar LDT’nin başlıca faaliyetleri arasında yer almıştır (Yayla, 2018, s. 124). Bu kapsamda Liberal Düşünce Dergisi topluluğun en önemli faaliyetlerinden biri olarak addedilmiştir (Yayla, 2013a, s. 29). Bu dergiyi Piyasa adında üç aylık bir iktisat dergisi ve internet üzerinden yayınlanan Açık Toplum dergisi takip etmiştir (Özipek, 2021, s. 623). Topluluk ayrıca halihazırda güncel meselelerin de nabzının tutulduğu Hür Fikirler adında bir web sayfasına sahiptir.

Atilla Yayla, Liberal Düşünce Dergisi’nin ilk sayısındaki “*Pratikteki Açmazlarıyla Liberalizm ve Liberal Düşünce Topluluğu*” adlı makalesinde LDT’nin işleyiş biçimini ve çalışma ilkelerini şu şekilde sıralamaktadır:

- LDT üyelerinin siyasi tercihleri olsa da LDT aktif siyasetle alakalı ve meşgul değildir. Topluluğun üyeleri istediği partiye destek verebilir hatta LDT yönetim kurulunda bulunmamak şartıyla desteklediği partinin yönetim kurulunda da görev alabilir. LDT partilere karşı bağımsız bir harekettir.
- LDT belli kişileri ya da partileri değil, fikirleri desteklemek durumundadır. LDT liberalizme yakın parti, grup veya kişiye entelektüel destek vermeye hazırdır.
- LDT bir kitle hareketi ya da geleneksel manada bir örgüt değildir. Toplulukta, kurum ve örgütlerde mevcut olan türden hiyerarşik bir yapı yoktur. Topluluk, tüm üyelerini mutlak anlamda bağlayan kararlar almaz, basın açıklamaları yapmaz, bildiriler yayınlamaz, ortak bir kimlik hesabına konuşmalar yapmaz,

yürüyüşler ve mitingler düzenlemez. Tüm faaliyetlere katılımlar gönüllülük esasına dayanır.

- LDT üyeliği bir meslek yahut statü aracı değildir.
- LDT üyesi olmak illaki resmi anlamda kayıt defterine yazılmayı gerektirmez.
- LDT kâr amacıyla çalışmaz hiçbir ticari gaye gütmaz. İmkanlarını bağışlara dayandırır ve bu bağışları da mümkün olabildiği ölçüde çeşitli kaynaklardan elde etmeyi amaçlar.
- LDT, liberal fikriyatın önce topluluk içinde geçerli olmasına özen gösterir.
- LDT kendisini liberal enternasyonelin bir parçası olarak görür, yurtdışında olan kuruluşlarla sürekli etkileşim ve iletişim halindedir. İçe kapanmaya değil dünyaya açılmaya dönüktür (Yayla, 1996, s. 12-13).

Atilla Yayla, sıralamış olduğu LDT'nin tüm işleyiş biçimi ve çalışma ilkelerine, 2018 yılında Liberal Düşünce Dergisi'nin 89.sayısında yazdığı "*Liberal Düşünce Topluluğu: Çeyrek Asırlık Çınar*" başlıklı makalesinde aynı şekilde tekrar değinmiştir (Yayla, 2018, s. 128-130).

LDT'nin en önemli faaliyetlerinden biri olarak gördüğü Liberal Düşünce Dergisi (LDD) 1996 yılında yayın hayatına başlamıştır. 27 yıllık geçmişi, yüzlerce makalelik birikimi, geniş bir skalaya sahip yerli ve yabancı akademik üyesiyle Türkiye'de liberal fikriyatın geliştirilmesi açısından önem arz eden Liberal Düşünce Dergisi; Türkiye'de liberal düşüncenin gelişimine katkıda bulunmak, liberalizmi tanıtmak, tartışmak ve Türkiye'nin esaslı sorunlarına liberal bakış açısıyla çözümler önermeyi hedeflemektedir. Halihazırda yayınlanmış 111 sayısıyla bir külliyat haline gelmiş LDD, ülke insanının liberalizmle ilgili öğrenme ve tartışma ihtiyacına cevap vermek ve liberal öneriler doğrultusunda pratik siyasi meselelere çözüm sunmayı amaçlamaktadır (Erdoğan M. , 1996, s. 1-3).

Üç aylık periyodlarla yayınlanan LDD'nin amaç ve kapsamı kendi web sitesinde ise şu şekilde izah edilmiştir:

Liberal Düşünce Dergisi *amaç* bakımından ulusal ve uluslararası düzeyde sosyal, siyasi ve iktisadi meseleleri liberal perspektifle disiplinler veya disiplinler arası açıdan ele alarak teorik konulara veya güncel olaylara dair özgün çalışmalar yayımlamayı kendisine ilke edinmiştir. Bu çerçevede sosyal bilimler ve beşerî bilimler alanında yapılan tüm çalışmalara açıktır. Dergi kapsam bakımından ise amaçları arasında belirtilen hususları içeren sosyal ve beşerî bilimler dallarındaki çalışmaları içermektedir.

Liberal Düşünce Dergisi amaç bakımından ulusal ve uluslararası düzeyde sosyal, siyasi ve iktisadi meseleleri liberal perspektifle disiplinler veya disiplinler arası açıdan ele alarak teorik konulara veya güncel olaylara dair özgün çalışmalar yayımlamayı kendisine ilke edinmiştir. Bu çerçevede sosyal bilimler ve beşerî bilimler alanında yapılan tüm çalışmalara açıktır.

Dergi *kapsam* bakımından ise amaçları arasında belirtilen hususları içeren sosyal ve beşerî bilimler dallarındaki çalışmaları içermektedir (Liberal Düşünce Dergisi, 2023).

Atilla Yayla, LDD'nin 100.sayısı münasebetiyle kaleme aldığı “25.Yılımı Tamamlarken Liberal Düşünce Dergisi” isimli yazısında LDD'nin, ülke sahinında bir öncülük görevi üstlenerek tek liberal yayın organı olduğunu beyan etmiştir. Yayla, Türkiye’de büyüklü ve küçüklü grupların dertlerini anlatmak ve seslerini duyurabilmek adına dergi çıkarma teşebbüsünde bulduklarını fakat bunların çok büyük bir kısmının bu teşebbüslerinde başarısız olduklarını ifade etmiştir. Yayla, bu başarısızlığın sebepleri olarak; bu müteşebbis grubun parçalanması, grup içinde koordinasyon ve uyumun yok olması, projeye destek verenlerin desteklerini çekmesi, fikri ve ideolojik ihtilaflara düşülmesi, derginin beklenen ilgiyi görememesi, dergiciliğin sorumlularına bindirdiği maddi ve manevi ciddi külfetlerin bulunması gibi hususların olduğunu üzerinde durmuştur (Yayla, 2020, s. 191-192).

Yayla, sol-sosyalist tandanslı dergi görünümlü yayınların dergiden ziyade “propaganda ve ajitasyon” beyannameleri olduğunu, ülkede üniversiteler tarafından yayınlanan, üniversite üyelerinin akademik yükselme amaçlarına hizmet eden ve neredeyse hiç okuyucusu olmayan dergiler bir kenara ayrıldığında Sol cemahta *Birikim* ve *Toplum Bilim*, İslamcı kanatta *Tezkire* ve *Köprü*, sağ cemahta *Türk Edebiyatı*, ılımlı milliyetçi alanda *Türk Yurdu* ve *Türkiye Günlüğü*, muhafazakar kanatta *Muhafazakar Düşünce* ve liberal alandaysa *Liberal Düşünce* dergilerinin makul istikrara ve sürekliliğe sahip olduklarını dile getirmiştir. LDT'nin kuruluşunun ardından bu topluluğun yayın organı olacak bir akademik dergi yayınlamaya karar verilmesiyle Atilla Yayla ve Mustafa Erdoğan, Yayla'nın tabiriyle *Yeni Forum* dergisinden az buçuk tecrübe ettikleri dergicilik bilgisiyle *Liberal Düşünce* dergisinin yayınına ön ayak olmuşlardır. Derginin misyonunun liberalizmi ve liberal fikirleri tanıtmak olduğunu aktaran Yayla, derginin önünde duran riski, derginin misyonunu kaybederek saf bir akademik dergiye dönüşme ihtimali olarak tanımlamıştır. Yayla 1500'ün üzerinde yazı yayınlanan LDD'nin, bir dergiden daha fazlasını ortaya koyan bir okul gibi çalıştığını

ve bir misyon dergisi hüviyetini kaybetmemesi gereken bir teşebbüs olduğunu ifade etmiştir (Yayla, 2020, s. 193-196).

Tanel Demirel, “100.Sayı Münasebetiyle Liberal Düşünce Dergisi Hakkında Bir Değerlendirme” adlı yazısında Türkiye gibi liberal düşünce karşıtı siyaset ve fikriyat geleneğinin güçlü olduğu bir toplumda, misyonunun açıkça liberalizmi ve liberal fikirleri tanıtmak ve anlatmak olan bir derginin geldiği noktayı başarı öyküsü olarak addetmiştir. Tanel Demirel, Mancur Olson ve Hayek hakkında LDD için kaleme aldığı iki yazısı sebebiyle 2001 senesinde yardımcı doçentliğe atanmasında rapor yazmakla görevli bir profesörünün bölüm başkanına “bir devlet düşmanını bölüme alıyor olabilirsiniz, yeniden düşünün” şeklindeki söylemiyle şerh belirttiğini, derginin o günlerdeki atmosferden bugünlere kadar gelebilmesini kutlanmayı hak eden bir durum olduğunu beyan etmiştir (Demirel T. , 2020, s. 197).

Demirel, akademik alandaki atama ve görevde yükselmelerde ulusal hakemli yayın şartıyla LDD’ye rağbetin daha da arttığını fakat tıpkı Atilla Yayla’nın dikkat çektiği gibi bu durumun dergideki liberal rengi soluklaştırarak dergiyi akademik bir sosyal bilimler dergisine dönüştürebileceği riski üzerinde durmuştur. Demirel’e göre LDD, Türk yazarların liberal fikriyat geleneğini tanıttığı ve liberalizme dair Türkçe literatürün büyümesine katkıda bulunduğu yazılarla Türkiye’nin siyaseti ve sosyal üzerine yazılan fikir, öneri ve çözümler içeren yazılara daha fazla ehemmiyet vermesiyle etkisini koruyup sürdürebilecektir. Demirel, LDD’nin, her alanda ve her hususta liberalizmin yegâne bayrak taşıyıcısı iddiasının olmadığını fakat böyle bir platformun varlığının cesaretlendirici ve teşvik edici bir işlevi yerine getirdiğini kaydetmiştir (Demirel T. , 2020, s. 198-199).

Çalışmada bu noktaya kadar liberalizmin kavramsal olarak tanımlanması, ortaya çıkış şartlarının ve tarihsel gelişiminin ortaya konması, liberalizmi temellendiren düşünürlerin, liberalizmin temel ilkelerinin ve liberalizmin çeşitlerinin irdelenmesi, Türkiye’de liberalizm geçmişinin özetlenmesi ve LDT’nin doğuş hikayesinin anlatımıyla bu tezin esasını oluşturan LDD’nin mercek altına alınması için belli bir altyapının kurulması amaçlanmıştır. Çalışma bu noktadan itibaren LDD’nin, Türkiye’nin belli siyasi meselelerine yaklaşımlarını ve bu yaklaşımlardaki farklılaşmayı analiz edecektir.

2.3. Liberal Düşünce Dergisi'nin Türkiye'nin Siyasi Meselelerine Liberal Yaklaşımları

Liberalizme ait değerleri tanıtmaya ve yaymaya dışında herhangi bir siyasi gayesi olmadığı belirtilen LDT'nin, "klasik" temel hak ve özgürlükleri ön planda tutarak ekonomik yaşamda devlet müdahalesine ve gelirin devlet eliyle yeniden dağıtımına olumsuz bakan klasik liberal yaklaşıma yakınlığıyla öne çıktığı topluluğun kendi çevresi tarafından sıklıkla dile getirilmektedir (Demirel T. , 2012, s. 83). 1992 itibarıyla LDT, entelektüel bir hareket olarak, klasik liberal geleneğin en geniş haliyle yorumlanması çerçevesinde hassasiyetleri, öncelikleri ve mizaçları farklı olan pek çok liberali kendi bünyesinde barındırmıştır (Demirel T. , 2015, s. 107). Atilla Yayla, 1990'ların ortalarından itibaren liberaller arasında bir ayrışmanın filizlendiğini dile getirmiştir. Her kritik meselede bazı insanların liberal saflara katıldığı, liberal olanların da bu saflardan uzaklaştığına dikkat çekmiştir. Ayrışan liberallerin bir kısmının liberal fikirlerden uzaklaştığı bir kısmının ise liberal olarak kalmaya devam ettiğini kaydetmiştir (Yayla, 2015b, s. 54).

Yayla'ya göre liberaller arasındaki bu bölünme ve ayrışmanın ilk ciddi tezahürü 28 Şubat süreci olmuştur (Yayla, 2015c, s. 41). Yayla, Kemalistlerin dindar Müslümanların haklarını çiğnemesiyle liberallerin insan hakları ve hakkı çiğnenen dindarlar lehine tavır aldığını, bu durumun "Kemalist köklerden gelen ve Kemalizmden henüz tamamen arınmamış olan" bazı kimselerin dönemin liberal oluşumu olan LDT'den kopuşuna ve liberal fikriyattan ayrı düşüşüne neden olduğunu belirtmiştir (Yayla, 2015b, s. 54). Tanel Demirel bu ayrışmanın Gezi Parkı eylemleri ve 17-25 Aralık olaylarıyla iyice keskinleştiğini ve netleştiğini ifade etmiştir (Demirel T. , 2015, s. 108).

Cennet Uslu, 2015 yılında LDD için kaleme aldığı "*Türkiye'nin Dönüşümü, Cepheleşme ve Liberallerin Ayrışması*" isimli yazısında liberallerin meselelere gösterdiği farklı yaklaşımları ve aralarında zuhur eden ayrışmayı kapsamlı bir şekilde ele almıştır. Uslu, Türkiye'de 2013-2014 yıllarını, tarafların meselenin ne olduğu konusunda emin oldukları ve keskin bir şekilde ikiye bölündükleri bir dönem olarak tabir etmiştir. Uslu'ya göre, kendi bakış açısından emin olan taraflar, karşıdakinin nasıl karşıda yer aldığına, apaçık ortada olanın nasıl karşıdaki tarafından görülmediğine akıl sır erdiremez duruma gelmişlerdir. Uslu'ya göre tarafların emin olduklarından taviz

vermedikleri ortamda doğru ve yanlış bir bilinmezlik perdesinin arkasında dururken başta elitler olmak üzere Türkiye'deki toplumsal tüm kesimler ciddi bir sosyal-siyasal bölünme ve cepheleşmeyle karşı karşıya kalmıştır (Uslu C. , 2015, s. 7-8).

Uslu, Türkiye'deki söz konusu dönemde yaşanan cepheleşmenin doğurduğu kavgada siyasilerin ardından en çok göz önünde olanların genelde aydınlar, özelde ise liberal aydınlar olduğunu dile getirmiştir. Uslu yazısında, AKP iktidarının “vesayetçi Kemalist rejim”le anlaşabilmeyi arzu etmesine rağmen vesayetçi rejimin bu talebi İslam antipatisi sebebiyle reddettiğine değinmiştir. Uslu, vesayetçi rejimin, İslami meşrepli bir partinin Türkiye'yi yönetmesini hazmedememesi nedeniyle mevcut iktidara karşı “irtica ve şeriatla mücadele” şeklinde formüle ettiği bir savaş başlattığını kaleme almıştır. Uslu nazarında AKP iktidarı, vesayete karşı giriştiği savaşı, “Kemalist Cumhuriyet” düzenine karşı değişimi arzu eden belli bir sosyolojik tabanın ve entelektüel kesimin desteğiyle kazanmıştır. Uslu, AKP'nin vesayet rejimine karşı elde ettiği zaferin ardından toplumun, statükoyu muhafaza etmeye çalışan ve değişime direnen “Ulusalçı Cephe” ve değişimi arzulayan ve buna destek veren “Demokratik Cephe” olarak iki ana blok ittifakında toplandıklarını ifade etmiştir (Uslu C. , 2015, s. 9-10).

Uslu'ya göre, “Demokratik Cephe” ittifakında yer alan ve AK Parti'ye vesayetle mücadelesinde destek vermiş olan seküler aydınların belli bir kısmı, 2011 Genel Seçimleri ile iktidara verdikleri desteği geri çekmiş, 2013 yılındaki Gezi Olayı ile AKP karşıtlığında konumlanmaya başlamışlardır. Cennet Uslu'nun, “Anti AKP ve Erdoğanlılar” ve “Seçilmiş Hükümete Destekçiler” olarak kategorize ettiği liberal entelektüeller, LDT çevresindeki çoğu isminde işaret ettiği gibi Uslu'nun nezdinde de Çözüm Sürecinin başlaması, Gezi Parkı protestoları ve 17-25 Aralık soruşturmalarına getirdikleri yaklaşımlarla fikri bir kırılma yaşayarak birbirlerine karşı hizipleşmişlerdir (Uslu C. , 2015, s. 13-14).

Cennet Uslu, “Anti AKP/Erdoğan” cephesinde yer alan liberal aydınların, Türkiye'nin siyasi vaziyeti konusunda iyice karamsarlığa kapıldıklarını ve Türkiye'nin demokrasiden geri dönülmez şekilde uzaklaşarak diktatörlüğe doğru yol aldığını ileri sürdüklerini aktarmıştır. Uslu, bu cephedeki aydınların Türkiye'de vuku bulan siyasi gelişmeler karşısında bu denli farklı düşüncülerinin ve aşırı karamsar bir tablo çizmelerinin sebeplerini “aldatılmışlık hissi, karşılanamayan aşırı beklenti ve

vesayetsiz bir hükümet” başlıkları altında topladığı üç faktörle ilişkilendirdiğini ifade etmiştir (Uslu C. , 2015, s. 21).

“*Aldatılmışlık hissi*” ile söz konusu liberaller, kendilerinin verdiği destekle AKP hükümetinin dindarlara hak ve özgürlüklerini teslim ettiğini, vesayeti geriletmediğini ve demokrasiyi güçlendirdiğini düşünmüşlerdir. Fakat bunun akabinde AKP’nin iktidarını güçlendirerek kendilerine ihtiyacının kalmadığı zannına kapılmışlar, iktidarın kendi siyasi programının peşine düşerek kendilerini kullandığına inanmışlardır. Uslu, bir noktadan sonra bu aydınların, hükümete karşı kategorik bir muhalefet anlayışı güttüklerini, hükümet ne yaparsa yapsın her durumdan bir olumsuzluk çıkarıp hükümetin yaptıklarını hiçbir şekilde onaylamayan bir tavır aldıklarını dile getirmiştir. Böylelikle Uslu, bu liberal aydınların hükümetin eylemlerine sürekli olumsuz, aşırı duygusal ve aşırı reaktif tepki vermelerinin haklı eleştirilerin inandırıcılığını da kırdığını ifade etmiştir (Uslu C. , 2015, s. 22-23).

Uslu’ya göre, söz konusu liberal aydınların görüş netliklerini bozan ikinci unsur, “*aşırı beklenti*” içine girmiş olmalarıdır. Uslu, bu aydınların, AKP iktidarından en iyi siyasal rejimi en kısa sürede inşa edeceği yönünde aşırı bir beklentiye girdiklerini dile getirmiştir. Yine bu aydınların, hükümetten kendilerinin gözetimiyle yola devam edecekleri sözünü almış gibi davrandıklarını kaleme almıştır. Uslu, bu liberal aydınların, AKP’ye, kendilerine ait bir Amerikan liberteryen veya Norveç sosyal demokrat partisiymiş gibi davrandıklarını ifade etmiştir. Uslu’ya göre AKP, insanlara bir yeryüzü cenneti sunacak, tüm sorunları demokratik yöntemlerle sonsuza kadar çözecek bir oluşum değil, doğruları ve yanlışları olan bir siyasi partidir. Uslu, AKP’nin birçok yönden reformcu bir parti olduğunu düşünse de bu tarz bir beklentiye girilmesinin bahsettiği liberaller üstünde tatminsizlik ve hayal kırıklığına sebep olduğunu dile getirmiştir (Uslu C. , 2015, s. 23-25).

Uslu’ya göre, bu liberal aydınların görüşlerinde “sıkıntı” oluşturan üçüncü unsur, ülkede gerçekten iktidar olan “*vesayetsiz bir hükümetin şaşkınlığı*”dır. 1950 yılında çok partili demokratik hayata geçişle birlikte seçimle iktidara gelen hükümetlerin nasıl hareket edebilecekleri vesayet sistemi tarafından belirlenmiş, hükümetler iktidarlarını özgürce kullanabilecekleri bir alan ve güce sahip olamamışlardır. Uslu, iktidarların rejimde değil “radikal” değişimler, küçük farklılıklar oluşturacağı durumlarda bile vesayet rejiminin on yılda bir kendi varlığını

pekiştirdiğini dile getirmiştir. Uslu'ya göre verilen mücadeleyle vesayeti geriletken ve oradaki boşluğa yerleşen AKP iktidarı, söz konusu çevrelere çok daha güçlüymiş ve çok daha otoritermiş gibi görünmeye başlamıştır. Uslu'ya göre vesayetsiz iktidar geleneği olmayan bir ülkede, muhalefet partilerinin alternatif olamayışı ve iktidarın vesayeti zayıflatmasının ardından kendi ideolojisi çerçevesinde politikalar izleyebilmesi bu aydınlar arasında bir korku ve çekince de yaratmıştır (Uslu C. , 2015, s. 25-27).

Homojen toplum modelini ve tek tip fikriyatı reddeden LDT çevresi, heterojen toplum modelini, çoğulcu görüşü ve çok sesliliği savunduklarının altını çizmektedirler. Yayla, liberaller arasındaki ayrışmanın ilkeler üzerinde değil, somut olaylara bakışta ve olayların hangi yönünün değerlendirilip öne çıkarılacağına yattığını dile getirmiştir (Yayla, 2015b, s. 57). Yayla'ya göre liberaller arasındaki ayrışma AK Parti'nin iktidarı ve Recep Tayyip Erdoğan'ın başbakanlığında pik yapmış, Gezi protestoları ve 17-25 Aralık meselesinin yanı sıra, hükümete, Gülen cemaatine, Kürt meselesine, Ergenekon ve Balyoz davalarına, dindar kesime bakış açıları ve meseleler üzerinden ortaya konan tavırla iyice ortalığa saçılmıştır (Yayla, 2015c, s. 41-48). Nitekim ayrışmanın tamamen kopmaya evrilmesiyle LDT'nin kurucularından biri olan Mustafa Erdoğan 2014 yılında LDT'nin duruşunu eleştirerek Özgürlük Araştırmaları Derneği adı altında yeni bir liberal oluşumu hayata geçirmiştir (Demirel T. , 2015, s. 107). Dernek Mustafa Erdoğan'ın yanı sıra Bican Şahin, İhsan Dağı, Murat Erdoğan ve Orhan Kemal Cengiz gibi LDT'den kopan isimlerin bir araya gelmesiyle kurulmuştur (Uslu C. , 2015, s. 21).

Çalışmanın bu bölümünde, Türkiye'de, özellikle 2013 itibarıyla gelişen siyasi meselelerin LDD'de yayınlanan yazılarda nasıl değerlendirildiği üzerinde durulacaktır. Yerel ve uluslararası düzeyde sosyal, siyasi ve ekonomik meseleleri liberal perspektifle ele alarak hem teorik konulara hem güncel meselelere bu perspektifle yorum ve çözüm getirmeyi amaçlayan LDD'nin özellikle 2013 ve sonrasında vuku bulan Türkiye'nin esaslı siyasi meselelerine nasıl yaklaştığı ve bu yaklaşımlardaki ayrışmaların LDD'de yayınlanan yazılara nasıl yansıtıldığı incelenecektir.

2.3.1. Gezi Parkı Protestoları

27 Mayıs 2013 tarihinde Taksim Gezi Parkı'nda başlayan, ülkenin siyasi ve sosyal tarihinde "Gezi Olayları" olarak adlandırılan ve üç ay boyunca süren bir vakıa

yaşanmıştır. 1940'larda Taksim'deki Osmanlı mirası Topçu Kışlası yıkılmış, bir kısmına park yapılması bir kısmına da İsmet İnönü'nün heykelinin dikilmesi planlanmıştır. Heykel fikri gerçekleşme de yapılan park planı hayata geçirilmiş ve Gezi Parkı günümüze kadar ulaşmıştır. İstanbul Büyükşehir Belediyesi (İBB), Başbakan Recep Tayyip Erdoğan'ın desteğiyle park alanını yeniden düzenlemek ve Topçu Kışlası'nı yeniden inşa ettirmek istemiştir (Yayla, 2013b, s. 172). Hatta alışveriş merkezi yapılacağı söylentileri ayyuka çıkmışsa da bu iddia, olayların patlak vermesinin ardından İBB tarafından yalanlanmıştır. İş makinelerinin Gezi Parkı'na girmesiyle bir grup çevreci ağaçların kesilmesini engellemek için parkta çadır kurup kalmaya başlamıştır. Birkaç günün ardından polisin parktaki eylemcilere uyguladığı orantısız şiddet, kamuoyunda büyük bir infial uyandırmış, İstanbul'un her noktasından mevzubahis duruma tepkisini göstermek isteyen insanların Gezi Parkı'na akın etmesine neden olmuştur (Sambur, 2013, s. 182). Fakat zamanla olaylar mahiyet değiştirerek karşı bir sokak şiddetinin de doğmasına yol açmış, haftalarca polisle göstericiler arasında cereyan eden bir çatışma vuku bulmuştur.

Şiddetin azaltılması ve belli kurallara bağlanmasıyla uygarlık arasında bağlantı gören birçok filozof gibi David Hume da uygar toplumların, şiddet kullanma tekeli bireylerden alarak bireylerin birbirlerine karşı kullandığı şiddeti sınırlaması ve önlemesi adına devletin icat edildiği üzerinde durmuştur. Fakat görevi şiddeti önlemek olan devletin amaç ve yetkisinin dışına çıkarak haksız şiddet kullanımının adresi olma ihtimali az görülmemiştir. Değil otoriter ve totaliter ülkelerde, demokratik ülkelerde bile durumun bu şekilde olduğunun altı çizilmiştir. Polis bazen kriminal faaliyetlere, bazen insani zaafarla, bazen siyasi sebeplerle abartılı ve orantısız şiddet kullanarak bulaşabilmektedir. Bu itibarla genelde devletin, özeldeyse polisin denetim ve gözetim altında tutulması, yanlış yapmış emniyet mensuplarına hoşgörü gösterilmemesi mühim görülmüştür (Yayla, 2013b, s. 173-174).

Atilla Yayla, 2013'de LDD için kaleme aldığı "*Gezi Üzerine Analizler*" isimli yazısında Gezi aktörlerinin ve Gezi'yi ele alan bakış açılarının sadece birinin değil tarafların ve onların bakış açılarının hepsinin değerlendirilmesi gerektiğini beyan etmiştir. Atilla Yayla'nın ifadesiyle polis şiddetinin sınırlarını aştığı gibi polis şiddetinin karşısında cephelenen sivil şiddet de Gezi Parkı'yla sınırlı kalmamış, durum bir darbe ve siyaseti yeniden dizayn etme teşebbüsüne evrilmiştir (Yayla, 2013b, s. 173).

Atilla Yayla, 31 Mayıs günü polisin şafak baskınıyla parkta kalma eyleminde bulunan göstericilerin çadırlarının yakılmasının ve çok dar bir alanda biber gazı kullanılmasının, ayrıca olayların boyut kazandığı günlerde “polislin yakın mesafeden eylemcilerin kafa hizasına kasıtlı bir şekilde biber gazı kapsülleri atmasının, polislin eylemcileri döverek can alma derecesinde darp etmesinin” orantısız ve haksız bir polis şiddeti olduğu üzerinde durmuştur. Yayla, liberal bakış açısıyla bu şiddetin ahlaken kınanmasının yanında idari ve adli olarak cezalandırılması gerektiğini de savunmuştur. Ayrıca Başbakan’ın polis teşkilatına sahip çıkma gayesiyle “emri ben verdim” söyleminin yanlış bir söylem olduğunu böylesi vahim vakalarda polis memurundan amirine, mülki idarecisinden politikacısına kadar herkesin hesap vermesinin gerekli olduğunu beyan etmiştir (Yayla, 2013b, s. 174-175).

Atilla Yayla, her ne kadar hükümetin söz konusu krizi yanlış yönettiğine ve Gezi Parkı’ndaki eylemi barışçıl yollarla bitiremediğine kani olsa da polis şiddeti gibi sivil siyasi şiddetin de sınırlarını aştığını dile getirmiştir. Kamu ve özel binalara yapılan saldırılar, şahsi ve kamusal araçların yakılması ve tahrip edilmesi, Başbakan’ın Keçiören’deki evine ve Dolmabahçe’deki Başbakanlık ofisine yapılan saldırılar, AK Parti Genel Merkezi’ne yapılan roketli saldırı, 13 AK Parti binasının ateşe verilmesi, AK Partili eski bir ilçe başkanının boğazının kesilmesi, Başbakan’ın kendisine ve ailesine edilen küfürler, başörtülülere dönük fiili ve sözlü tacizler de söz konusu şiddet kapsamında değerlendirilmiştir. Yayla, bu hususta karşılıklı bir şiddet sarmalının olduğunu ifade etmiştir. Bir çifte standarda mahal vermemek için meseleye tek taraflı bakılmaması gerektiğini dile getirmiştir (Yayla, 2013b, s. 174-176).

Bican Şahin, 2013’te LDD için kaleme aldığı “*Farklılık, Hoşgörü ve AK Parti İktidarı: Gezi Parkı Sürecinin Düşündürdükleri*” isimli yazısında meseleyi siyasi hoşgörü, sosyal hoşgörü ve çoğulculuk mefhumlarıyla ele almıştır. Toplumsal farklılıklara yaklaşımda, “onaylama”, “kayıtsızlık” ve “onaylamama” olarak üç farklı tepkinin var olduğunu ifade etmiştir. Onaylama ve kayıtsızlık durumlarının toplumsal barışa katkı sağlayacak tepkiler olduğunu ortaya koyarken onaylamama durumundaysa iki farklı ihtimalin var olabileceğine değinmiştir. Şahin’e göre, eğer onaylamama durumu farklılıkları bastırmaya ve ortadan kaldırmaya meyyalse bu durum toplumsal çatışma ve kaosun doğmasına, eğer onaylamama durumu farklılıkları onaylamamakla birlikte bu farklılıkları zor kullanarak engellemeye, bastırmaya ve ortadan kaldırmaya

başvurmuyorsa bu durum “hoşgörü” kavramına karşılık gelerek toplumsal barışa hizmet edecektir (Şahin, 2013, s. 161-162).

Hoşgörü mefhumunun temellendirilmesinde hoşgürsüzlüğün doğurduğu yüksek maliyete dikkat çekilmiştir. Avrupa’da dini reform sonrası yaşanan kanlı mezhep savaşları, John Locke gibi liberal düşünürleri bu duruma çare aramaya itmiş, hoşgürsüzlüğün ortaya çıkardığı kayıpların önüne geçebilmek adına hükümdarın, belli bir inancı savunmaya devam etse de diğer inanışlara karşı hoşgörülü olması istenmiştir. Bican Şahin, devletin belli bir iyi yaşamı savunması veya dayatması değil, yaşam biçimlerine eşit mesafede durarak laiklik ilkesi temelinde siyasi hoşgörünün var olması gerektiği üzerinde durmuştur (Şahin, 2013, s. 161-163).

Bireylerin onaylamadıkları inanış, düşünce ve yaşam biçimlerine karşı bu onaylanmayan farklılıkların sahiplerinin özgürlüklerine hanel getirmeden uyguladıkları kınama, ayıplama, dışlama ve yalnızlaştırma gibi sosyal yaptırımlar “sosyal hoşgürsüzlük”le ilişkilendirilmektedir. Hayatı katlanılmaz hale getirebilecek bu sosyal hoşgürsüzlüğe karşı farklılıklara “empati” ilkesi temelinde hoşgörüyle yaklaşım fikri tavsiye edilmiştir (Şahin, 2013, s. 163-164).

Şahin’e göre Cumhuriyet’in kurucu ideolojisi Kemalizm, farklılıklara hoşgörülü bir tavır takınmamıştır. Kemalizm’in üçlü sacayağı olan katı laiklik çerçevesinde dinin devlet tarafından kontrol altına alınması, siyasi ve iktisadi alanda bireye karşı devleti merkeze oturtan devletçilik anlayışı ve Türk milliyetçiliğine dayalı milliyetçilik görüşüyle farklılıkların törpülenmesi Cumhuriyet elitinin esas önceliği olmuştur. Şahin, bu politika çerçevesinde Sünni, Alevi, gayr-i müslim ve Kürtlerin mağdur edildiğini dile getirmiştir. Bu mağduriyetin 14 Mayıs 1950’de demokrasiye geçişle birlikte kısmen azaldığını fakat 1960 darbesiyle birlikte mevzubahis mağduriyete sebep olan siyasi hoşgürsüzlüğün yeniden güçlendirildiğini ifade etmiştir. Vesayet rejimi 1960, 1971 ve 1980 darbelerinde olduğu gibi kimi zaman doğrudan, 28 Şubat’ta olduğu gibi kimi zaman dolaylı şekilde demokrasiye müdahalelerde bulunarak kendi devamlılığını sağlamıştır. Şahin, bu rejimin temellerinin Turgut Özal liderliğindeki ANAP’la sarsıldığını, liberal demokrasiyi inşa etmenin emarelerinin verilmeye başlandığını dile getirmiştir (Şahin, 2013, s. 164-165).

AK Parti dönemini “siyasi hoşgörü” ve “çoğulculuk” babında 2002-2011 ve 2011’den günümüze olacak şekilde iki ayıran Bican Şahin, 2002-2011 arası dönemi

“başarılı”, 2011’den sonraki dönemdeyse “zayıf” olarak addetmiştir. Şahin, ekonomik anlamda piyasa ekonomisini benimseyen, dış politikada Batı’yla münasebetlere önem veren, demokratikleşme kapsamında icraatlarıyla ön plana çıkan AK Parti’nin, liberal entelektüellerin de desteğini kazandığını ifade etmiştir. 2007 seçimlerinden de zaferle ayrılan AK Parti, vesayet rejimiyle karşı karşıya gelmiş, vesayetin askeri ve yargı ayaklarının tasfiyesi için mücadele etmiştir. Şahin, AK Parti’nin 2011’den sonra devletçi ve milliyetçi-muhafazakâr bir görüntü çizdiğini, kendi dünya görüşünü topluma dayatmaya yönelik politikalar izlediğini dile getirmiştir. Şahin’e göre, Başbakan Recep Tayyip Erdoğan’ın “dindar nesiller yetiştireceğiz” ve “kafası kıyak gençlik istemiyoruz” gibi söylemleri AK Parti’yi belli bir yaşam tarzını devlet politikası haline getirme ve seküler yaşam biçimlerine yönelik siyasi hoşgörüyü daraltma yönünde eleştirilerin hedefi haline getirmiştir (Şahin, 2013, s. 165-167).

Şahin’e göre Gezi Parkı eylemlerinde, eylemlere desteğin yoğunluğunu artıran şey, Hükümet’in dışlayıcı, aşağılayıcı ve ötekileştirici tavrı olmuştur. Eylemlerin başlamasının evvelinde alkol sınırlamalarına yönelik yasal çalışmaların yapıldığı zaman zarfında Başbakan’ın dile getirdiği “iki ayyaş” ifadesi, alkol kullananların “alkolik” olduğu söylemleri, İstanbul’a yapılacak üçüncü köprüye Aleviler nazarında olumsuz imaja sahip Yavuz Sultan Selim’in isminin verileceği sebebiyle ortaya çıkan tepkilere aldırış edilmemesi, Hükümet’e karşı tepkiselliği artıran faktörler arasında gösterilmektedir. Eylemcilere yönelik orantısız şiddetin tepkiyi daha da artırarak karşı şiddeti doğurmasına ve şiddet sarmalının oluşmasına sebebiyet verdiği üzerinde durulmuştur (Şahin, 2013, s. 166-167).

Bican Şahin’e göre eylemlere katılanların tamamı, hükümetin siyasi hoşgöründen uzaklaşarak takındığı ötekileştirici ve dışlayıcı tavrı protesto amacıyla olmamıştır. Vesayet rejiminin yeniden ihyasını isteyen, dindarların mağduriyetlerinin çözümüne karşı çıkan ve AK Parti’ye başından beri karşı olan kesimler de eylemlere katılmıştır. Fakat Şahin, bu birey ve birey gruplarının eyleme dahil olmasının eylemin meşruiyetini deştişirmediğini ifade etmiştir. Hükümetin, protestonun ortaya çıkmasının ve büyümesinin nedenlerini anlamak yerine bu durumu “faiz lobisi” ve “dış güçlerin oyunu” olarak tanımlaması talihsizlik olarak addedilmiştir. Şahin, hükümetin yanlış politikaları ve siyasi hoşgörü alanını daraltıcı uygulamaları olsa da bu durumun, onu, siyaset dışı yollarla alaşağı edilmesini meşrulaştırmadığını ve hükümetin demokratik meşruiyetini koruduğunu dile getirmiştir. Hükümetin istifasını gerektirecek bir

durumun olmadığını fakat özeleştiriyi yapması gereken bir durumun ortaya çıktığını ifade etmiştir (Şahin, 2013, s. 168-169).

Bilal Sambur 2013 yılında LDD’de yayınlanan “*Gezizm, Kolektivizm ve Antidemokrasi*” isimli yazısında Gezi eylemlerinin sağlıklı bir değerlendirilmesinin yapılamamasının sebebinin Gezi’ye atfedilen abartılı anlamlarla alakalı olduğunu ifade etmiştir. Sambur, çoğu insanın sırf AK Parti karşıtlığından dolayı Gezi’yi yüceltmeye, kutsamaya ve meşrulaştırmaya çalıştığını dile getirmiştir. Sambur, Gezi’yle ilgili değerlendirmelerde “Gezi yandaşlığı” ve “hükümet yandaşlığı” şeklinde iki görüşün zuhur ettiğini ancak meselenin özgürlük, demokrasi ve çoğulculuk bağlamında değerlendirilmesine ihtiyaç olduğunu beyan etmiştir (Sambur, 2013, s. 181-182).

Sambur, polisin göstericilere müdahale etme şeklinin vicdani ve insani ölçülerin ötesinde insan hakkı ihlali olduğuna işaret etmiştir. Olayların bir noktadan sonra CHP, İşçi Partisi, Türkiye Gençlik Birliği, çok sayıda sosyalist parti, yasadışı radikal sol örgütler, kimi özel üniversiteler, Alevi derneklerinin organizasyonu ve iddia edildiği üzere bazı holding ve sermaye gruplarının desteği, magazin, sinema ve ünlü dünyasından birçok isimin katılımıyla parkta kesilen ağaçları protesto etmekten bambaşka bir yöne doğru evrildiği ifade edilmiştir. Sambur, Gezi’nin hedefinin hükümeti ve Başbakan’ı etkisizleştirmek ve düşürmek olduğunu hatta eylemcilerin hiçbir şekilde barışçıl anlamda hükümeti protesto etmek isteyen gruplardan oluşmadığını kaydetmiştir. Gezi eylemcilerinin polisi, şiddet uygulamaya karşı kışkırttığını düşünen Sambur, şiddetin yoğunlaşmasıyla eylemcilerin ülke ve dünya kamuoyunun dikkatini üzerlerine çekebileceklerini umduklarını iddia etmiştir (Sambur, 2013, s. 183-184).

Olaylar esnasında ana akım medyanın protestoları haberleştirmemesini eleştiren Sambur, kalkışma olarak nitelendirdiği Gezi olaylarının, sadece Halk TV ve Hayat TV gibi televizyon kanallarından takip edilmesi durumunda kalındığını, Sol, Evrensel ve Aydınlık gibi gazeteler vasıtasıyla da “Gezi kalkışması”nın provakatif bir şekilde propagandasının yapıldığını dile getirmiştir. Gerek sosyal medya aracılığıyla yapılan dezenformasyon ve propaganda, gerek yazar, gazeteci ve akademisyenlerin olaylara ideolojik yaklaşımları, Sambur’un eleştirdiği hususlar arasında yer almıştır. Sambur, Kemalist, Sosyalist, solcu ve ulusalcı yazarların “Gezi kalkışması”nın ideolojik aygıtları olduğunu, bu “kalkışma” üzerinden devrim ve sosyalizmin icat

edilmeye çalışıldığını aktarmıştır. Sambur, “Gezi Ruhı” tabiriyle Gezi adına mitler üretildiğini, Gezi’nin “metafizikselleştirilip” “mistifikasyonunun” yapıldığını beyan etmiştir. Sambur bu doğrultuda Gezi’nin, kapitalizm ve emperyalizme karşı adaletli, sınıfsız ve özgür bir dünyanın erdemli pratiklerle hayata geçirilmeye çalışıldığı bir hareket olarak gösterilmek istendiğini dile getirmiştir. Gezi metafiziğinin tüm ülkeyi hükümete karşı direnmeye cesaretlendirdiği ifade edilmiştir (Sambur, 2013, s. 184-185).

Bilal Sambur, Gezi Parkı protestolarının sosyal tabanının homojen olmadığını, birçok unsurun bir araya gelmesiyle oluştuğunu ifade etmiştir. Bir ideolojiden mahrum olduğunu düşündüğü Gezi’nin ana motivasyonunun, AK Parti düşmanlığı ve Erdoğan nefreti olduğunu aktarmıştır. Ülkede yaşam tarzlarına karşı sistematik bir müdahale olmamasına karşın Gezi’de sürekli böyle bir kaygının gündemde tutulması Sambur tarafından eleştirilmiştir. Gezi eylemcilerinin dayandıkları ideolojilerin farklı yaşam biçimlerine saygı duyan yahut duyarlılık gösteren kesimler olmadıklarını dile getirmiştir. Sambur, yıllardır Kürtlerin ve dindar insanların hak ve özgürlüklerinin ihlal edilmesine tepki vermeyenlerin, sadece kendi yaşam tarzı ve ideolojilerinin üstünlüğüne inanan, kendini diğer toplumsal kesimlerden üstün tutan bir zihniyete sahip olduklarını kaydetmiştir. Sambur’a göre Gezi’de ciddi bir tez veya fikir ortaya konamamıştır. Bilal Sambur, Gezi’nin yalnızca hükümet ve Erdoğan karşıtı küfürlerin ve eski sol ve sosyalist sloganların merkezi durumuna geldiğini düşünmüştür. Gezi’deki amacın sokak eylemleri ve işgalleriyle demokrasinin ilga edilmesi olduğunu ileri sürmüştür. Sambur, Gezi’nin bireysellik ve özgürlük kisvesi altında kolektivizmin tüm versiyonlarını şiar edinen bir “kalkışma” olduğunu savunmuştur (Sambur, 2013, s. 185-186).

Atilla Yayla, “Atatürkçülere, sosyalistlere, İşçi Partililere, TKP’lilere, Ergenekon tutuklularına, Mustafa Kemal’in askerlerine, Ertuğrul Özkök’e ve bir kısım liberale” göre Gezi’de yapılanın özgürlük ve demokrasiye yelken açmış bir devrim olarak görüldüğünü ifade etmiştir. Gezi’den bir özgürlük teorisi çıkmayacağını aktaran Yayla, Gezi’ye dahil olan ve özgürlüğü getirmesi beklenen “harika kuşağın” önemli bölümünün CHP’ye katılarak partiyi etkileme ve yönlendirme yolunda umutsuz çabalar harcayacağını ve sonunda partinin “Bizans labirentleri”nde kaybolup gideceklerini dile getirmiştir. Gezi’den neden özgürlük çıkmayacağına gelince Yayla; Gezi’deki hâkim felsefenin sosyalizm, faşizm, nasyonal sosyalizm ve Atatürkçülük

olduğunu, bu görüşlerin hepsinin kurucu rasyonalist düşünceyle bireyi ve toplumu yeniden tasarlamayı şiar edindiğini vurgulamıştır. Sambur, Lenin'in öncülüğünde Çarlık Rusya'sına karşı özgürlük mücadelesi başlatan hem kendileri hem toplum için özgürlük isteyen sosyalist devrimcilerin Sovyet Rusya'sında, on milyonlarca faili belli, 12,5 milyon faili meçhul cinayet işlendiğini ileri sürmüştür (Yayla, 2013, s. 176-177).

Gezi'de politik bir ekonomik felsefenin de var olduğunu düşünen Yayla, Gezi'de kendiliğinden veya gönüllü olarak değil plan ve zorlamayla kurulmak istenen ilkel bir komün ekonomisinin varlığından bahsetmiştir. Yayla, Gezi eylemcilerinin istisnalar dışında büyük bölümünün paraya, pazara, finansa, serbest ticarete, gönüllü mübadeleye ve özel mülkiyete karşı olan anti-kapitalistlerden müteşekkil olduğunu dile getirmiştir. Yayla, Gezi'de çeşidi az olan ve malların ihtiyaç sahiplerine “sözde bedava” verildiği bir “Devrim Market”in kurulduğunu dile getirmiştir. Yayla, bu “bedava”, esasen maliyetini başkalarının karşıladığı dağıtımı mümkün kılan şeyin kapitalizmin kendisi olduğunu, Devrim Market'in bireysel bağışlar ve “heyecanlı” holdinglerin desteğiyle kendini idame ettirdiğini iddia etmiştir. Yayla, rekabeti hoş görmeyen ve seyyar satıcıların bile parka girişini engelleyen Gezi anlayışının, ülkeye egemen olması halinde George Orwell'in *Hayvan Çiftliği* romanındaki gibi bir siyasi anlayışın ve barbarlığa yakın bir refah seviyesinin neşet edeceğini ileri sürmüştür (Yayla, 2013, s. 178-180).

Gezi hadisesi üzerinden liberaller arasındaki bölünmenin LDT üyelerinin görüşlerine ve LDD'ye aktarılan yazılara nasıl yansdığına bakacak olursak 2015 tarihli “*Gezi, Darbe ve Ayrışma*” isimli yazısıyla Alim Yılmaz, Gezi meselesiyle birlikte liberaller arasındaki lokal görüş farklılıklarının büyüyerek önemli ayrışmalara sebep olduğunu hatta bu görüş farklılıklarının dostlukları dahi bitirdiğini ifade etmiştir. Farklı sebeplerle hükümete etki edemeyenlerin Gezi eylemcilerinden yana tavır koyduğunu, istemeyerek de olsa hükümeti destekleyenlerin adalet ve özgürlük prensiplerine ve temel ilkelere riayet edip daha ilkeli davrandıklarını iddia ederek hükümet karşıtı bir pozisyona yerleştiklerini kaydetmiştir. Yılmaz'a göre, Gezi'nin meşru jargonu haline gelen doğa savunusuyla liberal demokrasi, haklı direnme ve yönetim meşruiyeti gibi hususlar dikkate alınmadan dönemin Başbakanı'na karşı psikolojik bir harp yürütülmüştür (Yılmaz A. , 2015, s. 89-90).

Yılmaz'a göre Gezi, "seçkinci, jakoben ve seküler" kesimin iktidarlarını kaybetmelerine verdikleri bir tepki olmuştur. Bu kesim hem ulusal hem uluslararası bağlantılarıyla düşünce ve eylemlerini meşrulaştırma çabası içine girmişlerdir. Yılmaz, meselenin, "eski iktidar sahipleri"nin yaşamış olduğu psikolojik travmanın dışa vurumu olduğunu ileri sürmüştür. Yılmaz, amacının hükümeti devirmek olduğunu ifade ettiği Gezi olaylarında, demokratik yollarla iş başında olan hükümetin meşruiyetini savunan ve ülkedeki barışa sahip çıkmak isteyerek Gezi karşıtlığında yer alan liberallerin, "hükümet yanlısı" veya "hükümetçi" olarak nitelendirildiğini kaydetmiştir. Yılmaz, Başbakan'ın söylemlerini ve ikincil durumdaki meseleleri bahane ederek o dönem temel meseleleri çözme gayreti içinde olan meşruiyet sahibi hükümeti, "özgürlükçü" ve "meşru" olarak görülen sokak olaylarıyla düşürmeye çalışmanın ergen bir görüş olduğunu ifade etmiştir. Hükümeti demokrasi dışı eylemlerle saf dışı bırakmaya çalışmanın liberal demokrasiye aykırı olduğunu savunmuştur. Alim Yılmaz, bu düşüncelerin liberalleri "Gezi yandaşı" ve "Gezi karşıtı", "hükümet yandaşı" ve "hükümet karşıtı" olarak ikiye böldüğünü aktarmıştır (Yılmaz A. , 2015, s. 91-93).

Atilla Yayla, liberaller arasında Gezi'ye bakışta iki ana tavra dikkat çekmiştir. Buna göre liberallerin bir kısmı Gezi'yi tüm yönleri ve taraflarıyla ele almış ve tarafların yanlışlarını görmüştür. Gezi'deki orantısız polis şiddetini kınadıkları gibi sivil şiddeti de kınamışlardır. Ölüm ve yaralanmalara yol açanların, kim olursa olsunlar, yargı önünde hesap vermelerini istemişlerdir. Sokak olaylarıyla hükümetin düşürülmesine ve siyasetin dizayn edilmesine karşı olmuşlardır. Sandıkla gelenin sandıkla gitmesinin altını çizerek sandığın önemi üzerinde durmuşlardır. Yayla'ya göre diğer liberaller, Gezi'de sivil şiddet olaylarının had safhaya çıktığı evrede bile hiçbir noktada yanlışlığın olmadığını, tüm sorumlunun hükümet ve Başbakan'ın kendisi olduğunu savunmuşlardır. Bu doğrultuda polis şiddetinin kınanırken sivil şiddete kayıtsız kalındığı ifade edilmiştir. Hatta bu sivil şiddete destek verildiği Yayla tarafından dile getirilenler arasında olmuştur. Yayla, bu iki farklı bakışın sadece fikri bir kırılmaya değil, aynı zamanda tezini ispatlamak ya da karşı tezleri çürütmek yerine hakaretlere başvurulmasıyla hissi bir kırılmaya da neden olduğunu dile getirmiştir (Yayla, 2015c, s. 46-48).

Bilal Sambur, demokrasilerde sandığın mühim olduğunu, sandıktan çıkan sonucun beğenilmemesi ve Gezi "kalkışması" gibi sokak hareketleriyle sonuç almaya

çalışmanın hukuka, demokrasiye ve barışa darbe vurmamak demek olduğunu dile getirmiştir (Sambur, 2015, s. 129). Gülay Göktürk de liberal camiada yaşanan ayrışmanın su yüzüne çıkmasının Gezi Olayları ile vuku bulduğunu düşünmektedir. Göktürk “*Neden Bölündük?*” adlı yazısında esasen ayrışmanın, Gezi olaylarına yönelik yapılan analiz farklılıklarından değil, AK Parti’ye yönelik yapılan analiz farklılıklarından kaynaklandığını belirtmiştir. Göktürk, liberallerin bir kısmının otoriterleştiğini savundukları AK Parti’yi hedefe oturttuklarını, AK Parti’ye karşı “destek ve eleştiri” politikasından “AK Parti iktidarını yıkmak için mümkün olan en geniş ittifakı kurma” politikasına geçtiklerini ifade etmiştir. Fakat bu ittifak cephesinin temelini Gülen Hareketi olması, Göktürk’e göre meselenin en dramatik yönü olmuştur. Devlet içindeki gayrimeşru bir örgütlenmenin meşru iktidara karşı temiz toplumu ve hukuk devletini savunan bir merci olarak görülmesi ve onlarla birlikte saf tutulması hem siyaseten hem liberal değerler açısından büyük bir savrulma olarak addedilmiştir (Göktürk, 2015, s. 61-62).

Göktürk, AK Parti’ye destek vermekten AK Parti’yi düşman ilan etmeye ve onu devirmek için Cemaat ve ana muhalefet dahil herkesle ittifak kurmaya yönelik liberallerin, bu yaklaşımlarında hem ideolojik hem psikolojik faktörlerin var olduğunu dile getirmiştir. Göktürk, solcu bir geçmişten gelen fikren ve kalben bu geçmişten kopamayan liberallerin, AK Parti gibi “dinci” bir partiye destek vermeyi içlerine hiçbir şekilde sindiremediklerini ifade etmiştir. Göktürk, bu liberallerin AK Parti’ye verdikleri destek yüzünden kendi camiaları tarafından “aforoz” edildiklerini, Gezi’yi “dışlandıkları mahallede tekrar kabul görmek için” bir fırsat olarak gördüklerini kaydetmiştir. Göktürk’e göre, Gezi Parkı protestoları esnasında bu liberallerin soldukları “Gezi Ruhu” ile eskiye dair özlemleri de kabarmıştır (Göktürk, 2015, s. 66).

Tanel Demirel “*Liberal Düşünce Topluluğu Çevresindeki Farklılaşmalar Üzerine*” adlı yazısında, liberallerin bir kısmının Gezi eylemlerini, iktidarı, sokak şiddeti ve kaosla düşürmeyi hedefleyen bir darbe teşebbüsü olarak gördüklerini beyan etmiştir. Bu liberaller protestoyu bir hak olarak gören fakat şiddetin her türlüşünü kınayan bir görüşe sahip olmuşlardır. AK Parti’nin yanlış politikalarının ve hatalarının eleştirilmesi gerektiğini fakat şiddete karşı meşru hükümete destek verilmesini önemsemişlerdir. Demirel’e göre bazı liberallerse Gezi’de protesto hakkını kullanan protestoculara karşı orantısız bir şiddet kullanıldığını, hükümetin de hem bu orantısız

şiddeti meşrulaştırdığını hem de parti tabanını konsolide etmek adına meseleyi bir darbe girişimi olarak sunduğunu dile getirmişlerdir. Yine bu yaklaşıma göre AK Parti kendisini iktidarda rahat hissettikçe İslamcı ve milliyetçi rengi belirginleşmeye, muhafazakâr damarı kabarmaya başlamıştır. Böylece iktidarın dili giderek sivrileşerek paternalist, küçümseyici ve dışlayıcı bir dile evrilmiştir. Demirel, bu liberaller nezdinde Gezi olaylarının Alevilere yönelik ayrımcılığı arttıran ve şeffaflıktan uzaklaşan iktidara yönelik haklı bir tepkiden neşet etmesi olarak görüldüğünü ifade etmiştir. Demirel'e göre, kendilerini özgürlük bilincine sahip olarak gören liberaller, özgürlük bilincine sahip olmasını istedikleri liberallere tavsiye olarak siyasi iktidarın söylemlerine şüpheyle bakmalarını ve ondan uzak durmalarını istemişlerdir. Demirel'e göre liberallerin bu kısmı kendilerini evrensel liberal ilkelere bağlı liberaller olarak resmederken diğer liberalleri ise pragmatizme ve reel politike fazla prim veren liberaller olarak nitelemişlerdir (Demirel T. , 2015, s. 107-109).

Arda Akçipek, 2015 yılında LDD için kaleme aldığı “*Kurucu Akıl ve Cahiller*” isimli yazısında, aklın kurucu gücüne yönelik eleştiriler getirerek bazı liberallerin, temel prensiplerden de taviz vererek “kurucu akıl” mantığıyla hareket ettikleri üzerinde durmuştur. İnsanın kendine ilişkin planlar yaparken kendi aklının en doğruyu bildiğine inanmasının doğal olduğunu ifade eden Akçipek, iş başkalarının hayatlarını etkileyecek planlara gelince aklın ne kadar güvenilir olduğu sorusuna Hayek'ten alıntı yaparak cevap vermiştir. Akçipek, Hayek'in, aklın sınırlı olduğu ve kurucu gücüne güvenilemeyeceği hususları üzerinde durduğunu aktarmıştır. Bu bağlamda Hayek, akıl gücünün toplumsal gerçeklikleri görme ve toplumsal tasarımlar yapabilme kapasitesinin en mükemmel ve en özgürlükçü halinin bile tehlikeli olduğuna dikkat çekmektedir (Akçipek, 2015, s. 67-68).

Akçipek, aklın her şeyi bilmesinin mümkün olmadığını, bu durumun da ona yanlış tasarımlar kurdurabileceğini dile getirmiştir. Kurulacak tasarımların bireysel olması halinde problem olmayacağını fakat aklın, toplum inşasına soyunmasının haddini aşan bir iş olduğunu ifade etmiştir. Akçipek'e göre aklın kuruculuğuna ilişkin diğer bir mesele, aklın kuruculuğuna inanılacaksa bile hangi aklın daha güvenilir, daha üstün ve kuruculuğa layık olduğunun müphemliğidir. Dolayısıyla özgürlük, başkalarının bireyin hayatını tasarlamadığı, herkesin, her şeyi bilmesinin mümkün olmadığı “cehalet” ve aklın sınırlılığıyla kendi hatalarının sonuçlarıyla yüzleşmesi ve gerektiğinde bu hataları telafi edebilmeye fırsat bulabilmesi imkânı olarak

tanımlanmıştır. Akçiçek, başkasının bizim için tasarladığı hayatı yaşamaktan başka çarenin olmadığı bir durumun bir nevi kölelik olduğunu dile getirmiştir (Akçiçek, 2015, s. 68).

Arda Akçiçek, Türkiye'nin modernleşme tarihinde tüm toplum kesimlerinde olduğu üzere “kurucu akıllar” ve “cahiller” arasındaki çekişmenin liberallere de yansıdığını, liberaller arasındaki bu çekişmenin de Gezi Parkı protestoları ve 17-25 Aralık süreçleriyle iyice belirginleştiğini kaydetmiştir. Akçiçek, bazı liberallerin, Gezi Parkı olaylarını, AK Parti'nin on yıllık baskıcı iktidarına karşı ortaya çıkmış bir özgürlük mücadelesi olarak gördüklerini ifade etmiştir. Fakat Akçiçek'e göre Gezi, iç yüzünde bir özgürlük hareketi değil, daha güçlü devlet haykırıışlarını içine alan, meşru hükümeti devirmeyi şiar edinmiş bir darbe ve devrim yapma hevesi olmuştur (Akçiçek, 2015, s. 69).

Akçiçek mevzubahis yazısında, Gezi'nin ardından bazı liberallerin diğer liberalleri Gezi'nin bir özgürlük mücadelesi olduğuna inandırmaya çalıştığını aktarmıştır. Akçiçek, bazı liberallerin özgürlük mücadelesi olarak gördüğü Gezi protestolarından yükselen özgürlük talebinin, toplumun bazı kesimlerinin hayat tarzlarına ilişkin olduğunu ve örneğin dindarları ve Kürtleri kapsamadığını dile getirmiştir. Akçiçek'in ifadesiyle liberaller arasında Gezi olayları ile yükselen “mahalle baskısı”, meseleye öbür liberaller gibi tepki verilmediği, onlar gibi eleştirilmediği, küfür edilmediği ve yapıcı olmaya çalışıldığı takdirlerinde liberal olmamak ve satılmış olmakla suçlanmaya evrilmiştir. Akçiçek, kendisinin de içinde bulunduğu liberalleri liberal olmamakla itham eden liberallerin, en temel prensiplerinden bile vazgeçerek “seçimle gelenin seçimle gitmesi” gibi liberal demokrasinin en temel kuralını, AK Parti ve Erdoğan nefretiyle ihlal edilebilir gördüklerini ifade etmiştir (Akçiçek, 2015, s. 69-70).

Akçiçek, tarihte askeri vesayet ve bazı derin yapıların gücü elinde tutmak için seçmen iradesini hiçe sayması gibi mevcut durumda da bazı “endişeli” liberallerin hoşlanmadığı için seçilmiş hükümetin devrilmesinin arzulandığını kaleme almıştır. Birilerinin kurucu aklının mevcut düzeni kabul etmediğini ve herkesin hizaya gelerek bu birilerinin kurucu aklına güvenilmesinin istendiğini dile getirmiştir. Bu doğrultuda herkes bu “endişeli” kesimle aynı kaygıları yaşamalı, aynı önceliklere sahip olmalı, aynı rasyonaliteyi paylaşmalı; Erdoğan'ın diktatör olduğunu dile getirmeli, ülkeye

şeriat geleceğini düşünmeli ve herkes, hükümete bu kesimin belirlediği yöntem çerçevesinde muhalefet etmeliydi. Akçiçek, bunlara riayet etmeyen ya da etmek istemeyen “cahiller” kesiminin, aşağılama, küçümseme ve dışlama gibi yollarla hizaya getirilmek istendiğini dile getirmiştir. Söz konusu liberallerin ne kadar özgürlükçü olduklarını dile getirirler de kurucu akıl motivasyonu ile herkesin kendilerinin durduğu safta yer almasını istediklerini aktarmıştır (Akçiçek, 2015, s. 70-71).

Hasan Yücel Başdemir, LDD’de 2015 yılında yayınlanan “17 ve 25 Aralık Süreci Açısından Türkiye’de Sivil Toplum ve LDT” isimli yazısında hükümete vesayetle mücadelesinde destek veren bazı kesimlerin, hükümetin bürokrasiyi Gülen Cemaati lehine ve liyakat dışı bir şekilde revize etmesiyle bu duruma tepki gösterdiklerini dile getirmiştir. Mevzubahis tepkinin Gezi protestolarının daha da şiddetli geçmesine sebep olduğunu aktaran Başdemir, 2010 yılı öncesinde AKP’ye destek veren ve bulunduğu çizgiyi savunan birçok insanın, hükümetin bu insanlara karşı tutumuyla karşı cephede yer alarak iktidara düşmanlık gütmeye başladığını aktarmıştır (Başdemir, 2015, s. 101).

Cennet Uslu, çalışmanın üst başlığında değinildiği üzere “Türkiye’nin Dönüşümü, Cepheleşme ve Liberallerin Ayrışması” isimli yazısında AKP’ye uzun süre destek veren ve AKP’nin 3.dönemine tekabül eden Gezi Parkı protestoları ve 17-25 Aralık Operasyonlarının olduğu dönemde Türkiye’nin siyasi vaziyeti konusunda tamamen karamsarlığa kapılan liberallerin, bu şiarla AKP’den desteğini çekerek AKP karşıtlığında konumlandıklarını dile getirmiştir (Uslu C. , 2015, s. 21). Uslu; Türkiye’nin durumunun felakete doğru gittiğini, geri dönüşü olmayan bir rejim inşa edildiğini, diktatörlüğün kurulmakta olduğunu, toplumsal barışın dahi artık tehlikede olduğunu, mevcut siyasi koşulların darbe dönemlerindeki ve Tek Parti Türkiye’sindeki gibi bir hal aldığını dile getiren liberallerin, kendilerinden gerçeklikle bağdaşmayan bu çıkarımlara göre pozisyon almalarını istediklerini aktarmıştır. Bu şekilde “zifiri karanlık” bir Türkiye tablosu çizenlerin meseleyi abarttıklarının ve yaptıkları seçim analizleri ve siyasi değerlendirmelerde tamamen yanıldıklarının altını çizmiştir. Mevzubahis aydınların bu gidişatla inandırıcılıklarına da zarar verdiklerini ifade etmiştir (Uslu C. , 2015, s. 27-28).

Uslu, kendisini de kastederek, bu “karamsar” aydınların karşısında cephelenen liberallerin, mevcut hükümetin söz konusu dönemde yalpalamaları, eksiklikleri ve yanlış politikaları olmasına rağmen demokratikleşme konusunda önemli adımlar

attığını düşündüklerini aktarmıştır. Uslu'ya göre, AKP'ye muhalefet etmek ve eleştirel olmakla demokratik seçimlerle iktidara gelmiş bir hükümeti demokrasi dışı yöntemlerle alaşağı etmek birbirine karıştırılmamalıdır. Uslu, kendisinin de bulunduğunu belirttiği cephede yer alan liberal aydınların, Gezi Parkı protestolarını sivil bir demokratik tepki olarak gördüklerini fakat bu tepkinin sabote ve manipüle edilerek anti demokratik bir eyleme dönüştüğünü düşündüklerini aktarmıştır. Bu bağlamda Gezi, mevcut hükümeti, sokak şiddeti ve iç çatışma gibi anti demokratik aksiyonlarla düşürme faaliyeti olarak addedilmektedir (Uslu C. , 2015, s. 17-18).

“Demokrasi sandıktan ibaret değildir” diyerek hem Gezi hem Mısır darbesi bağlamında demokratik seçimleri önemsizleştirmeye çalışanlara karşı Atilla Yayla'nın düşüncelerini Cennet Uslu yazısında şu şekilde aktarmıştır:

Sandığa dikkat çekenlerin amacı sandık eşittir demokrasi demek değil, demokraside sandığın vazgeçilmezliğini ve ikame edilmezliğini vurgulamaktır. Sandık demokrasinin tamamında bile önemli yer işgal etmektedir. Huntington gibi siyaset bilimciler, iktidarın iki defa seçimle el değiştirdiği siyasi sistemleri demokrasi olarak adlandırmaktadır. Başka bazı siyaset bilimciler, demokrasiyi iktidarın seçimleri kaybetme ihtimalinin olduğu sistemler olarak vasıflandırmaktadır. Bu yüzden demokratik sandık, demokrasinin en büyük tezahürü ve işaretidir. Seçim demokrasinin en mühim mekanizmasıdır. (Yayla'dan akt. Uslu, 2015, s. 36).

Gezi Parkı Protestoları kapsamında liberallerin görüşlerini özetleyecek olursak bazı liberaller, Gezi Parkı olaylarını hükümete karşı meşru bir özgürlük ve demokrasi mücadelesi olarak görürken, diğer liberaller bunu hükümeti devirmeye yönelik antidemokratik bir girişim ve siyaseti yeniden dizayn etme teşebbüsü olarak değerlendirmişlerdir. Bazı liberaller, hükümetin demokratik meşruiyetini sorgularken, diğerleri hükümetin siyasi hoşgörüsüzlüğüne ve yanlış politikalarının olduğuna işaret etmişlerdir. Atilla Yayla gibi bazı liberaller, AKP'nin meşruiyetini kaybettiğini ve devrilmesi gerektiğini düşünenlere yönelik demokrasinin yalnızca sandıkla sınırlı olmadığını, ancak sandığın demokrasinin vazgeçilmez bir parçası olduğunu vurgulamıştır. AKP iktidarını Gezi Parkı'ndaki aksiyonları sebebiyle eleştiren liberaller, Türkiye'de geri dönüşü olmayan bir diktatörlüğün kurulacağı şeklinde düşüncelere içindeyken, diğer liberaller AKP'nin doğruları olduğu kadar yanlışları da olan her siyasi parti gibi bir parti olduğunu dile getirmişlerdir. Liberallerin bir kısmı hem polis şiddetinin istisnasız cezalandırılması hem bu polis şiddetine karşı dozajı artan sivil şiddetin eleştirilmesi gerektiğini düşünürken, diğer liberallerin sivil şiddet karşısında takındıkları sessizliği eleştirmişlerdir. Gezi Parkı Protestoları ve hükümetin

buna yönelik politikaları, liberaller arasında siyasi ve ideolojik değerlendirmelerde farklılıklara yol açmaya başlamıştır.

2.3.2. 17-25 Aralık “Yolsuzluk” Operasyonları

17 Aralık 2013 gününün sabahı bazı bakanlar ve onların çocuklarının karıştığı iddia edilen bir “yolsuzluk operasyonu” Türkiye’nin gündemine oturmuştur. Bazı bakan çocukları, iş adamları, banka müdürleri hakkında gözaltı kararı verilmiş, gözaltına alınmalarının ardından emniyette ifadelerine başvurulmuştur. Soruşturma sırasında yasadışı şekilde dinlenen telefon görüşmeleri medyaya servis edilmiştir. Demirel’e göre, 17-25 Aralık yolsuzluk operasyonları, AK Parti ile “Hizmet Hareketi” arasındaki güç mücadelesinde yeni bir aşamaya geçiş olmuştur. Demirel’e göre, iktidara tutunmaya çalışan AK Parti, tüm kesimlerle iyi ilişkiler kurmaya uğraşırken, bu esnada emniyet ve yargı bürokrasisine kendi yandaş ve sempatanlarını yerleştirmeye çalışan “Hizmet Hareketi”, AK Parti döneminde yakaladığı büyüme fırsatını iyi kullanarak daha da güçlenmiştir. Tanel Demirel, iktidarda kimin ne kadar yer tutacağı kavgasının kaçınılmaz hale geldiğini, MİT müsteşarının tutuklanması kararı, hükümetin dersaneleri kapatması ve “Hizmet Hareketi’yle” bağlantılı olan klikler tarafından desteklenen 17-25 Aralık operasyonlarıyla bu kavganın doruk noktasına ulaştığını kaleme almıştır (Demirel T. , 2015, s. 107-109).

Tanel Demirel, AK Parti’nin, bürokrasi içinde örgütlenmiş “paralel bir yapı”nın hükümeti devirmek istediği ve yolsuzluk iddialarının düzmece olduğu söylemleriyle kendi tabanını harekete geçirmeye çalıştığına değinmiştir. Demirel’e göre, “Hizmet Hareketi’nin” tüm gücünü hükümet karşıtlığına seferber etmesiyle bu durum, ülke çapındaki kutuplaşmayı arttırdığı gibi LDT çevresindeki ayrışmaları da iyice körüklemiştir. Tıpkı Gezi’de olduğu gibi bir kesim bu meseleyi gayri meşru yollarla hükümeti devirmek için yeni bir teşebbüs olarak görmüş, diğer bir kesimse hükümetin, kendi yolsuzluklarını gizlemek adına Gezi’deki gibi bu meseleye de “darbe teşebbüsü” etiketi vurmaya çalıştığını dile getirmiştir. Bu grup, liberal ilkeler esasında yolsuzlukların üzerine gidilmesi gerektiğini ve “darbe teşebbüsü” söylemiyle özgürlük ve hukuki güvencelerin askıya alınmasının kabul edilemeyeceğini savunmuştur (Demirel T. , 2015, s. 109-110).

Demirel, AK Parti iktidarının vesayet rejimini sarstığını, güçlerini kaybeden bu rejimin eski elitlerinin değişimi kolaylıkla hazmedemediklerini ve daha fazla güç kaybını engellemek için her yola tevessül ettiklerini ifade etmiştir. Demirel, bu düşünce de olanların, Gezi’de olduğu gibi 17-25 Aralık soruşturmalarını da hükümetten ve hükümetin politikalarından rahatsızlık duyarak bir faaliyet alanı olarak görmelerinin doğal olduğunu kaydetmiştir. Fakat Gezi’ye katılanların “sadece” veya “ağırlıklı olarak” masum demokratlardan oluştuğu, 17-25 Aralık operasyonlarının “sadece” veya “ağırlıklı olarak” bir yolsuzluk soruşturması olarak düşünülmesinin isabetli olmadığını savunmuştur. Demirel, Başbakanı ve yakın çevresini hatta Dışişleri Bakanlığı’nda gizli kalması gereken tüm konuşma ve görüşmeleri dinleyerek kayıt altına alan, bunları belli siyasi amaçlar için kullanmayı denemekten imtina etmeyen bir yapılanmanın varlığında, söz konusu soruşturmanın sıradan bir “yolsuzluk soruşturması” olmayacağı düşünülmesi gerektiğinin altını çizmiştir (Demirel T. , 2015, s. 110-111).

Gezi protestoları ve 17-25 Aralık operasyonlarının akabinde hükümeti eleştiren liberallerin, hükümete şüpheyle bakmak ve kategorik olarak karşıt olmak arasında ayrımı kaçırdıkları Demirel tarafından ifade edilmiştir. Öte yandan hem Gezi’yi hem 17-25 Aralık mevzularını sadece “darbe teşebbüsü” olarak nitelendirip geçmek de sorunlu olarak addedilmiştir. Demirel, bu tür toptancı bir yaklaşım için bu yönde çok ciddi emarelerin olmasına ve bunların delillerle ortaya konmasına ihtiyaç olduğunu beyan etmiştir. Demirel’e göre, eğer bu tür vakalar sadece “darbe teşebbüsü” olarak etiketlenirse siyasi iktidarın kendisine yönelik her türlü eleştiriyi ve yolsuzluk iddiasını “darbe teşebbüsü” olarak gösterebilme eğilimi desteklenmiş olacaktır. Demirel’e göre, siyasi iktidar kendisine karşı olan eylemlerde yasadışına çıkan ve şiddete başvuranları hukuk devleti çerçevesi içinde cezalandırmalı, toptancı bir “şeytanlaştırma” politikası izlememeli, liberaller de demokratik seçimle iktidar olmuş hükümetin yanında yer almalıdırlar (Demirel T. , 2015, s. 112-114).

Atilla Yayla’ya göre 17-25 Aralık “yolsuzluk operasyonları” liberaller arasındaki ayrışmaya sebep olan meselelerden diğer bir tanesidir. Yayla, LDT çevresinin biri büyük biri küçük olmak üzere iki gruba ayrıldığına ve en az %95’lik kısmın büyük grup içerisinde yer aldığına değinmektedir. Fakat Cemaat medyası bu küçük gruba daha fazla eğilim gösterdiği için esas büyük kitlenin orası olduğuna dair bir intibanın oluştuğu kendisi tarafından aktarılmaktadır. Yayla’ya göre bu “küçük

grup”, Tayyip Erdoğan’ı merkeze alarak her sorunun, her kötülüğün ve her yanlışın kaynağını Erdoğan olarak ele almaktadır. Yayla, ağırlıklı kitlenin, Erdoğan’ın diğer liderler gibi bir lider, AK Parti’nin diğer partiler gibi bir parti olduğunu düşündüğünü ifade etmiştir. Bunların doğrularının olduğu gibi yanlışlarının da olduğunu, doğru yapıldığı takdirde desteklenmesi, yanlış yapıldığında ise eleştirilmesi gerektiğini savunmuştur. Buna karşın diğer grubun hükümete her yönüyle kötü baktığını ve toptan bir değerlendirme içerisinde olduklarını kaydetmiştir (Yayla, 2015b, s. 56-57).

Yayla, ideal ilkeler açısından yapılan değerlendirmelerin Erdoğan nefretiyle şekillendiğine, bu değerlendirmeler yapılırken sadece tezleri destekleyecek bilgi ve olaylar kapsam dahiline alınırken diğer hususların görmezden gelindiğine dikkat çekmiştir. Yayla, bu doğrultuda değerlendirme yapanların kendi gibi düşünmeyenler için “satılmış”, “iktidara kapılanmış” ve “hükümete teslim olmuş” gibi çirkin suçlamaları doğrudan ve dolaylı olarak ifade ettiklerini dile getirmiştir. Yayla, her resmi ve sivil mecraya nüfuz etmeyi arzulayan cemaatin, 17-25 Aralık operasyonlarını meşrulaştırabilmek için liberal terminoloji ve tezleri kullandığını, bunun için liberallerin desteğine de ihtiyaç duyduğunu aktarmıştır. Cemaatin etkisinde kalan ya da liberal camiada “Gülenci” olduğu bilinen liberallerin mevzuyu sadece yolsuzluk iddiası üzerinden götürmek istedikleri Yayla tarafından aktarılanlar arasındadır (Yayla, 2015b, s. 57-58).

Atilla Yayla, yolsuzluğun hoş karşılanacak bir durum olmadığını, kamu idaresinin şeffaf ve yolsuzluklardan arı olması gerektiğini, her türlü yolsuzluğun üzerine gidilmesinin elzem olduğunu düşünmektedir. Fakat 17-25 Aralık hususunun birtakım liberallerin düşündüğü üzere normal seyrinde giden bir yolsuzluk soruşturması olmadığını dile getirmiştir. Yayla, cemaatin ilk hamlesinin 7 Şubat 2012 tarihli MİT operasyonu olduğunu, arzulanan sonuç elde edilmeyince 17-25 Aralık ve MİT tırlarının çevrilmesi gibi operasyonların vuku bulduğunu beyan ederken, mevzuya sadece yolsuzluk üzerinden bakanların hataya düştüklerini ifade etmiştir (Yayla, 2015b, s. 58-59).

Hasan Yücel Başdemir, 2015 tarihli “17 ve 25 Aralık Süreci Açısından Türkiye’de Sivil Toplum ve LDT” isimli yazısında, Cemaatin kendisini topluma entegre edememiş, gizli, gayri meşru ve gayri hukuki ilişkiler ağı olan, bu ilişki ağıyla hükümeti tehdit eder hale gelen bir oluşum olduğunu ifade etmiştir. Başdemir, 2003

yılından itibaren devletin, dini cemaatleri resmen olmasa da fiilen tanıdığını ve onlara faaliyetleri için belli imkanlar sunduğunu dile getirmiştir. Başdemir'e göre, bu imkanlardan en fazla 28 Şubat sürecinde diğer cemaatler küçülürken kendisi büyüyerek çıkan Gülen Cemaati yararlanmıştır. Başdemir, tüm ülke çapında teşkilatlanan Gülen Cemaatinin, senelerce "himmet" adı altında milyarlarca liralık kayıt dışı yardım parası topladığını, paralarını nereye harcadığının meçhul kaldığını beyan etmiştir. Başdemir'e göre, Cemaat kendini ümmetin bir parçası değil kendi namına çalışan otonom bir yapı olarak görmektedir. Cemaatin içinde olanlar İslam adına değil "Hizmet" için çalıştıklarını beyan etmektedir (Başdemir, 2015, s. 97-98).

Başdemir'e göre, cemaatin doğrudan ya da dolaylı olarak içinde bulunan insanlar, Cemaatin zamanla "rehabilit" olacağını, faaliyetlerini açık ve şeffaf hale getirip gizli yapılanma şeklini terk ederek toplumcu ve ümmetçi bir yapıya bürüneceğini ummuşlardır. Başdemir, Gülen Cemaatinin bunun tam aksi istikamette topyekûn bir bürokratik yapılanmaya giriştiğini, adam kayırma ve iltimas sınırlarını aştığını dile getirmiştir. Başdemir'e göre, Gülen Cemaati'nin samimiyetsiz ve güvenilmez tavırları, başından beri muhafazakarların olumsuz tepkisi ve antipatisini çekmiştir. Nitekim iktidar ve Gülen Cemaati arasında başlayan gerilimle dönemin Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan'ın Gülen Cemaati'ne yönelik söylemleri, muhafazakarların Cemaate karşı birikmiş kızgınlığının ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Başdemir, 2002 sonrasında dini cemaatlerin, Cumhuriyet tarihi boyunca hor görülmelerine rağmen içinde buldukları topluma adapte olmaya çalıştıklarını fakat Gülen Cemaati'nin bunu yapıyormuş gibi görünüp hiç yapmadığını dile getirmiştir (Başdemir, 2015, s. 99-100).

Başdemir'e göre, hükümet, vesayet rejimiyle girdiği mücadelede "Demokratik koalisyon"da yer alan ve bu mücadelede kendisine destek olan Kürtleri, liberalleri, milliyetçileri, muhafazakarları, sekülerleri, Alevileri göz ardı edip bu mücadelede sadece Gülen Cemaati'nin etkili olduğunu düşünmeye başlamıştır. Başdemir, devletin Cemaate duyduğu bu minnetle tarafsızlık ilkesini ve liyakati göz ardı ederek bürokrasideki atamaları Cemaat lehine yaptığını, Cemaatin desteğiyle okuyanların belli bir kapasiteye sahip olmasa da yüksek bürokratlar olarak atandıklarını kaydetmiştir. Hükümetin bu tavrı "Demokratik koalisyon" içinde yer alan kesimlerin tepkisini çekmiş, aydın ve entelektüellerin uyarılarına sebep olmuştur. Başdemir, Cemaatin maddi ve manevi olarak beslendiği muhafazakâr kesimlerin cemaate verdiği

koşullu desteklerini 17-25 Aralık sürecinin akabinde geri çektiklerini aktarmıştır (Başdemir, 2015, s. 101-102).

Başdemir, MİT Müsteşarı Hakan Fidan'ın sorguya çağrılmasının ve Adana'da MİT tırlarına gerçekleştirilen baskının Türk siyasi tarihinde görülmüş bir vaka olmadığını, güvenlik güçlerini karşı karşıya getirip iç savaşa sebep olabilecek bu durumu sadece yolsuzluk operasyonu üzerinden okumanın doğru olmadığını dile getirmiştir. 17 Aralık'la başlayan süreçte liberaller arasında ihtilaflar ortaya çıkmış ve iki temel yaklaşım zuhur etmiştir. Başdemir nazarında ilk yaklaşım hükümetin yolsuzluğa karıştığını ve hukuk üstünlüğü ilkesini ihlal ettiğini; ikinci yaklaşım ise yolsuzlukların bahane edilerek siyasetin yeniden dizayn edildiğini ve hükümet karşıtı bir klikle iktidarın düşürülmeye çalışıldığını öne çıkarmıştır. Başdemir, soruşturulması gereken bir yolsuzluğun olmasıyla birlikte iktidarı devirmeye yönelik bir teşebbüsün de bulunduğunu dile getirmiştir. Başdemir'e göre, LDT'den ayrılan ve kendilerini "bağımsız liberaller" olarak adlandıran liberaller, meseleyi sadece yolsuzluk üzerinden değerlendirerek hükümete karşı yürütülen anti-demokratik girişimleri görmezden gelmeye meyletmişlerdir. Başdemir, hükümetin özgürlükleri daralttığı iddialarının sadece Gülen Cemaati'ne yönelik bir haklılık payına haiz olduğunu ifade etmiştir. Başdemir, 30 Mart seçimlerinde hükümeti "terör örgütü" olarak lanse eden Cemaatin faaliyetlerine karşı hükümetin, kayıtsızlık ve karşı tavır alma alternatiflerinden karşı tavır alma tutumunu seçtiğini dile getirmiştir. Başdemir, hükümete karşı eleştirel olunmasını düşünen "bağımsız liberaller"ın siyasi parti gibi davranan, kulis, şantaj, iftira, yalan, soru çalma ve organize suçların içinde bulunan Cemaatin faaliyetlerine duyarsız kaldıkları üzerinde durmuştur (Başdemir, 2015, s. 102-106).

Bilal Sambur, "*Bir Zor Süreçte Liberal Olmak*" isimli yazısında "amacı iktidar olmak değil muktedir olmak" olan "paralel yapı"nın devleti yanlış ellerin elinden alarak "altın nesle" teslim etmeyi amaçladığını, bu sebeple de ordu, istihbarat, polis, eğitim ve yargı gibi kurumların bilhassa hedeflendiğini ifade etmiştir. Bilal Sambur'a göre paralel yapı, kendisini öteki dini gruplardan tamamen soyutlamış ve örneği tek olan bir hareket olarak görmüştür. Sambur, paralel yapının, hiçbir grupla uzun süreli ilişki kurmadığını, taktiksel ve stratejik planlar dahilinde kendisi dışındaki her şeye ve herkese araçsal bir işlev atfettiğini ifade etmiştir (Sambur, 2015, s. 126-128).

Sambur'a göre, iktidar ve güç her daim yozlaşmaya meyyaldir, tehlikelidir ve yolsuzluğun kaynağıdır. Bu kapsamda yolsuzluk, sebebi ne olursa olsun göz ardı edilemez, küçümsenemez ve önemsizleştirilemez. Sambur nazarında yolsuzluğa bulaşmış her şahsa ve kuruma hukuk önünde hesap sorulmalı, siyasi iktidar yolsuzluk konusunda sorumluluk almaktan imtina etmeden yolsuzluğa bulaşmış şahısları cezalandırmalı ve tasfiye etmelidir. Sambur, yolsuzluğu ortaya çıkarmakla yolsuzluğu araştırmakla hükümeti zayıflatıp yıkmaya çalışmanın aynı şeyler olmadığını savunmuştur. Sambur'a göre, 17-25 Aralık hususu sıradan bir yolsuzluk davası değil hükümete karşı kurulmuş bir komplodur. Yine Sambur'a göre, 17-25 Aralık "komplosu" darbe kavramının orduyla özdeşleştirildiği sınırları esneterek devlet içinde teşkilatlanmış yargı ve polis gücünün ve bunların toplumsal örgütlenmesinin darbe yapabilme yeteneğine ve gücüne haiz olabileceği gerçeğini ortaya koymuştur. Ordunun darbeci geleneğinin, "korsan yapıya" geçtiği, klasik militarizmin yerini "paralel militarizme" bıraktığı Sambur tarafından altı çizilen hususlar arasında yer almaktadır (Sambur, 2015, s. 129).

Sambur, paralel yapının, sandıktan çıkan sonucu beğenmeyerek "yolsuzluk kılıfı" ve "Gezi kalkışması" ile meşru iktidarı ötekileştirmeye çalıştığını ifade etmiştir. Paralel yapının siyasal hegemonyasını gerçekleştirmek için din dahil her şeyi bir araç olarak kullanan bir örgütlenme olduğu Sambur'un üzerinde durduğu noktalar arasındadır. Sambur'a göre, Kemalistlerin devleti Kemalistleştirdiği gibi paralel yapı da devleti Gülenistleştirmeye çalışmıştır. Devletin Kemalistleştirilmesi, Gülenistleştirilmesi ya da İslamleştirilmesi Sambur nezdinde yapılacak en ölümcül hatadır. (Sambur, 2015, s. 129-131).

2015 yılında LDD için kaleme aldığı "*Toplum Mühendisliğinden Siyaset Mühendisliğine Bir Durak*" isimli yazısında Ünsal Çetin, Can Paker'in, 2013 yılında ABD'nin Pensilvanya eyaletine giderek Fethullah Gülen ile gerçekleştirdiği görüşmesinden bazı anekdotlara değinmiştir. Ünsal Çetin mevzubahis yazısında, Can Paker'in, Fethullah Gülen'e, cemaatte bir gizliliğin olduğunu ve bu gizliliğin yanlış anlaşılmalara yol açacağını ifade ettiğini aktarmıştır. Ayrıca yazıda Paker'in, Gülen'e, cemaatin şeffaf bir sivil toplum hareketi olma gayesi mevcutsa siyasetin içinde yer alamayacağını ancak ve ancak siyasete etki edebilecek bir yapı olabileceğini dile getirdiği aktarılmıştır. Ünsal Çetin, Fethullah Gülen'in, Can Paker'in söz konusu uyarılarını hiç dikkate almadığını hatta o günün şartlarıyla siyasetle tamamen iç içe

geçmiş ve ülkenin seçilmiş hükümetine savaş açmış bir Gülen Cemaati varlığının altını çizmiştir (Çetin Ü. , 2015, s. 76-77).

Çetin, 17-25 Aralık meselesini tek başına değerlendirmenin bir hata olacağını ifade etmiştir. Kürt sorunun çözümü adına gerçekleştirilen Oslo görüşmelerinin ifşası, 7 Şubat'ta MİT müsteşarı Hakan Fidan'ın ifadeye çağırılması, Gezi protestolarının hükümeti devirme istismarına dönüşmesinin aynı denklem içinde değerlendirilmesi gerektiğinin üzerinde durmuştur. Hemen akabinde yaşanan MİT tırlarına yapılan operasyonlar, hükümetin terörist gruplara destek vermekle suçlanması, hükümetle terörist gruplar arasında bağlantı olduğu imajının oluşturulmak istenmesi, Dışişleri Bakanlığı dahil devletin önemli makam ve mevkilerinin dinlemesi ve bu kayıtların ifşa edilmesi Ünsal Çetin tarafından 30 Mart 2014 yerel seçimler öncesi yeni bir kaotik ortam arzusunun emareleri olarak görülmüştür (Çetin Ü. , 2015, s. 78).

Çetin, Gülen Cemaati'ni; bir istihbarat örgütü gibi çalışan, kim oldukları belli olmayan, gerçek gayesi meçhul olan, devletin tüm kritik makam ve mevkilerini dinleyebilen, şantaj ve tehdit yöntemlerini kullanmaktan hiçbir şekilde imtina etmeyen “otonom bir yapı” olarak tasvir etmiştir. Çetin bu yapının, muhtemelen 2003'ten itibaren bilgisine haiz olduğu yolsuzlukları siyasi hesapları adına kulak arkası ettiğini, 2013 yılına gelindiğindeyse istediklerini elde edemeyince 17-25 Aralık “yolsuzluk” operasyonuna kalkıştığını dile getirmiştir. Çetin, eğer cemaatin dersaneleri kapatılmasaydı, cemaatin yargı ve emniyette istediği kadrolar verilseydi, devletin kritik noktalarındaki yöneticileri cemaat belirleyebilseydi, hükümet perde arkasından idare edilmeye devam edilseydi 17-25 Aralık gibi bir hadisenin yaşanmayacağını iddia etmiştir. Çetin, AK Parti hükümetinin bu hareketlerle yıpratılıp düşürülmesi halinde yerine gelecek yeni iktidarın da aynı tehdit ve tahakküm politikasıyla karşı karşıya kalacağını kaydetmiştir (Çetin Ü. , 2015, s. 79-80).

Ünsal Çetin, 2013-14 yıllarında harlanan tartışmalar ve Gezi Parkı protestoları ile 17-25 Aralık süreçleriyle ilgili kendini liberal olarak adlandıran ve başkaları tarafından liberal olarak tanımlanan birçok liberal ismin tavırlarının kendisinde hayal kırıklığı yaşattığını dile getirmiştir. Çetin mevzubahis liberallerin, demokrasi düşmanlarının kullanageldiği “demokrasi sandıktan ibaret değildir” söylemini kullanmalarının halk iradesini hiçe saymaya yönelik büyük bir talihsizlik olduğunu ifade etmiştir. Çetin nazarında esas şaşırtıcı olan şey ise, liberal kanattan birçok ismin

sandığın ilgasına yönelik yapılan tehdit ve şantajlara karşı tek kelime etmeden sessiz kalmış olmalarıdır. Çetin, bu minvaldeki yaklaşıma, söz konusu liberallerin nefret duygusuyla değerlendirme yaptıklarının sebep olduğunu kaydetmiştir (Çetin Ü. , 2015, s. 84-85).

Ünsal Çetin, Erdoğan'ı ve AKP'yi eleştiren klasik liberallerin, eleştirilerini yaparlarken Erdoğan'ın bir klasik liberal olmadığını gözden kaçırdıklarını ve bu gerçeği kabul etmeleri gerektiğini dile getirmiştir. Çetin, Türkiye'de en başarılı seçim sonuçlarını elde eden bir siyasi hareketin lideri olarak Recep Tayyip Erdoğan'ın, klasik liberal anlayışla klasik liberal bir hükümet programını takip etmeyi de hedeflemediğinin üzerinde durmuştur. Bu bağlamda Çetin, Erdoğan'a liberal demokrat bir lidermiş gibi yaklaşıp kendisi üzerinden beklentiye girilen politikaları uygulamadığı takdirde ondan nefret etmenin makul olmadığını ifade etmiştir (Çetin Ü. , 2015, s. 86).

Arda Akçiçek "*Kurucu Akıllar ve Cahiller*" isimli yazısında 17-25 Aralık soruşturmaları başlar başlamaz Gezi için bahsedilen durumun aynısının yaşandığını dile getirmiştir. Akçiçek yazısında, bir kesim liberalin daha soruşturma sürecinde yolsuzluk iddiasının gerçek olduğuna kanaat getirdiklerinin, hükümetin düşmesini istediklerinin, Erdoğan'ın istifa etmesi ve tutuklanması gerektiğini savunduklarının altını çizmiştir. Akçiçek, "Erdoğan nefretçileri" olarak tabir ettiği liberallerin gayrimeşru dinleme ve kayıt almaların ahlakiliğini bile göz ardı ettiklerini dile getirmiştir. Mevzu Gezi'de olduğu gibi tekrar iktidarı düşürme teşebbüsüne evrilince seçmenin, kendi iradesini savunma isteğine geri döndüğünü kaydetmiştir (Akçiçek, 2015, s. 72-73).

Akçiçek, kendisinin tenkit ettiği liberallerin, Türkiye'nin bir hukuk devleti olduğuna inandıklarını fakat bu duruma tezat bir şekilde seçilmiş hükümetin yönetme meşruiyetine ve yargının adil yargılama sürecine saygı duymadıklarını dile getirmiştir. Hatta mevcut dönemde yargının içinde hizalanan bazı güçlerin hükümeti düşürme girişiminin "hukuki yollar"la gerçekleşebilmesi ihtimalinde bazı liberallerin bu husus için de bir beis görmeyebileceklerini iddia etmiştir (Akçiçek, 2015, s. 73).

Gülay Göktürk "*Neden Bölündük?*" isimli yazısında AK Parti'den, küçük ve marjinal partilerde olduğu gibi saf bir fikri ve ideolojik tavır beklemenin gerçekçi olmadığını, bu partide otoriterlik ve demokratlığın, sivil anlayış ve devletçiliğin,

reformculuk ve statükoculuğun her zaman yan yana ve bir arada vücut bulduğunu ifade etmiştir. Keza Göktürk her siyasi hareketin, radikal kırılma veya bir devrim planlamaması haricinde, tek düze bir siyasi politika izlemediğini, dengeler gözeterek tavizler verip tavizler kopartarak ilerlediğini dile getirmiştir. Göktürk, AK Parti'nin pirüpak özgürlükçü ve demokrat bir parti olmadığını liberaller tarafından bilindiğini fakat kırılma noktası olarak görülen 2013-2014 yıllarıyla muhalif duruma geçen liberallerin bu dönemi sistematik bir otoriterleşmenin başlangıcı olarak gördüklerini kaleme almıştır (Göktürk, 2015, s. 62-63).

Göktürk, iktidarın, kendilerini sokakta devirmekten başka bir şansı kalmamış ve kendisini yıkmak için her fırsatı gözetken “Gezici-Ulusalcı-Laikçi” muhalifler ile devletin önemli noktalarını sızıp yerleşmiş Gülen Cemaatine karşı bir mücadele içinde olduğunu, iktidarın hissettiği bu kuşatılmışlık duygusu içinde siyasi birçok hata yapabileceğini beyan etmiştir. Mükemmel bir iktidarın olmadığını dile getiren Göktürk, aydınların iktidarlara karşı tutumlarını belirlerken bir fayda-zarar, artı-eksi, olumluluk-olumsuzluk hesabı yapmaları gerektiğini, mevcut iktidarın alternatiflerinin potansiyellerini de değerlendirerek iktidar için “eleştiri-destek” tutumunu mu yoksa “yıkma” görüşünü mü güdeceğine karar vermesi gerektiğini aktarmıştır. Aydın kesimin halktan öğreneceği çok şeyin olduğunun üzerinde duran Göktürk, Gezi’de olduğu gibi 17-25 Aralık süreçlerinde de halkın iktidarın kuşatılmasına karşı durarak kendi iradesine sahip çıktığını beyan etmiştir. Göktürk, 17-25 Aralık sürecinde halkın, yolsuzluklardan rahatsız olduğunu hatta yargıya yapılabilecek müdahaleleri de önemseydiğini fakat yolsuzluğun ve yargının araç olarak kullanılmasıyla iktidarın devrilmesinin kendi haklarının tekrar gasp edilmesi ve kendi iradelerine ket vurulması anlamına geleceği düşüncesiyle AK Parti'nin arkasında durduklarını ifade etmiştir (Göktürk, 2015, s. 64-66).

Cennet Uslu, bu çalışmanın “Gezi Parkı Protestoları” başlığında da ele alınan “*Türkiye'nin Dönüşümü, Cepheleşme ve Liberallerin Ayrışması*” yazısında AKP Hükümeti ve Gülen Cemaati ilişkisinin, 7 Şubat 2012 tarihinde MİT Müsteşarı Hakan Fidan'ın, terör örgütü PKK ile görüştüğü iddiasıyla savcılık tarafından ifade vermeye çağrılmasına kadar “ortaklar” arası iktidar paylaşımı olarak seyrettiğini aktarmıştır. Fakat bu durum Gezi Olayları, dershanelerin kapatılması ve nihayetinde 17-25 Aralık “yolsuzluk” soruşturmalarıyla “iktidara kimin sahip olacağı” savaşına dönüşmüştür (Uslu C. , 2015, s. 14).

Uslu'nun "Anti AKP ve Erdoğan Cephesi"nde yer alanlar olarak tanımladığı liberaller, Uslu'ya göre vesayetten kurtulmuş, önemli bir toplum kesiminin desteğini arkasına almış ve yargı ve ordu bürokrasisinin frenlemesinden sıyrılmış AKP iktidarından endişe duymuşlardır. Uslu, vesayetsiz bir iktidar alışkanlığının olmadığı bir ülkede bu durumun belli bir ölçüde makul kabul edilebileceğini fakat hükümeti frenlemek ve vesayeti altına almak isteyen Gülen Cemaatinin desteklenmesinin anlaşılamayacak ve makul görülemeyecek bir tepki olduğu dile getirmiştir. Uslu, cemaate bu tarz bir saikle destek vermediklerini ve ortada bir darbe teşebbüsünün bulunmadığını söyleyebilecek liberallerin, cemaatin 17-25 Aralık soruşturmalarıyla niyetlendiği siyaseti yeniden dizayn etme teşebbüsünün başarıya ulaşması halinde bu başarıda pay sahibi olmuş olacaklarını kaydetmiştir (Uslu C. , 2015, s. 27).

Uslu, ülkedeki bir grup aydınının, "Demokrasiye Darbe" başlığı altında bazı gazetelere, yargı ve hukukun temel hak ve özgürlükler üzerinde bir baskı aracı haline geldiği, ülkede demokrasiden sapıldığı ve iktidarın bu tehlikeli yoldan dönmesi gerektiği şeklinde bir ilan verdiğini aktarmıştır. Uslu, ilandaki bu bildiriye okuyan ve Türkiye hakkında bilgi sahibi olmayan birinin, Türkiye'de iyi işleyen bir demokratik anlayışın geriye gittiğini düşünmesinin çok muhtemel olacağını üzerinde durmuştur. Uslu nazarında bildiri, "Anti AKP ve Erdoğan" cephesinde bulunan liberallerin görüşleriyle harmanlandığında Türkiye'de tam anlamıyla köklü ve kurumsal, minimum kusurla işleyen liberal demokratik rejimin yürürlükte olduğu fakat 17-25 Aralık soruşturmalarının ardından bu rejime tamamen son verildiği kanısını ortaya çıkarabilir. Bu doğrultuda, Uslu kendi tespiti ve tenkiti üzere "ya böyle bir ideal liberal demokratik rejim evvelinden beri mevcuttu ve AKP hükümeti 2013 yılına gelindiğinde bunu ortadan kaldırdı ya da söz konusu ideal liberal demokratik rejimi AKP hükümetinin kendisi kurdu ve 2013 yılında kurduğu sistemi ortadan kaldırmayı amaç edindi" argümanı ile meseleye yaklaşmıştır. Uslu, bu noktada "olan" ile "olması gereken" in birbirine karıştırıldığı bariz bir analiz hatasının varlığından bahsetmektedir. Uslu, söz konusu değerlendirmelerin Türkiye ve dünyanın siyasi olgular gerçekliğinden kopuk olduğunu dile getirmiştir. Uslu'ya göre, Türk siyasi tarihini az buçuk takip eden birisi bile yargının hiçbir zaman tarafsız ve bağımsız olmadığını ve ideolojik ve siyasi gayeler uğruna güç odaklarınca kullanılan bir araç konumunda olduğunu tespit etmekte zorluk çekmeyecektir (Uslu C. , 2015, s. 29-30).

Uslu, Gülen Cemaati'nin amacını, hamlelerini, eylemlerini ve varlığını dikkate almadan yapılan “yargı bağımsızlığı ihlal edilerek yolsuzlukların üzeri örtülüyor” şeklindeki 17-25 Aralık analizinin gerçeklikten kopuk olduğunu belirtmiştir. Uslu, makul ve ikna edici tutumun, 17-25 Aralık “Yolsuzluk” Operasyonları esnasında ve sonrasında Gülen Cemaatinin amacını ve niyetini dile getirip hükümetin politikalarını da eleştirmek olduğunun altını çizmiştir. Hatta bu savaşta cemaat unsurunu işin içine dahil ederek cemaatin tarafını tutmanın cemaat gibi bir faktör yokmuş gibi davranıp değerlendirme yapmaktan daha gerçekçi bir tutum olduğunu dile getirmiştir (Uslu C. , 2015, s. 33).

Uslu, Ahmet Altan'ın henüz liberaller arasında bir tercih yapma zorunluluğunun ve kesin ayrışmanın olmadığı bir dönemde Taraf Gazetesi'nde kaleme aldığı 16 Mart 2012 tarihli “*Cemaat Konuşuyor*” isimli yazısından bir bölüme dikkat çekmiştir. Altan yazısında şunu dile getirmiştir:

Eğer hükümetle Cemaat siyasî iktidar kavgasına girerse, Cemaat siyasî iktidarı paylaşmak isterse ben hükümeti desteklerim. Hükümet, isterse MHP hükümeti olsun, benim için fark etmez. Siyasî iktidara sadece siyasî aktörler, siyasî partiler talip olabilir, siyaset dışı bir güç siyasî iktidardan pay talep edemez, siyasî bir iktidar istiyorsa siyasî partisini kurar (Uslu C. , 2015, s. 39-40).

Uslu, kendisinin ve pek çok liberalin Altan'ın gösterdiği gerekçelerle gayrimeşru ve demokrasi dışı yöntemlerle iktidara karşı girdiği “iktidar” mücadelesinde Gülen Cemaati'nin değil meşru hükümetin yanında durmayı tercih ettiklerini ifade etmiştir.

Uslu, şu ana kadar bahsedilen meseleler üzerindeki görüş farklılığı sebebiyle LDT'den de kopmuş olan Mustafa Erdoğan'ın, bir yazısında, Gülen Cemaati ve hükümetin iktidar savaşında meşru hükümetten yana olanları tenkit ettiği ve meselede kendi görüşünün ne olduğunu beyan ettiği şu bölüme makalesinde yer vermiştir:

Demokrat tutum, onların zannettikleri gibi, ‘bu hükümet seçimle gelmiştir, her halükârda onun yanında olmalıyız’ demek değil. Dünyanın hiçbir medenî ülkesinde böyle bir anlayış yok. Bu ilkeldir. Demokrasiye daha yeni geçmeye çalışan toplumlarda olabilir. Veya şöyle olur; gerçekten iki alternatifiniz olur, daha evvel 28 Şubat'ta olduğu gibi. Bir tarafta darbeci, askerî vesayetçi bir güç olur, o iktidarı ele geçirmeye çalışır. Bir tarafta halka dayanmak isteyen, meşru demokratik yollarla iktidara gelmek isteyen olur. O zaman tabii ki tercih çok bellidir, açıktır. Demokratik olan gücü desteklersin (Erdoğan'dan akt. Uslu C. , 2015, s. 40).

Uslu, bu noktada bir demokratik güçle vesayet odağının savaşında demokratik gücün yanında olunması gerektiğini dile getiren Mustafa Erdoğan'a hak verdiğini ve

meselenin tam da bu iki odak arasında cereyan ettiğini mülahaza ederek demokratik gücün yanında durmayı tercih ettiğini dile getirmiştir (Uslu C. , 2015, s. 40).

17-25 Aralık “Yolsuzluk” Operasyonları başlığı kapsamında liberallerin söz konusu meseleye yaklaşımlarının ne olduğunu toparlayacak olursak, bazı liberaller, bu operasyonları yolsuzluklarla mücadele ve hukukun üstünlüğü açısından meşru ve gerekli olarak görürken, diğerleri bu durumu AKP hükümetine karşı Gülen Cemaati tarafından düzenlenen yolsuzluk soruşturması adı altında bir komplo ve siyasi mücadele olarak değerlendirmiştir. Liberallerin bir kısmı hükümetin otoriterleştiğini ve yargı bağımsızlığını ihlal ettiğini savunurken, diğerleri ise hükümetin demokratik meşruiyetine ve siyasi iradeye saygı gösterilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Yine liberallerin bir kısmı, tıpkı Gezi’de olduğu, meseleyi gayri meşru yollarla hükümeti devirmek için yeni bir teşebbüs olarak görmüş, diğer bir kesimse hükümetin, kendi yolsuzluklarına gizlemek adına Gezi’deki gibi bu meseleye de “darbe teşebbüsü” etiketi vurmaya çalıştığını dile getirmiştir.

Tanel Demirel gibi liberaller, demokratik seçimlerle iş başına gelmiş iktidarın yanında olunmasını tavsiye etmekle beraber hem Gezi’nin hem 17-25 Aralık mevzularının sadece “darbe teşebbüsü” olarak nitelendirip geçilmesinin sorunlu olacağını dile getirmişlerdir. Liberallerin bir kısmı yolsuzluk iddialarının ciddiye alınması ve soruşturulması gerektiğini savunurken, diğerleri yolsuzluk iddialarının tablonun tamamının yansıtmadığını, bu iddiaların AKP ve Gülen Cemaati arasında vuku bulan siyasi iktidar mücadelesinde bir araç olarak kullanıldığına ve gerçek amacın hükümetin devrilmesi olduğuna inanmışlardır. Liberallerin bazıları, AK Parti’nin politikalarını otoriterlik ve demokrasi eksikliği açısından eleştirirken, diğerleri hükümetin demokratik meşruiyetini ve siyasi istikrarını savunmuştur. Liberallerin bir kısmı Recep Tayyip Erdoğan’ı tüm kötülüklerin müsebbibi olarak görürken, diğer liberaller ise Erdoğan’ın doğruları ve yanlışları olan bir siyasi parti olarak addetmekedir. Liberallerin bir kısmı diğer liberalleri, Gülen Cemaati’nin kulis, şantaj, iftira, yalan, soru çalma ve organize suçlar gibi gayrimeşru işlerin içinde olduklarına duyarsız kaldıkları ve meseledeki Gülen Cemaati faktörüne görmezden gelerek meseleyi değerlendirdikleri için eleştire tabi tutmuştur.

2.3.3. Alevi Meselesi

Rıza Yıldırım, LDT'nin Alevi Çalıştayı bünyesinde hazırlanan, çalıştay kapsamında sunulan “*Türkiye'nin Demokratikleşmesi ve Alevi Talepleri Tespit ve Öneri Raporu*”na eklenen, 2014 yılında LDD’de yayınlanan yazısında 1960’lı yıllara kadar Alevi kimliğinin zeminini oluşturan dominant katmanın, tarihsel birikimle kaynaşmış geleneksel Alevi inancı olduğunu aktarırken bu tarihten itibaren kentleşmeye eşlik eden solculuk ve Kemalizm fikriyatıyla mezvubahis katmanın kendisinin ve Aleviler üzerindeki etkisinin kaybolmaya başladığını kaydetmiştir. Yıldırım nezdinde, Alevi ortak kimliğinin fikri zeminini, Hz. Muhammed, Hz. Ali ve Ehl-i Beyt hususlarında ortaya konmuş menkıbeler ve cem ibadeti, müsâhiplik ve dedelik gibi geleneksel kurumlar oluşturmuştur. Buna göre adı geçen kurumlar ve Ehl-i Beyt merkezli tasavvufi İslam yorumuyla Geleneksel Alevilik anlayışı ortaya çıkmaktadır. Fakat bu Alevilik anlayışı bahsedildiği üzere 1960’larda çözülmeye başlamış günümüzde unutulmaya yüz tutmuştur (Yıldırım, 2014, s. 13-14).

Yıldırım, 1960’lardan sonra Alevi kimliğinin yeni unsurlarının; pozitivist bir dünya görüşü, çeşitli frekanslarda sol fikirler, din ve inanç karşıtlığı (çoğunlukla Sünnilik karşıtlığı), asimilasyon korkusunun sebep olduğu devlet karşıtlığı olduğunu ileri sürmüştür. Geleneksel Alevi anlayıştan kopmuş olarak belirtilen bu anlayış Yıldırım’a göre, Alevilerin düşünce ve hareketlerini belirleme de yönlendirici ve belirleyici unsur haline gelmiştir (Yıldırım, 2014, s. 14).

Yıldırım, geleneksel haliyle Aleviliğin, 1960’lara kadar köy ve kır hayatında şekillenmiş cem ibadetinin önemli bir yer tuttuğu inanç ve uygulamalar bütünü olarak tanımlandığını dile getirmiştir. Buna göre cem ibadeti geleneksel Alevilikte birinci plandayken cemin gerçekleştirildiği mekân olan cem evi ise ikinci planda görülmüştür. Yıldırım, 1980’lere doğru şehirleşmenin ve şehir yaşamının artmasının, köy hayatıyla birlikte şekillenen Geleneksel Alevilik anlayışının, kent hayatında işlevsiz kalmasına, kentli Alevilerin ihtiyaç ve zevklerine cevap verememesine sebep olduğunu kaleme almıştır. Bu veçhe ile yerleşim muhitinin değişmesi, Alevi kimliğini de “radikal” bir dönüşüm geçirmeye mecbur bırakmıştır. Yıldırım, kentli Alevilerin varlığının tezahürleri derneklerle belirginleştiğini ve 1980’li ve 1990’lı yıllarda Kent Aleviliğinin baskın karakterinin siyasal bir kimlik mücadelesi olduğu belirtmiştir. Yıldırım, Anti-İslam ve anti-Sünni anlayışın Kent Aleviliğinde belirleyici unsur haline geldiği

üzerinde durulduğunu aktarmıştır. Bununla birlikte Geleneksel Alevi kimliğine ve anlayışına karşı ilgisizlikle birlikte bir reddetme durumu da vuku bulmuştur. Yıldırım, dernekleşme ve siyasal canlanma döneminde cem ibadetinin kenara itildiğini, Alevilerin esas gayesinin “Sünni hegemonya” karşısında seküler ve siyasal söylemlere dayanan var olma mücadelesi olduğunu kaleme almıştır (Yıldırım, 2014, s. 14-15).

Rıza Yıldırım, LDT'nin Alevi Çalıştayını bünyesinde hazırlanan, çalıştay kapsamında sunulan “*Türkiye'nin Demokratikleşmesi ve Alevi Talepleri Tespit ve Öneri Raporu*”na eklenen, 2014 yılında LDD’de yayınlanan ve bu çalışmada konuyu bu noktaya kadar özetlemek adına referans aldığımız “*Cemevi Neyi Temsil Ediyor?*” adlı yazısında, Alevilerin kentleştiği ilk süreçte cemevinin yerini alan derneklerin 1990’lı yılların sonuna doğru yerlerini tekrar cemevine bıraktığını ve Kent Aleviliğinde ana eksen konumuna gelen cemevi talebinin Alevilikte “toplumsal varlık talebi” halini aldığını aktarmıştır (Yıldırım, 2014, s. 15-16).

Yıldırım, cemevinin ibadethane olarak kabul edilmesinin tek kriterinin toplumsal tabanda cemevi için bu statüyü talep eden yeterli karşılığın bulunması olduğunu kaydetmiştir. Yıldırım, söz konusu hususun çözümünde toplumsal gerçekliklerin esas alınmasını, itikadi konular üzerindeki tartışmanın inancın sahiplerinin kendilerine bırakılması gerektiğini ifade etmiştir. Yıldırım’a göre, cemevinin statüsü hususu ve Alevilerin inançlarını diledikleri gibi yaşama isteğiyle ilintili talepleri, temel hak ve özgürlükler bağlamında ve Alevi toplumunun üzerinde mutabık kalacağı bir şekilde çözülmelidir. Toplumda ilahiyatçı hocalar tarafından ortaya konan Sünni-muhafazakâr kesimin cemevi algısına değinen Yıldırım, Sünni-muhafazakâr kesim için caminin yanında başka bir yerin mabet kabul edilmesinin dinde bölünmeye sebep olacağı ve İslam dininin tek mabedinin cami olduğu düşünceleri üzerinde de durmuştur (Yıldırım, 2014, s. 16-17).

Geleneksel Aleviliğin çözülmekte olduğunu ve yerine Modern Kent Aleviliğinin inşa edildiğini aktaran Yıldırım, inşa edilen Modern Aleviliğin nasıl bir nitelikte olacağının belirlenmesinde en önemli aktörün devlet olduğunu dile getirmiştir. Buna göre Modern Aleviliğin devletle barışık olması, yapıcı ve pozitif ilişki kurabilme becerisini kazanması ve Alevilerin Sünni toplum kesimiyle hem kendi benliklerini yitirmeden hem uyum içinde olabilecekleri bir teoloji geliştirebilmeleri önemli oranda devletin bu hususta takınacağı tutuma bağlıdır. Yıldırım’a göre, kentli Modern Alevi

kimliğinin söz konusu nitelikleri kazanabilmesi için behemehal cemevlerinin statülerinin belirlenmesi ve cemevlerinin Aleviliğin merkezi kurumu haline getirilmesi gerekmektedir. Bu bağlamda Alevilerin kendi teolojisini inşa etmesinin ve kent yaşamına uyumlu hale gelmesinin yolunun cemevlerinin işlevselleştirilmesiyle gerçekleştirileceği üzerinde durulmuştur. Yıldırım'a göre, aksi takdirde Aleviler baskıya gösterecekleri reaksiyonla hem toplumdan hem kendi geleneklerinden hem devletten hem İslam'dan derin bir kopuş yaşayacaktır (Yıldırım, 2014, s. 17-19).

Bekir Berat Özipek, LDT'nin Alevi Çalıştayını bünyesinde hazırlanan, çalıştay kapsamında sunulan "*Türkiye'nin Demokratikleşmesi ve Alevi Talepleri: Tespit ve Öneri Raporu*"na eklenen, 2014 yılında LDD'de yayınlanan "*Temel Sorun ve Talep Alanları*" isimli yazısında, "Alevi Açılımı'nın, Türkiye'nin çözüm bekleyen kronikleşmiş bir sorununu tekrar gündeme getirerek sarsıcı bir etki yaptığını ifade etmiştir. Özipek, ötelenen bu sorunun çözüm masasına yatırılma teşebbüsünün Cumhuriyet tarihinde bir ilk olduğunun, bu çözüm girişiminin de ağırlıklı olarak Sünni çoğunluğun oyunu alarak iktidar olan bir partiden gelmesinin tarihi bir anlam taşıdığı üzerinde durmuştur. Özipek, Alevi Meselesi için çözüm girişiminde bulunulmasının özgürlük, adalet ve barış gibi hususlar açısından değerli olduğunu ancak çözüm yolunda ciddi bir mesafe katedilmediğini ve Hükümetin bu mesele için yayınladığı raporun çözüm adına beklentileri karşılamaktan uzak olduğunu dile getirmiştir (Özipek, 2014, s. 7-8).

Özipek yazısında, tüm inanç kesimleri ve inanmayanlar için adil, kalıcı ve barışı sağlayacak bir düzenlemeye ihtiyaç olduğunu belirtmiş, bu düzenlemenin tatbiki adına kendisinin sunduğu önerileri şu şekilde sıralamıştır:

Devlet, dinler ve inançlar karşısında gerçekten tarafsız olacaktır; hiçbir inançtan yana veya ona karşı bir tutum almayacaktır.

Her inanç grubunun öngördüğü cemaat, tarikat gibi kurumlar ile cami, kilise, sinagog, tekke, dergâh ve cemevi gibi ibadethaneler, o inancın bağlularınca kurulup işletilecek, bütün ayin ve törenler serbest olacaktır.

İbadetler için ihtiyaç duyulan imam, rahip, haham, şeyh, pir ve dede, o inancın bağlularınca belirlenecek ve ihtiyaç duydukları maddi kaynak yine onlar tarafından karşılanacaktır.

İbadethaneler arasında altyapı ve giderlerin karşılanması gibi konularda farklı uygulamalara gitmeyecek, herkes kendi giderlerini kendisi karşılayacaktır.

Din eğitimi ve din dersi sivil toplum tarafından oluşturulacak okullar tarafından verilecek, bu çerçevede zorunlu din dersi kaldırılacaktır; böylece Müslümanların Kuran Kursu veya Medreseleri için ayrı, Rum Ortodoksların Heybeliada Ruhban Okulu için ayrı bir

düzenlemeye gerek kalmayacak, bütün inanç grupları kendi din adamlarını yetiştirecek temel eğitim veya yüksek öğretim kurumlarını serbestçe oluşturabileceklerdir.

Diyanet İşleri Başkanlığı tasfiye edilecektir. Devletin genel idare içinde herhangi bir inancı temel alan ve/veya o inancı denetim altında tutmayı öngören bir kuruma yer vermemesi, dolayısıyla farklı inanç gruplarından tek tip bir din hizmetinin karşılanması için vergi almayacak olması, herhangi bir dinî inancı olmayan veya agnostik veya başka bir sebeple bu iş için para vermek istemeyen bireyler açısından da âdil bir düzenlemeyi ifade edecektir. (Özipek, 2014, s. 8-9)

Özipek, Türkiye Cumhuriyeti'nin anayasasında yer alan laiklik ilkesinin “din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması değil, “devletin dini kendisine bağlaması” olarak tatbik edildiğini ifade etmiştir. Türkiye Cumhuriyeti'nin hukuki ve siyasi zeminde dayandığı resmî ideoloji Özipek'e göre, Alevi sorununu doğuran bir yapı ve uygulamaya sebep olmuştur. Özipek, Cumhuriyet toplumunun din hizmetlerini karşılaması için kurulan Diyanet İşleri Başkanlığı'nın, sadece Sünni İslam itikadı kapsamındaki hizmetleri yürüttüğünü ve diğer inanç kesimlerini dikkate almadığını beyan etmiştir. Özipek'e göre, bu husus esasen Sünni İslamı kayıran bir uygulama değil, ülkedeki en büyük inanç grubunu denetim altında tutmayı amaç edinen bir uygulama olmuştur. Her ne kadar Sünni kesim konuyu bu doğrultuda değerlendirmese de uygulamanın bu yönü, Özipek'e göre, Sünnilerin de din ve vicdan özgürlüklerine bir müdahale anlamına gelmektedir. Özipek nazarında devletin, diğer inanç gruplarını, inanmayan kesimleri ve “din hizmeti” talep eden Alevileri dışlaması, din hizmetlerini finanse etmek istemeyen kesimlere yönelik bir haksızlık olarak addedilmiştir. Özipek bu veçhe ile yazısında, “devlete bağlı din (sezaropapizm)” uygulamasından vazgeçilmesini ve Diyanet İşleri Başkanlığı'nın devlet içinde yer almamasını talep etmiştir (Özipek, 2014, s. 9).

Özipek, “*Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB), ülkedeki birlik ve beraberliği korumaktadır. Eğer o olmasaydı inanç alanı karmaşaya dönüşür, meydan çeşitli cemaat ve tarikatlara kalırdı.*” şeklindeki bir söylemin doğru olmadığını, çeşitlilikleri kaos ve karmaşayla ilişkilendirmenin resmî ideolojinin tektipleştirici fikriyatının tezahürü olduğunu dile getirmiştir. Özipek, “DİB'in toplumu hurafe ve bidatlerden korumak için mücadele ettiği” savına karşı hukuk devletinin hurafeyle mücadele gibi bir ödevinin olmadığı, demokratik liberal bir devletin “hurafeye” ve “sahih inanca” sahip bireylere aynı mesafede durmak zorunda olduğu fikrini savunmuştur. DİB'in toplumun büyük bir kesimi tarafından meşru görülmesi ve onun verdiği hizmetlerden yararlanılmak istenmesi fikrine Özipek, bir kurumun ayakta kalması adına belli bir

talebin varlığında o kurumun devlet yapılanmasının dışında, liberal ekonomik anlayışın mevcut olduğu bir sistemde ve sivil toplum içinde de kendi varlığını devam ettirebileceği görüşüyle karşılık vermiştir. “DİB’in kaldırılması durumunda camiler bölünür, herkesin ayrı camisi olur.” tezine karşı Özipek, DİB’in devlet yapılanmasının dışına çıkartılacağı süreçte camilerin statüsünün herkesin ortak kullanımında olacağı şekilde düzenlenerek garanti altına alınabilmesini savunmuştur. Ayrıca Özipek herkesin kendi camisinin de olabilmesinin mümkün olduğunu bu durumun devleti ilgilendirmedeği fikrini müdafaa etmiştir (Özipek, 2014, s. 10-11).

Hasan Yücel Başdemir, LDT’nin Alevi Çalıştay bünyesinde hazırlanan, çalıştay kapsamında sunulan “*Türkiye’nin Demokratikleşmesi ve Alevi Talepleri: Tespit ve Öneri Raporu*”na eklenen, 2014 yılında LDD’de yayınlanan “*Demokratikleşme ve Alevi Talepleri Açısından Din Dersleri ve Özel Eğitim*” adlı yazısında, Türkiye’de teknik manada dini ve özel eğitim kurumlarının olmadığını, bir inanç ve değer sistemi olan Aleviliğin bu iki kurumun yokluğunda gelecek nesillere aktarılmasının olanaksız olduğunu dile getirmiştir. Başdemir, Türkiye’nin eğitim sisteminde ülkenin her yerinde tek tip eğitim programının uygulandığı “Müfredatçılık” olarak tabir ettiği sistemin, demokratik eğilimlere aykırı olduğunu ve özel eğitimin verilmesine engel teşkil ettiğini dile getirmiştir (Başdemir, 2014, s. 21-22).

Başdemir, Türkiye Cumhuriyet Anayasası’nın 24.maddesinde belirtilen şekliyle “Din Kültür ve Ahlak Bilgisi” dersinin teknik manada bir din dersi olmadığını, teknik manada din dersinin ailelerin inançlarını dikkate alması gerektiğinin üzerinde durmuştur. Başdemir, ebeveynlerin arzu etmediği bilgilerin çocuklara öğretilmesinin Türkiye’nin de tarafı olduğu Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Beyannamesi’ne ve Birleşmiş Milletler Çocuk Hakları Sözleşmesi’ne aykırı olduğunu dile getirmiştir. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM) 2007 yılında “Hasan ve Eylem Zengin” kararıyla Türkiye’de eğitimi verilen zorunlu Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersinin içeriğinin Aleviliğe uygun olmadığı sebebiyle iptal edilmesine karar vermiştir. Fakat hükümet, 2008-2010 yıllarında ders müfredatında bazı değişikliklere gidip dersin içeriğine “Alevilik-Bektaşılık, Ahilik, Yesevilik” gibi Başdemir’e göre “göstermelik” konu başlıkları ekleyerek AİHM’in dersin iptali için ortaya koyduğu gerekçeleri ortadan kaldırdığını iddia etmiş ve dersin zorunluluk halinde verilmesini devam ettirmiştir. Başdemir, özel eğitim sorununun çözülmeden söz konusu din eğitimi sorununun çözülemeyeceğini, devlet otoritesinin ülkedeki dini kesimlerin hukuki

şahsiyetlerini tanımamasının demokratikleşmeyle izah edilebilecek bir yaklaşım olmadığını beyan etmiştir (Başdemir, 2014, s. 22-23).

Başdemir'e göre Alevilikte kurumsal bir Alevilik eğitime çok uzun bir süredir rastlanmamaktadır. Aleviler, Bektaşî tekkeleri dışında bir "okula" sahip olamamışlar, Alevi ocakları meşru kurumlar olarak görülmemişlerdir. Başdemir'e göre bu durum Aleviler için olumsuzluk gibi gözükürken bir avantaj olmuş, Aleviler zor koşullarda da olsa otantik haliyle kendi varlıklarını devam ettirmişlerdir. Başdemir, Rıza Yıldırım'ın da yukarıda bahsettiği üzere 1950'lerle başlayan kentleşmenin, Alevi belleğinin parçalanmasına ve Alevilerin geleneksel dini değerlerinden kopuşuna sebebiyet verdiğini ifade etmiştir. Dede anlayışı ve ocak bilinci gibi geleneksel Aleviliğin zeminini oluşturmuş unsurlar terk edilmiş, Aleviler kendilerini "demokrat, laik ve aydın" gibi kavramlarla tanımlaya başlamışlardır. Başdemir'e göre, inşa edilen bu yeni kent Aleviliği, kendini tarihsel gerilimler ve refleksler çerçevesinde konumlandırmakta ve bu durum Alevilerin hem Sünnilerle hem devletle olan ilişkisini barışçıl bir şekilde sürdürmelerini engellemektedir. Başdemir, yazısında "Otlukbeli Savaşı'ndan Gezi Olaylarına kadar uzanan tarihsel tecrübeler nedeniyle Alevilerde güven sorunu oluştuğunu" ifade etmiştir (Başdemir, 2014, s. 23-24).

Başdemir, Almanya'nın 1980'den itibaren ülkesinde bulunan Alevilere, Alevilik eğitimi alınması, kendi müfredatlarının ve bunun koşullarının belirlenmesi hususunda hak tanıdığını ifade etmiş, Alevilerin kendi yurtları olan Türkiye'de bu haklardan mahrum olmalarının insan hakları ve demokratik prensiplere aykırı olduğunu dile getirmiş, bu durumun da diyalog sürecine Türkiye'deki inanç kesimlerinin birbirleriyle olan ilişkilerini ket vurduğunu kaydetmiştir. Başdemir, Alevilerin eğitime yönelik taleplerinin karşılanmasının ve kendilerine ait eğitim kurumlarının açılmasına imkân tanınmasının hoşgörü kültürünün geliştireceğini ve Türkiye'nin demokrasi anlayışına merhale atlatacağını ifade etmiştir (Başdemir, 2014, s. 24-25).

Başdemir, İmam Hatip Liselerinde, İlahiyat Fakültelerinde, Diyanet İşleri Başkanlığı'na bağlı Kuran kurslarında verilen eğitimin, Sünni temelinde eğitim almış hocalar tarafından verildiğini ve söz konusu müfredatın Aleviler nezdinde karşılığının olmamasının Aleviler tarafından "asimilasyon" politikasının bir parçası olarak

algılandığını kaydetmiştir. Başdemir'e göre bu problemi çözenin yolu, eğitimde özerkliğin sağlanması ve özel eğitime imkân tanınmasıdır (Başdemir, 2014, s. 25-26).

Başdemir'e göre, halihazırdaki din dersi, bilimsel/seküler bir eğitimin parçası haline getirilmelidir. Dini benimsetme gayesi gütmeyecek bu ders, farklı dinlerin ya da tek bir dinin anlatımına dayansa da "dinler tarihi ve kültür tarihi" alanlarına girdiği için müfredatta zorunlu anlatımın bir parçası olabilir. Din eğitimi, bilgilendiriciliğinin yanında zorlamadan uzak olarak dini benimsetme ve dinin gerekliliklerine uygun biçimde yaşamayı öğretmeye dayanmaktadır. Fakat Başdemir'e göre Türkiye'nin mevcut müfredatı bu nitelikleri taşımamaktadır. Başdemir, Türkiye'deki müfredatın ve mevzuatın Alevilerin kendi inançları yönünde eğitim almalarına engel teşkil ettiğini ifade etmiştir. Başdemir, Alevilerin bu engeli, geleneksel Alevi ocaklarının kentlerdeki silüeti olan cemevleriyle aşmak istediklerini dile getirmiştir. Bu doğrultuda cemevlerinin statüsü meselesi Aleviler için din öğretimi meselesiyle paralel seyretmektedir. Başdemir'e göre Cemevleri, Aleviler nazarında dini inanç ve değerlerin gelecek kuşaklara aktarıldığı yaygın eğitim alanları olarak görülmektedir. Başdemir, devletin, cemevlerini eğitim ve inanç kurumları olarak hukuken tanıması gerektiğini talep etmiştir. Başdemir, devletin bu tanımanın ardından cemevlerini diğer ibadethaneler gibi insan hakları ve suç faaliyetleri kapsamında denetleyebileceğini kaydetmiştir (Başdemir, 2014, s. 26-28).

Başdemir'e göre, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersi bir din dersi olarak sunulmadan İslamiyet ve mezhepler hakkında bilgilendirici içerikte bir "kültür dersi" olarak devlet okullarında okutulabilir. Bu veçhe ile gerek özel gerek devlet okullarında ailelerin isteklerine göre farklı din ve mezheplere dair derslerin okutulmasına devlet müsaade etmelidir. Başdemir yazısında, özel okulların bu derslerin müfredatlarını bizzat belirleyebilmesini, Millî Eğitim Bakanlığı'nın da söz konusu dersleri, müfredat ve uygulama bakımından sadece insan hakları ve suç faaliyetleri kapsamında denetleyebilmesini, onun dışında herhangi bir şekilde derslere müdahale edilmemesini talep etmiştir. Başdemir, din ve vicdan özgürlüğü gibi din eğitiminin de anayasal anlamda teminat altına alınması gerektiğini dile getirmiştir. Başdemir, hükümetin, 2009 yılında başlattığı Alevi çalıştaylarının üzerinden geçen önemli bir zaman aralığına rağmen henüz Alevilerin din eğitimi hususunda bir ilerleme ve iyileşme sağlanamadığını fakat sorunun ifade özgürlüğü çerçevesinde tartışılabilme noktasına gelmesinin olumlu olduğunu ifade etmiştir. Başdemir, "Alevilik eğitimi" başta olmak

üzere Türkiye’deki din eğitimi meselesinin çoklu müfredat sisteminde çoğulculuğun esas alınarak ve devletin inanç ve değerlere karşı tarafsızlık kapsamında “siyasi laiklik” ilkesine bağlı kalmasıyla çözüleceğini kaydetmiştir (Başdemir, 2014, s. 28-30).

Şenol Kaluç, LDT’nin Alevi Çalıştayı bünyesinde hazırlanan, çalıştay kapsamında sunulan “*Türkiye’nin Demokratikleşmesi ve Alevi Talepleri: Tespit ve Öneri Raporu*”na eklenen, 2014 yılında LDD’de yayınlanan “*Çalıştaylar, Rapor, Mevcut Durum ve Pratik Öneriler*” isimli yazısında Alevilerin Cumhuriyet tarihinde ilk kez AK Parti’nin hükümetinin tertip ettiği “Alevi Çalıştayları” ile tanıdıklarını, “Alevi Açılımı”nın muhafazakar kökenli bir partiden gelmesinin Alevilerde çeşitli endişelere neden olduğu gözükse de beklenti ve ümidin de doğmuş olduğunu belirtmiştir. Fakat Kaluç’a göre, hükümetin böylesi girift ve derin meseleleri çözme tecrübesine ulaşamamış olması, Türkiye gündeminde yaşanan olağanüstü gelişmelerinin siyaseti etkilemesi, meselenin öneminin yeterince kavranamaması, Alevi kamuoyunda etkiye sahip kimselerin sivil toplum örgütü olarak değil de siyasi bir erkmiş gibi davranması sorunun çözümünü çıkmaza sokmuştur. Bu noktada Kulaç, sorunun çözümü için önce toplumun hazırlanmasının gerektiğini, Çözüm sürecinde olduğu gibi “Akil İnsanlar” projesi gibi projeye ihtiyaç olduğunu dile getirmiştir (Kulaç, 2014, s. 31-32).

Kulaç, iki gelişmenin Alevi Çalıştayları Nihai Raporu’nun açıklanmasının ertelenmesine hatta söz konusu raporun ölü doğmasına sebep olduğu üzerinde durmuştur. Kulaç’a göre, bu gelişmelerden ilki, CHP’de Kemal Kılıçdaroğlu’nun genel başkan olması, ikincisi ise 12 Eylül Referandumuna doğru siyaset dilinin sert bir hal almasıdır. Raporun Mart 2012’de hazır durumda olduğunu belirten Kulaç, 12 Eylül Referandumunun raporun açıklanmasını ertelediğini, meydanlarda ve medyada yaşanan ve gitgide sertleşen tartışmaların Alevileri ötekileştirmede yeni bir aşamaya hizmet ettiğini dile getirmiştir. Referandumu izleyen genel seçimlerde “AK Parti’nin Alevileri CHP’ye itekler görüntü” verdiğini ileri süren Kulaç, Aleviler ile hükümetin zaten zayıf olan bağlarının kopma noktasına geldiğini aktarmıştır. İstanbul Boğazi’na yapılacak üçüncü köprüye verilecek ismin üzerinden oluşan polemikler de meseleye bir düğüm daha atmıştır (Kulaç, 2014, s. 32-33).

Kulaç, ‘Alevi Çalıştayları Nihai Raporu’nun 10 Muharrem’in resmî tatil olması teklifi dışında hiçbir somut öneriye sahip olmadığını, raporun sadece bir durum

tespitinden ibaret olduğunu ifade etmiştir. Kulaç'a göre rapordaki en büyük sorun devletin Sünniliği kendisinin ayrılmaz bir parçası olarak görmesi ve Alevilerin taleplerinin Sünni kesimin reaksiyonuna göre değerlendirilmesi olmuştur. Kulaç'a göre, DİB'in meşrulaştırılmasına mesai harcamış rapor, Alevilerin taleplerinin neden karşılanamayacağı uzun uzun anlatmaktadır. Raporun hazırlayıcıları ve hükümetin bile benimseyip sahiplenmediği rapor, Alevilerde ciddi hayal kırıklığı yaratmıştır. Kulaç'a göre AK Parti açılım çabası içine girmesine rağmen kendisini bu noktada destekleyen Alevilerle bağ kuramamış, Alevilerin taleplerini göz ardı ederek süreci Aleviler dışındaki aktörlerle ilerletmeye çalışmıştır. Ayrıca Kulaç, devletin "İslam bölünecek korkusu" ile hareket etmesinin süreci tıkadığını dile getirmiştir (Kulaç, 2014, s. 33).

Kulaç, Alevilerin AK Parti iktidarında kamu kurumlarının kapılarının kendilerine kapatıldığını, Türkiye nispeten zenginleşirken kendilerinin fakirleştiğini, iş hayatında giderek dezavantajlı bir konuma geldiklerini düşündüklerini aktarmıştır. Ayrıca Alevi kökenli vali ve kaymakamların artık olmaması Alevileri rahatsız eden bir diğer husus olarak gösterilmiştir. Bunlarla bağlantılı olarak Alevi gençlerinin umutsuzluğu ve hayal kırıklığı Kulaç'a göre şiddet yanlısı yasa dışı örgütlerin işine yaramaktadır. AK Parti'nin 28 Şubat sürecinde yaşanan mağduriyetleri sürekli dile getirmesi, o konumdaki mağduriyetler haklı olarak giderilirken Alevilerin Cumhuriyetin kuruluşundan görmezden gelinip yok sayılması, Kulaç nazarında Alevilerin AK Parti karşıtlığında konumlanmasının en mühim sebebi olarak gösterilmiştir (Kulaç, 2014, s. 34).

Kulaç, Alevilerin taleplerinin çoğunluğunun laik devlet ilkesi ve uluslararası hukuk çerçevesinde rahatlıkla karşılanabileceğini dile getirmiştir. Kulaç'a göre cemevleri hukuki bir statüye kavuşturulmazsa cemevleri inançsal değil tepkisel mekanlar olarak varlıklarını sürdürecektir, bu doğrultuda Aleviler giderek İslam'dan uzaklaşacaklardır. Kulaç'a göre, mezhep tabanlı din dersinin bir problem olmaktan kurtarılması için Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersi anayasal zorunluluk olmaktan çıkarılarak din ve mezhepler üstü bir anlayışla yeniden tertip edilmelidir. Herkese kendi inancını öğrenebilmesi için Şiilik, Sünnilik, Mevlevilik, Alevilik gibi öğrenimlerin yer aldığı seçmeli dersler verilmelidir. Kulaç nazarında bu hususun çözümünü hızlandıracak diğer faktörler; özel okulların açılması ve açılmasının önündeki engellerin kaldırılması, müfredatların temel dersler dışında özerkliğinin sağlanması, ailelerin çocuklarını istedikleri okula göndererek ailelerin istedikleri dini

inanç eğitiminin çocuklarına verilmesinin önünün açılmasıdır. Kulaç, demokrat ve laik bir ülkede DİB gibi bir kurumun varlığının tartışmalı olduğunun ve kaldırılması gerektiğinin, kaldırılmasa dahi tüm inanç gruplarına özerk hareket etme ve var olma hakkının tesis edilmesinin altını çizmiştir. Örnek olarak DİB'in cami yapmadığı fakat tüm camileri kontrol ettiği üzerinde duran Kulaç, caminin DİB'e bağlı olup olmayacağı kararının cami cemaatine verilmesi gerektiğini savunmuştur (Kulaç, 2014, s. 34-36).

Bayram Koca, 2014 yılında LDD'de yayınlanan "*Diyanet İşleri Başkanlığı ve Aleviler Arasındaki Meseleye Liberal Bir Bakış*" isimli yazısında Cumhuriyet tarihinde Tek Parti iktidarının DİB'i modern, pozitivist, seküler, üniter ve milli bir devlet yaratmak için kullandığını beyan ederken ilerleyen yıllarda başa gelecek yeni iktidarların DİB'i 'devlete bağlı din' alt yapısını sağlamak için kullandıklarını dile getirmiştir. Koca, Türkiye Cumhuriyeti'nin din kurumu olan DİB'in Hanefi mezhepli Sünni İslam'ı benimsediğini, Gayrimüslimlik ve Alevilik başta olmak üzere diğer din ve mezheplerin devlet ve DİB tarafından dışlandığını dile getirmiştir (Koca, 2014, s. 42-44).

Koca, Cumhuriyet rejimini benimseyen Alevilerin, kırdan kente göçle birlikte DİB'in ayrımcılığıyla karşılaşmaya başladıklarını ve DİB'e, benimsedikleri Cumhuriyetin bir ilkesi olan laiklik görüşüyle karşı çıktıklarını aktarmıştır. DİB'in Alevilerin temel sorunlarında doğrudan veya dolaylı olarak rol aldığını ifade eden Koca, özellikle 1990'lı yıllarla birlikte Alevilerin DİB'e karşı rahatsızlıklarını yüksek sesle dile getirdiklerini kaydetmiştir. Aleviler içinde bir kesim, anayasal bir kurum olan DİB'te Alevilere temsil hakkı verilmesini ya da Alevilere ait bir Diyanet kurulmasını isterken diğer bir kesimse DİB'in ilga edilmesini talep etmişlerdir. Koca'ya göre, bu kapsamda hem devlet hem DİB ya Alevilerin taleplerine karşılık vermemekte ya da Alevilerin sorunlarını kendi bakış açısıyla değerlendirmektedir. Bu anlayış Koca'ya göre sorunları daha da derinleştirmektedir. Koca, liberal bakış açısıyla değerlendirildiğinde ideal olanın DİB'in olmaması olduğunu dile getirmiştir. Koca, yazısında, devletin çoğulculuk ve farklılıklara karşı 'kamusal körlük' anlayışıyla hareket etmesini, her bireyin dini anlamda örgütlenmekte serbest olmasını ve kendi örgütlerini kendilerinin finanse edebilmesi için imkân tanınmasını, devletin her bireye eşit mesafede olmasını ve hiçbir kurumu kayırmamasını taleplerine dahil etmiştir (Koca, 2014, s. 58-59).

Arda Akçiçek, 2016 yılında LDD’de yayınlanan “*Alevi Açılımında Çözüm Ödaklanmak: Reform Adımlarına İlişkin Öneriler ve Yol Haritası Raporu*” isimli yazısında o dönemde Alevilerin sorunlarını çözüme yolundaki çalışmaların başarılı ya da başarısız manada değerlendirmekten bağımsız olarak önemli olan şeyin uzun yıllar görmezden gelinen bu toplumsal sıkıntının masaya yatırılarak kamuoyunun gündemine taşınması olduğunu ifade etmiştir. Akçiçek, kapsamlı bir diyalog zemini olan Alevi Çalıştayları sonucunda AK Parti’nin, eğitim sisteminde Alevilere yönelik gerekli düzenlemeleri yapacağı ve hükümetin 2016 Eylem Planında cemevlerine hukuki statü vereceği vaatlerinde bulunduğunu aktarmıştır (Akçiçek, 2016, s. 153-154).

Çalıştaylarda Alevilerin genel anlamda üzerinde mutabık kaldığı talepleri Akçiçek şu şekilde sıralamıştır:

- Cemevlerinin ve Dedelerin hukuki statüsü
- Eğitim sisteminde Alevilik
- Eşit yurttaşlığa ilişkin talepler
- Çeşitli hassasiyetler ve talepler

Akçiçek’e göre, yapılan çalışmalarda cemevlerine ve dedelere hukuki statü kazandırılması, Aleviler nezdinde kabul gören genel bir talep olarak ortaya çıkmıştır. Akçiçek, 64. Hükümetin, devlet nazarında tanınırlık bağlamında Alevilere güven aşılacak bu durumu, atılacak ilk reform adımı olarak belirlediğini dile getirmiştir. Hükümet, bu hususla alakalı 2016 Eylem Planına “geleneksel irfan merkezleri ile cemevlerine hukuki statü tanınacak ve bu mekanların ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde gerekli mevzuat düzenlemesi yapılacaktır” şeklinde bir ibare eklemiştir. Akçiçek’e göre, Aleviler, cemevlerinin ibadethane olarak görülmesi ve bu şekilde tanınması yönünde genel bir uzlaşya sahip olsalar da bu konuda bir ısrarları yoktur. Akçiçek’e göre buradaki talebin özü, Alevilerin dikkate alınıp cemevlerinin varlığının devlet tarafından kabul edilmesidir. Akçiçek, cemevlerine ilişkin sorunda en hızlı ve en kolay çözümün, mevzuatta, cemevinin isminin diğer ibadethanelerle birlikte zikredilmesi olduğunu ileri sürmüştür. Akçiçek, cemevi hususunda sorunun temel kaynağı olarak nitelenen Tekke ve Zaviyeler Kanunu’nun kaldırılmasının Aleviler tarafından reddedildiğini, Alevilerin isteğinin bu yasanın kaldırılmasıyla geleneksel Alevi kurumlarına dönmek olmadığını, kentlerdeki cemevleri yapılanmasıyla yola devam etmek istediklerini dile getirmiştir (Akçiçek, 2016, s. 156-157).

Cemevlerinin hukuki statüsü meselesi Alevi kanaat ve inanç önderleri olan dedelerin de statüsünü gündeme taşımıştır. Bu hususta da Tekke ve Zaviyeler Kanunu, dedelere yasal bir statü verilebilmesi önünde engel teşkil ederken bu konuda kanunun kaldırılması konusunda derin fikir ayrılığı yaşayan Alevi sivil toplum örgütleri, dedelik müessesesine müdahale olabilecek her hamleye karşı olmuşlardır. Akçiçek, dedeliğe hukuki statü kazandırılmasının Aleviler nazarında dedeleri devletle irtibatlandırmak ve bir “devlet dedeliği” olgusunu ortaya çıkarmak olarak anlaşıldığının altını çizmiştir. Nitekim bu tür bir gelişmenin dedeliğin itibarına zarar vereceğine inanılmaktadır (Akçiçek, 2016, s. 157).

Akçiçek’e göre Alevilerin eğitime ilişkin sıkıntısının temeli, Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının 24. maddesinde tanımlanan zorunlu Din Kültür ve Ahlak Bilgisi (DKAB) dersinin müfredatı ve uygulama şeklidir. Akçiçek, bu bağlamda Alevilerin, inanç ve değerlerini gelecek nesillere aktarabilme vasıtalarına sahip olmadıklarını düşündüklerini dile getirmiştir. Akçiçek, Alevilerin, DKAB dersinin kaldırılmasından ziyade içeriğinin revize edilmesi gerektiğine inandıklarını ifade etmiştir. Akçiçek’e göre, DKAB dersinin mevcut koşullarda kaldırılması mümkün gözükme de derse dair muafliğin yeniden gözden geçirilmesi ve DKAB dersinin “zorunlu ders” ve “seçmeli ders” şeklinde okutulması makul olacaktır. Akçiçek’e göre, DKAB dersinin içeriğine Alevi inanç önderlerinin ve Alevilik üzerine çalışma yapan uzmanların katkıda bulunması eğitim hususundaki kaygıları ortadan kaldıracak bir adım olacaktır. Akçiçek, LDT’nin 17 Ocak 2016 tarihli müzakere toplantısında, DKAB dersinin içeriğinin “din sosyolojisi” ve “dinler tarihi” şeklinde revize edilmesi, din eğitimi olarak verilecek seçmeli derslerle de ailelerin, çocukları için arzu ettiği dini eğitime yönelik talebin karşılanabileceği ve bu seçmeli derslerden birinin “Alevilik” olabileceği şeklinde alternatif bir fikrin dile getirildiğini aktarmıştır. Akçiçek’e göre, Alevilerin DKAB dersi özelinde sıkıntı çektikleri sorun, esasen kendi gelenek ve inançlarını gelecek nesillere aktarma koşullardan mahrum kalmalarıdır. Bu durum da cemevlerinin hukuki statü kazanıp kurumsal bir niteliğe haiz olmasıyla çözülebilecek bir durumdur. DKAB dersine yönelik düzenlemelerin yanında Aleviliğin seçmeli ders olarak talep eden öğrencilere verilmesi çözüm önerilerinden bir diğeridir (Akçiçek, 2016, s. 159-161).

Tevhid-i Tedrisat Kanunu’nun müfredatın çoğulculaştırılması yönündeki engellerden biri olduğunu dile getiren Akçiçek, mevcut kanunun başta Aleviler olmak

üzere Türkiye'deki dini cemaatlerin kendi eğitim kurumlarını kurmalarına müsaade etmediğini kaydetmiştir. Akçiçek'e göre, kendilerine ait özel eğitim kurumlarının olmasını talep eden Alevilerin, Tekke ve Zaviyeler Kanunu'nun kaldırılması konusundaki çekinceleri mevcut talepleriyle çelişmektedir. Akçiçek, Türkiye'de özel okul sisteminin ve inanç gruplarının okullaşabilmesinin önünün açılmasını bu sorunlara karşılık verebilecek önemli bir olarak görmektedir (Akçiçek, 2016, s. 162).

Akçiçek, hem toplumsal hem kamusal anlamda ayrımcılığa maruz kaldıklarını düşünen Alevilerin söz konusu kanaatlerinin değişmesinin önemli olduğunu dile getirmiştir. Akçiçek'e göre, kamu görevlerine alımda ayrımcılık ve dışlamayla karşı karşıya kaldıklarını düşünen Alevilerin insan hakları ve eşit yurttaşlık gereği bu şikayetlerinin giderilmesi son derece mühimdir. Akçiçek, Alevi toplumu adına, kamuya personel alımında liyakatin mülakata doğrudan etki etmesini ve ayrımcılık şüphelerini ortadan kaldıracak yöntemlerin ortaya konmasını dile getirmiştir. Akçiçek'e göre, temel hak ve özgürlükler bağlamında Alevilerin sorunlarını dikkate almak ve çözüme yolunda adım atmak adil ve hakkaniyetli olabilmenin bir gereğidir. Akçiçek, Alevi meselesinin, Türkiye'nin demokratik hukuk devleti olma yolundaki en önemli sınavlarından biri olduğunu dile getirmiştir (Akçiçek, 2016, s. 163-164).

Alevi Meselesi adına liberallerin görüşünü toparlayacak olursak, bazı liberaller, cemevlerinin resmi olarak ibadethane olarak tanınması ve hukuki statü kazanması gerektiğini savunurken, diğerleri bu konuda daha temkinli bir yaklaşım sergileyerek, Alevilerin bu konudaki taleplerinin daha çok toplumsal kabul ve tanınırlıkla ilgili olduğunu belirtmişlerdir. Alevi toplumunun özel eğitim kurumları kurma ve kendi inançlarını gelecek nesillere aktarma konusunda özgürlüğe sahip olması gerektiği konusunda genel bir mutabakat varken, bu kurumların yapısı ve işleyişi konusunda farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Sünni İslam'a odaklanması ve Alevilik gibi diğer inançları dışlaması konusunda endişeler dile getirilmiş, bazı liberaller bu kurumun lağvedilmesini veya yeniden yapılandırılmasını önerirken, diğerleri daha kapsayıcı ve çoğulcu bir yaklaşım benimsemeyi savunmuşlardır. Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi derslerinin müfredatının Alevilik öğretilerini kapsayacak şekilde genişletilmesi gerektiği konusunda bir görüş birliği varken, bu dersin zorunlu mu yoksa seçmeli mi olması gerektiği konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Alevi kimliğinin modern dönemde nasıl şekillenmesi gerektiği ve geleneksel Alevilikten modern kent Aleviliğine geçiş sürecinde hangi unsurların

korunup hangilerinin dönüştürülmesi gerektiği konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Alevi toplumunun kamu hizmetlerine erişimde ve iş hayatında eşit yurttaşlık haklarına sahip olması gerektiği konusunda genel bir mutabakat olmasına rağmen, bu hakların nasıl sağlanacağı konusunda farklı öneriler ve yaklaşımlar mevcuttur.

2.3.4. Kürt “Sorunu” ve Çözüm Süreci

2008 yılında “Kürt Sorunu” bağlamında LDD’de yayınlanan yazılar silsilesinin halkalarından biri olarak Mustafa Erdoğan ve Vahap Coşkun’un birlikte kaleme aldığı “*Türkiye’nin Kürt Meselesi*” isimli yazıda Kürt meselesi, Türkiye’deki huzurun ve barışın önündeki en önemli engel ve “etno-politik” bir sorun olarak nitelendirilmiştir (Erdoğan & Coşkun , 2008, s. 5). Emrullah Uslu tarafından kaleme alınan “*Kürt Kimliğinin İslamlaşma Süreci: Kürt Haması Mümkün mü?*” isimli bir diğer yazıda Kürt meselesi, Türkiye’nin ve Ortadoğu’nun en mühim ve en köklü sorunlarından birisi olarak addedilmiştir (Uslu E. , 2008, s. 121). Fazıl Hüsnü Erdem’in “*Kürt Sorunu ve İslami Kesimin Soruna Yaklaşımı*” adlı yazısında Erdem, Kürt sorununu, Türkiye’nin en acil olarak çözülmesi gereken sorunlarından biri olarak görmüştür (Erdem F. H., 2008, s. 81). Nitekim Bilal Sambur da “*Liberal Açıdan Kürt Sorunu*” adlı yazısında Kürt meselesini, içinde yaşanan coğrafyanın en önemli sorunlarından birisi olarak nitelendirmiştir (Sambur, 2008, s. 91).

Salt Kürt sorunu ele almaya geçmeden önce Kürt sorununun kökenine göz atmak, ne zaman ve nasıl ortaya çıktığına dair tarihsel arka planı özetlemek meselenin ne olduğunun anlaşılmasına belli bir katkı sağlayacaktır. 1914-1918 yıllarını kapsayan I. Dünya Savaşı’nın ardından Osmanlı İmparatorluğu’nun parçalanmasıyla neticelenen süreçte Anadolu’nun işgal tehlikesiyle karşı karşıya kalması Türkleri ve Kürtleri bir kader birliği içerisinde hareket ettirmiştir. Mustafa Kemal Paşa’nın, Amasya’dan Kazım Karabekir Paşa’ya çektiği telgraf bu durumu teyitler nitelikteki emarelerden birisi olmuştur. Mustafa Kemal Paşa telgrafında Kazım Paşa’ya şunları söylemektedir: “Ben Kürtleri ve hatta bir öz kardeş olarak tekmili milleti bir nokta etrafında birleştirmek ve bunu cihana Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyetleri vasıtasıyla göstermek karar ve azmindeyim.” Erdoğan ve Coşkun’a göre, Türklerin ve Kürtlerin vatan müdafaası olan Millî Mücadele döneminde birleştirici bir yurtseverlik hali hasil

olmuş, mücadeleyi yürüten isimler herhangi bir etnik kimliği diğerlerine üstün tutan söylemlerden kaçınmıştır (Erdoğan & Coşkun , 2008, s. 8-9).

Etnisite üzerinden ortaya çıkan ilk münakaşa, Kastamonu vekili Yusuf Kemal Tengirşenk'in "Türklerin sağlığı korunmalıdır." söylemiyle olmuştur. Yusuf Kemal Bey'in bu sözüne Sivas vekili Emir Marşan Paşa, memlekette sadece Türklerin yaşamadığını söyleyerek itiraz etmiştir. Bunun üzerine araya giren Mustafa Kemal Paşa, meclisin sadece Türklerden değil Kürtlerden, Lazlardan ve Çerkeslerden oluştuğunu ve bunların hepsinin gayelerinin ortak olduğunu belirtmiştir. Meclisin 6 Mart 1923 tarihli oturumunda Yusuf Ziya Bey meclise şöyle hitap etmiş ve alkışlanmıştır

Ben Kürdüm. Fakat Türkiye'nin tealisini, Türkiye'nin şerefini Türkiye'nin terakkisini temenni eden Kürtlerindim. Esbabı ise lisanım, bana şeref veren lisanım okur yazar olmaklığımdır. Bu ise kendi kavmim olan Kürtlerin değil, Türklerindir. Bunun için Türklerin tealisini isterim. Türklerin şereflenmesini isterim. (akt. Erdoğan & Coşkun, 2008, s. 9):

Mustafa Kemal Paşa, Ocak 1924'te yaptığı bir basın toplantısında Milli Mücadele'nin başarısının ardından yeni kurulan devletin nasıl biçimleneceğine dair görüşlerini şöyle dile getirmiştir:

Kürtlük adına bir sınır çizmek istersek Türklüğü ve Kürtlüğü mahvetmek gerekir (...) Başlı başına bir Kürtlük düşünmektense, bizim Teşkilatı Esasiye Kanunu gereğince zaten bir tür yerel özerklikler oluşturulacaktır. O halde hangi livanın halkı Kürt ise, onlar kendi kendilerini özerk olarak idare edeceklerdir. (...) Şimdi TBMM hem Kürtlerin hem de Türklerin yetki sahibi vekillerinden oluşmuştur ve bu iki unsur bütün çıkarlarını ve kaderlerini birleştirmişlerdir (akt. Erdoğan & Coşkun , 2008, s. 9).

Millî Mücadele'nin askeri safhasının nihayete ermesiyle Lozan Barış Anlaşması görüşmelerine Dışişleri Bakanı olarak katılan İsmet İnönü, heyetinde bulunan Diyarbakır mebusu Zülfü Tigrel Bey ile Batılı devletlerin, Kürtleri, Türkiye'ye azınlık olarak tanıma hamlelerine karşı çıkmışlardır. İsmet Bey, Lozan'ın tüm oturumlarında Türklerin ve Kürtlerin etle tırnak gibi olduğunu ve yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin Türklerle Kürtlerin ortak eseri olduğunu defaatle dile getirmiştir. Erdoğan ve Coşkun, yeni Türk devletinin Lozan'la egemenliğini tesis etmesinin ardından kurucu kadronun "birleştirici yurtseverlik" anlayışını terk ederek ideolojik bir dönüşümle etnik milliyetçiliği benimsemesinin ve bunun ülkede uzun yıllar inat ve ısrarla sürdürülmesinin Kürt sorununun en temel nedeni olduğunu dile getirmişlerdir. Erdoğan ve Coşkun, Cumhuriyeti kuran elit bürokratların, Osmanlı'nın yıkılış sebebini çok kültürlülükte ve Osmanlı'nın "millet sistemi" anlayışında

gördüklerini ifade ederken yeni kurulan devletin bir parçalanma tehlikesiyle karşılaşmaması için bu elit bürokratlarda tüm etnisitelerin yok sayıldığı ve Türklüğün diğer tüm etnik kimliklere dayatıldığı bir anlayışın zuhur ettiğini dile getirmişlerdir. Erdoğan ve Coşkun, Güneş Dil Teorisi gibi tüm dillerin Türkçeden neşet ettiği iddia edilen ve Türklerin varlığını tarihin başlangıcına kadar götüren Türk Tarih Tezi gibi “bilimsel çalışmalarla” Türk “ırkına” kutsiyet atfedildiğini ifade etmişlerdir. Nitekim Erdoğan ve Coşkun, bu anlayışın Tek Parti döneminde diğer tüm kimlikler için olduğu gibi Kürt kimliğini de reddettiğini ve yok saydığını ileri sürmüşlerdir (Erdoğan & Coşkun , 2008, s. 9-10).

Erdoğan ve Coşkun’a göre, Tek Parti iktidarı “Vatandaş Türkçe konuş” kampanyalarıyla Türkçe konuşmayanlara para cezası vererek Türk olmanın dışındaki mevcudiyetlerin görünürlüklerini ortadan kaldırmaya çalışmıştır. Erdoğan ve Coşkun; Tek Parti iktidarının güçlenip kökleştikçe Kürt kimliğini baskı altına aldığını, Kürt okullarını, örgütlerini ve yayınlarını yasakladığını, Kürtçe olan yerleşim birimlerinin isimlerini keyfi biçimde değiştirdiğini, Kürtlerin kendi çocuklarına Kürtçe isimler vermelerini yasakladığını, Kürtçe konuşanların söylediği her kelime için para cezası ile cezalandırdıklarını dile getirmişlerdir. 1930’da hükümetin başında olan İsmet İnönü, Ağrı ayaklanması bastırıldıktan sonra söylediği şu sözlerle Türk kimliği dışındaki diğer tüm kimliklerin reddedildiğini ilan etmiştir: “Bu ülkede sadece Türk ulusu etnik ve ırksal haklar talep etme hakkına sahiptir. Başka hiç kimsenin böyle bir hakkı yoktur.” Dönemin Adalet Bakanı Mahmut Esat Bozkurt’un 1930 yılında Ağrı ayaklanması sırasında Ödemiş’te yaptığı konuşma, Erdoğan ve Coşkun’a göre ırkçı zihniyetin tezahürü olmuştur. Bozkurt’un konuşması şu şekildedir:

Biz Türkiye denen dünyanın en hür ülkesinde yaşıyoruz. Mebusunuz inançlarından samimiyetle bahsetmek için buradan daha müsait bir ortam bulamazdı. Onun için hislerimi saklamayacağım. Türk bu ülkenin yegâne efendisi, yegâne sahibidir. Saf Türk soyundan olmayanların bu memlekette tek hakları vardır; hizmetçi olma hakkı, köle olma hakkı. Dost ve düşman, hatta dağlar bu hakikati böyle bilsinler! (akt. Erdoğan & Coşkun , 2008, s. 10-11).

Erdoğan ve Coşkun nazarında, Cumhuriyet elitlerinin Türk etnisitesi dışındaki etnisitelere yaşam alanı bırakmaması diğer etnisitelerde bir “ulus”a ait olma bilincini güçlendirmek yerine bir kimlik ve aidiyet krizinin yaşanmasına sebebiyet vermiştir. Erdoğan ve Coşkun’a göre, 1946 yılı itibarıyla ülkenin çok partili demokratik hayata geçmesi Kürtlerin üzerindeki baskıyı bir nebze olsun azaltsa da Türklüğü merkeze alan

ve diğerk kimlikleri yok sayan anlayış etkisini kaybetmemiştir. Erdoğan ve Coşkun, bu durumun kendilerini Türkiye'nin kurucu unsurlarından biri olarak gören Kürtlerde gücenme ve incinme duygusu yarattığını ve bu duyguların menfi yönde katlanarak bugün acısı çekilen Kürt sorununa zemin hazırladığını ifade etmişlerdir (Erdoğan & Coşkun , 2008, s. 11).

Erdoğan ve Coşkun'a göre, Cumhuriyet elitlerinin inşa etmek istediğı Türk kimliğinin ikinci özelliğı, dinden ari ve pozitivist bir eğitimden geçmiş laik mahiyettedir. Erdoğan ve Coşkun'a göre, kurucu kadro, dini, insanın kendisi ve doğa hakkında kayda değer bilgiye sahip olamadığı karanlık dönemlere ait bir müessese olarak görmüştür. Bu bağlamda kurulan yeni devletin bağımsız ve modern devlet olarak yaşayabilmesi için dinin toplum üzerindeki etkisinin ortadan kaldırılması ya da en azından zayıflatılması arzulanmıştır. Erdoğan ve Coşkun, bürokratik elitlerin verdiği modernleştirme çabalarına İslam'ı da tabi tuttıklarını, dini kamusal alandan tecrit edip dönüştürerek yeni bir İslam yorumunu yerleştirmek istediklerini ifade etmişlerdir. Böylelikle Millî Mücadele yıllarında Türklerle Kürtleri bir arada tutan kuvvetli bağlardan biri olan "din kardeşliği" de devre dışı bırakılmıştır. Erdoğan ve Coşkun, Cumhuriyet'in sözde eşit ve sivil yurttaşlık vurgusu yaptığını ancak özde etnik temelli bir vatandaşlık anlayışına sahip olduğunu dile getirmişlerdir. Sivil yurttaşlığın, özgürlük ve eşitliği temel alan demokratik bir sistemde oluşabileceğini fakat Tek Parti rejiminin buna olanak tanımadığını aktarmışlardır. Erdoğan ve Coşkun, Türkiye'deki laiklik uygulamasının özgürleştirici, eşit yurttaşlığı destekleyici ve barış ortamını sağlayıcı bir özellik taşımadığını, toplumu dönüştürme ve kontrol etme aracı olarak işlev gördüğünü vurgulamışlardır. İslam'a yönelik yapılan bu tahakküm Erdoğan ve Coşkun'a göre Kürt sorununu perçinleyen önemli hususlardan biri olmuştur (Erdoğan & Coşkun , 2008, s. 11-13).

Fazıl Hüsnu Erdem 2008 yılında LDD'de yayınlanan "*Kürt Sorunu ve İslami Kesimin Soruna Yaklaşımı*" isimli yazısında Kürt sorununu; sosyal, siyasi, iktisadi ve insani maliyetin çok yüksek seviyelerde olduğu acil ve ciddiyetle ele alınması gereken bir sorun olarak addetmiştir. Erdem; Türkiye'nin doğu ve güneydoğusunda on yıllardır süren "düşük yoğunluklu savaş"ın, on binlerce kişinin hayatını kaybetmesine ve yaralanmasına neden olduğunu ifade etmiştir. Erdem, söz konusu çatışma ve savaş döneminde milyonlarca insanın psikolojik travmalar yaşadığını belirtirken binlerce yerleşim biriminin yağmalanıp yıkıldığını, yüzbinlerce insanın zorunlu göçe maruz

kaldığını, bu göç mağdurlarının, her türlü sosyal güvenceden yoksun bir şekilde büyük kentlerin varoşlarına terk edildiğini, binlerce insanın işkence ve kötü muamele gördüğünü, birçoğunun yargıldığını ve mahkum edildiğini, çatışmanın, bölgenin ekonomik geri kalmışlığını derinleştirdiğini ve sosyal dokusunu tahrip ettiğini dile getirmiştir (Erdem F. H., 2008, s. 81).

Erdem, bu “düşük yoğunluklu savaş”ın etkisinin bölgeyle sınırlı kalmadığını tüm Türkiye’yi kuşattığının altını çizmiştir. Erdem, söz konusu süreçte Türkiye’de iptidai şartlarda işleyen demokrasinin yaralar aldığını, askeri vesayetın kendisini pekiştirdiğini, siyasi partilerin kapatılarak sivil toplumun sıkı bir denetime tabi tutulduğunu, bölgedeki hukuk dışı uygulamaların Türkiye’nin geneline yayıldığını, yargının bağımsızlığının ve tarafsızlığının zedelendiğini, yargıda politik etkileşim eğilimlerinin belirginleşmeye başladığını, insan hakları ihlallerinin giderek arttığını; yaşam hakkı, kişi güvenliği, ifade özgürlüğü ve örgütlenme özgürlüğü dahil birçok hak alanı sistematik bir şekilde ihlal edildiğini ifade etmiştir. Ayrıca Erdem bölgede uygulanan güvenlik politikalarının ülke ekonomisini kötü etkilediğini, bu güvenlik politikalarının yüz milyar dolarlık ekonomik değerin kaybolmasına neden olduğunu, aynı zamanda bölgedeki söz konusu çatışma ortamının, uyuşturucu ve silah kaçakçılığını besleyen gayrı meşru kazançların ortaya çıkmasına ve bu kazanç üzerinden gerçekleşen paylaşım kavgalarına zemin hazırladığını dile getirmiştir. Bununla bağlantılı olarak Erdem, devlet içindeki suç örgütlenmelerinin güç kazandığını; Susurluk ve Şemdinli gibi meselelerin, aynı bataklıktan beslendiğini ifade etmiştir. Bunların haricinde Türkiye’de ilk kez etnik çatışma olasılığının gündeme geldiğini, Sakarya, Bursa, Yalova ve İzmir gibi şehirlerde Kürt kökenli vatandaşlara yönelik linç girişimleri yaşandığını kaydetmiştir. Erdem farklı etnik kökenlere sahip vatandaşların birbirlerine şüpheyle yaklaştıklarını ve aralarına mesafe koydukları bir "ötekileştirme" çabası içinde olduklarının gözlemlendiğini dile getirmiştir. Erdem, bu minvaldeki tehlikeli gelişmelerin, toplumsal kopuşun ilk belirtileri şeklinde bir değerlendirmeye tabi tutulduğunu aktarmıştır. Erdem mevzubahis yazısında, Türkiye’nin AB’ye tam üyelik sürecinde yapılan reformlarla demokrasi, insan hakları ve hukuk devleti alanlarında yetersiz de olsa mühim adımlar atıldığını ve bu adımların etkisinin özellikle “bölge” dahil tüm ülkede hissedildiğini fakat elde edilen kazanımları korumak ve derinleştirmek, Kürt sorununu barışçıl bir nihayete erdirmenin gerekli olduğunu ifade etmiştir. Erdem’e göre Kürt sorununu çözmeden, karşı karşıya

olduğumuz en kritik sorunlardan biri olan toplumsal çatışma riskinin ortadan kaldırılması mümkün değildir (Erdem F. H., 2008, s. 81-83).

Bilal Sambur, “*Liberal Açıdan Kürt Sorunu*” başlıklı yazısında içinde bulunulan coğrafyada başta Türkiye olmak üzere İran, Irak ve Suriye gibi devletlerde milyonlarca Kürdün yaşadığını, bu devletlerin Kürtlere ve Kürtlerin sorunlarına belli bir yaklaşım göstermek yerine Kürtleri ve onların sorunlarını yok saymayı tercih ettiklerini dile getirmiştir. Sambur, Kürt sorununun yok sayılmasının sonucu olarak insanların, Kürt kimliğinin ve milyonlarca insanın konuşageldiği Kürtçe dilinin varlığından habersiz olduklarını, toplum içinde beraber yaşadıkları insanların kim olduklarına karşı keskin bir körleşme yaşadıklarını ifade etmiştir. Bu duruma resmi eğitim ve ideoloji tarafından gerçekleştirilen sistematik endoktrinasyonun neden olduğunu ileri sürmüştür (Sambur, 2008, s. 91-92).

Sambur, zihinlerde Kürt sorununu yok sayan perdelerin kaldırılması gerektiğini, hukuk, demokrasi ve özgürlük temelinde resmî ideolojinin ayarttığı zihinlerin, Kürt sorunu kapsamında liberalleşmeye ihtiyaç duyduğunu dile getirmiştir. Sambur, Kürt sorununun, Ortadoğu’nun olduğu kadar Türkiye’nin de en önemli sorunu olduğunu ifade etmiştir. Sambur nazarında Kürt sorunu, Türkiye’nin; siyasal, ekonomik, ahlaki ve toplumsal sorunlarının da başını çekmektedir. Sambur, askeri operasyonlar için harcanan milyarlarca dolarlık kaynak yüzünden ülke ekonomisinin belini doğrultamadığının, Kürt sorunuyla ilintili insan hakları ihlalleri kapsamında AB ile ilişkilerin zarar gördüğünün altını çizmiştir. Ayrıca Sambur, çatışmalar nedeniyle hayatını kaybeden on binlerce masum insan, yakılıp yıkılmış binlerce köy ve yerlerinden edilen yüzbinlerce vatandaşın Kürt sorununun insani ve toplumsal boyutunu çok ciddi hale getirdiğini belirtmiştir. Sambur günümüzde Kürtlerin artık Doğu ve Güneydoğu’nun kırsalında yaşamadıklarını, ülkenin dört bir etrafına yayılarak tüm toplum kesimleriyle canlı sosyal, kültürel, iktisadi ve ticari ilişkiler geliştirdiklerini kaydetmiştir. Bu sebeple Kürt sorununun bir Türkiye sorunu olduğunu ifade etmiştir (Sambur, 2008, s. 92).

Sambur, Kürtlerin, çocuk yaştan itibaren Kürt olmanın ağırlığını hissettiklerini dile getirmiştir. Kürtlerin, bilmedikleri bir dilde eğitim veren okullarda eğitim alarak zihinsel gelişimlerinin zor bir süreçten geçtiği ve Türkçe bilmedikleri için horlanıp dışlandıkları Sambur tarafından ifade edilmiştir. Sambur’a göre, Kürt kimliğinin gayr-i

meşru bir aidiyet olarak görülmesi ve Kürtlerin tehlike arz eden ve istikrarı bozan bir unsur olarak görülmeleri Kürtlerde ciddi bir tahribat yaratarak kendi kimliklerini gizlemelerine ve kimliklerinden utanmalarına sebep olmuştur. Sambur, özellikle Şeyh Said isyanından sonra Kürtlere karşı artan baskı, asimilasyon, sindirme ve inkâr politikasının Kürtlerde Kürt olmanın suç olduğu şeklinde bir bilince sebebiyet verdiğini ve bunun Kürtlerin benliğinde derin bir travma yarattığını aktarmıştır. Kürt ve terörist mefhumlarının aynı potada eritilerek sunulduğu Kürt imajı, Sambur'a göre, Kürt kimliğinin doğal görünüşü olarak lanse edilmiştir. Bunun da mevcut travmayı daha da perçinlediğinin altı çizilmiştir (Sambur, 2008, s. 93-94).

Sambur'un ifade ettiği Kürtlerde yaşanan bu derin travma, Kürtler ve Türkler arasındaki psikolojik uçurumun derinleşmesine, aynı toplumda yaşayan Kürtler ve Türklerin birbirlerinin niyet ve gayelerinden şüphe etmesine ve birbirlerine güven duymamasına da sebep olmuştur. Sambur, Kürt ve Türk insanının psikolojik olarak bir rehabilitasyona ihtiyacının olduğunu dile getirmiştir. Bu rehabilitasyonun muhtevası; iki toplumun birbirini tanıması, birbirlerini eşit görmesi, birbirlerinin hak ve özgürlüklerine karşı saygı duyması olarak belirtilmiştir. Sambur yaşanan mahrumiyetlere akıldışı "etno-nasyonalizm" ile yaklaşmaya devam etmek yerine özgürlük ve hukuk temelindeki barışçıl yaklaşımların ortaya konması gerektiğini dile getirmiştir. Sambur Türkiye'deki "Kemalist-nasyonalist" anlayışın Kürtlerde, Kürt ulus devleti arzusunu harladığını fakat ulus devlet modelinin artık işlevselliğini yitirdiğini ifade etmiştir. Bunun yerine hem bölgesel hem küresel iş birliğinin arttığı bir dönemin içinde bulunduğumuzun altını çizmiştir. Sambur, nasyonalist devlet amacının peşinden koşmak yerine hak ve özgürlüklerin teminat altına almaya ve devletin hukukla sınırlandırıldığı bir düzene çaba sarf etmenin daha faydalı olduğunu düşünmüştür (Sambur, 2008, s. 94).

Sambur, Kürt sorununun Kürtlerin iradesi dışında oluşan bir sorun olduğunu, Kürtlerin bu sorunda yaratıcı değil kurban pozisyonunda bulduklarını dile getirmiştir. Sambur'a göre mevzubahis sorunun, bir terör sorunu mu, bölgesel gerilik sorunu mu veya bir Güneydoğu sorunu mu olduğuna karar dahi verilmiş değildir. Sambur, merkezi yönetimin baskı ve ayrımcı politikalarıyla sorunun daha da büyüdüğünü ileri sürmüş ve sorununun çözümü için liberal bir bakış açısına ihtiyaç olduğunu ifade etmiştir. Sambur'a göre nasyonalist, İslamcı, sosyalist, devletçi ve kolektivist çevrelerin Kürt sorununu çözmeyi devletten bağımsız düşünmemektedirler. Sambur,

liberal düşüncenin önce sorunun varlığını kabul ederek sorunu hak ve özgürlükler temelinde çözebilecek yetiye sahip olduğunu ileri sürmektedir (Sambur, 2008, s. 95-96).

Sambur'un da yazısında ifade ettiği üzere Kürt sorununun nedeni özellikle 1925'ten sonra Kürt kimliğinin yok sayılması olarak gösterilmektedir. Sambur, liberal fikriyat açısından bireyin belirli bir kimliğe sahip olmasının ve onu kimliği korumasının bir hak olduğunun altını çizmiştir. Devletin, farklı kimliklere kendi benimsediği kimliği dayatmaya ve benimsetmeye hakkının olmadığını, bu yönde bir görevinin de bulunmadığını ifade etmiştir. Sambur, liberal yaklaşım çerçevesinde Kürtlere, egemen kimliğin dayatılması yerine kendi kimliklerini koruma, geliştirme ve yaşatma imkânı tanınacağına üzerinde durmuştur (Sambur, 2008, s. 97-98).

Sambur, Kürt sorununu, ulus devlet modeli çerçevesinde tek tip bir millet oluşturma projesinin yaratmış olduğu bir sorun olarak addetmiştir. On yıllardır süregelen içinden çıkılmaz şiddet sarmalının Kürt sorununu demokratik yollarla çözmeyi zorlaştırdığını dile getirmiştir. Sambur, Kürtlerin kendi dahillerinde bulunan veya hariçlerinden gelebilecek olan her çeşit şiddet hareketlerinden arınmaları gerektiğini, devrim veya direniş gibi şiddet şuuruyla hareket etmenin Kürtlerin haklarını kazanmada ve korumada hiçbir müspet katkı sağlayamayacağını ifade etmiştir. Sambur'a göre, liberal demokrasi çerçevesi içinde hak ve özgürlüklerin talep edilmesi, devletin hukukla sınırlanarak bazı liberal düşünürün de ortaya koyduğu üzere güvenlik, adalet ve dış savunma gibi temel görevlerine çekilmesi Kürt sorununun çözümüne yönelik bir temelin oluşmasını sağlayacaktır. Sambur, devletin hem kendi resmî ideolojisinden hem de militarizmden arınması gerektiğini dile getirmiştir (Sambur, 2008, s. 100-101).

Sambur, devletin ve onun resmî ideolojisinin kuruluş felsefesinde tek tipleştirici bir nasyonalizm anlayışına sahip olduğunu, devletin kuruluş ilkelerinin çoğulculuğa ve çokkültürlülüğe karşı olduğunu dile getirmiştir. Sambur, Türkiye'nin, homojen bir toplum yapısına sahip değil, Türklerin ve Kürtlerin sıkı sosyal ilişkilerle iç içe geçtiği, çeşitli etnisitelerin bir arada yaşadığı heterojen bir toplum yapısına sahip olduğunu kaydetmiştir. Kürt sorununda çözümün, sorunun inkâr edilmesiyle ve tek tipleştirici nasyonal politikaların güdülmesiyle değil barış içinde bir arada yaşama modeli temelinde gerçekleşeceğini ileri sürmüştür. Sambur, birçok kimsenin

kamuoyunda dile getirdiği ve resmi yetkililerinde bu minvalde düşündüğü üzere PKK'nın bitirilerek Kürt sorununun çözüleceğine değil, Kürt sorununun çözülerek PKK'nın biteceğine inanmaktadır. Sambur, Kürt sorunu konusunda her türlü fikrin kısıtlama ve Kürtçülük suçlamasına tabi tutulmadan tartışılması gerektiğini savunmuştur. Sambur, bireyin kendi kimliğiyle birlikte etnik kültürünü de koruma ve yaşatma hakkının önemini altını çizmiştir. Sambur, özgürlükçü bakış açısında herkesin kendi gibi olmaya ve ona göre nasıl yaşayacağına karar vermeye hakkının olduğunu, Kürt sorununda hem nasyonalistlerin hem İslamcılarının “ümme birliği” ve “ulusal birlik” gibi mefhumları kullanarak sorunu perdelemeye çalıştıklarını ileri sürmüştür (Sambur, 2008, s. 101-103).

Sambur, Kürt sorununu anında çözecek bir sihirli değneğin olmadığını beyan ederken çözüm yoluna inşa etmek için yapılması gereken bazı hususlara dikkat çekmiştir. Evvela Kürtlerin etnik kimliklerinin ve kültürel haklarının herhangi bir baskıya maruz kalmaması için gerekli özgürlük ve hukuk ortamının tesis edilmesi gerektiği üzerinde durmuştur. Muhtevasında resmi bir ideoloji ve milliyetçilik esası taşımayan çoğulculuk temeline haiz; dil, din, etnik, mezhep ve kültür ayırt etmeksizin bireyin temel hak ve özgürlüklerinin devlete karşı korunacağı liberal sivil bir anayasaya ihtiyaç olduğu Sambur tarafından dile getirilenler arasındadır. Sambur, Türkiye’de konuşulan hiçbir dilin bir diğerine üstün tutulmaması veya bir diğerine karşı hor görülmemesi gerektiğinin altını çizmiştir. Sambur’a göre, toplumsal hayatta konuşulan dillerin etkin kullanımına müsaade verilmeli, bu diller için eğitim ve öğrenim ve basın yayın hakkı tanınmalıdır. Kürtçenin serbestliği, Kürtçe eğitim fırsatının verilmesi, yerleşim yerlerinin sahip olduğu orijinal Kürtçe isimlerin tekrar kullandırılması ve Kürtçe yayın hakkının tanınması Sambur tarafından Kürt sorununun çözümünü destekleyecek eylemler olarak görülmüştür. Sambur, devletin güttüğü politikalar sonucunda ekonomik ve sosyal yönden geri kalan Kürtlerin yaşadığı illerde devletçi politikaların terk edilerek özel teşebbüs ve serbest piyasa yaklaşımlarının öne çıkarılmasının önemi üzerinde durmuştur. Sambur, Kürt sorununda, federasyon, ayrılma ve tam bağımsızlık gibi tezleri doğru bulmadığını ifade ederken sorunun üniter devlet yapısı içinde çözülmesi gerektiğini düşünmüştür (Sambur, 2008, s. 103-107).

Atilla Yayla, ideolojik görüşü klasik liberalizm, siyasi sistem görüşü liberal demokrasi olan bir liberal demokrat olarak Kürt meselesini ele aldığını beyan ettiği 2008 yılında LDD’de yayınlanan “*Kürt Meselesine Liberal Bir Bakış*” isimli yazısında,

meseleye doğrudan doğruya Kürtlerin ve Türklerin tamamının dahil olmadığını fakat mevzunun söz konusu iki kesim arasında cereyan ettiğini bu sebeple sorunun Kürt sorunu olarak adlandırılmasında herhangi bir beis bulunmayacağını dile getirmiştir. Yayla, sorunun kamuoyu tarafından terör, kimlik, asayiş, özgürlük, demokrasi gibi hususlara karşılık gelen tek bir yönünün öne çıkartıldığını fakat bunların hiçbirinin sorunu kapsamlı bir şekilde ele alacak mahiyette bulunmadığını ifade etmiştir (Yayla, 2008, s. 109-110).

Sorunun çözümünün veya çözümsüzlüğünün maliyetine dikkat çeken Yayla, en düşük maliyetli çözümünün çözümsüzlük durumunun maliyetini aştığı takdirde çözümsüzlük durumunun yeğlenebileceğini dile getirmiştir. Fakat çözüm gibi çözümsüzlüğün de bir bedelinin olacağını ifade etmiştir. Kürt sorununun sağlıklı ve kalıcı çözümünün ahlak ve siyaset felsefesi temelindeki tartışma alanında yattığını ileri sürmüştür. Yayla, Kürt sorununda bugüne kadar yazılıp çizilen, tartışılan, konuşulan, kulaktan kulağa aktarılan ve rahatsızlığa sebep olabilecek alternatif çözüm başlıklarını şu şekilde sıralamıştır (Yayla, 2008, s. 111-112):

- Kürtlerin genişçe bir bölümünün askeri ve toplumsal şiddetle yok edilmesi ve sürülmesi
- Mevcut durumun devamı
- Üniter devlet içinde Kürtçenin Statüsünü Yükseltme
- Özerk bölgesel üniter sistem
- Çift resmi dilli üniter sistem
- Federal sistem
- Türkiye'nin ikiye ayrılması ve Türkiye'den bağımsız bir Kürt devletinin çıkması

Yayla, John Stuart Mill'in benimsediği üzere ifade özgürlüğünün önüne hiçbir şekilde set çekilmemesi şiarıyla Kürt sorununa dair çözüm alternatiflerinden en radikal olanlarını bile değerlendirmenin önemli olduğunu vurgulamıştır. Yayla, sıraladığı çözüm alternatifleri arasında en radikali olarak addettiği “bağımsız bir Kürt devletinin kurulması” fikrinin hukuki engellere tabi tutulmasının ve yasaklanmasının fikrin akıl edilmesini ve savunulmasını engelleyemediğini ifade etmiştir. Zira fikirlerin yasaklarla önlenemediğini, tam tersine yasakların fikirleri cazip kıldığını dile getirmiştir. Yine Yayla, J. S. Mill'in fikirlerinden hareketle ifade özgürlüğünün kapsamlı olması ve

serbest tartışma ortamının tesis edilmesiyle fikirlerin birbirleriyle çarpışarak doğru ve yanlışın ortaya çıkacağını ve ifade özgürlüğü kapsamında sivri fikirlerin törpüleneceğini ileri sürmüştür (Yayla, 2008, s. 112-113).

Çözüm alternatiflerinin değerlendirilmesine gelince Yayla, birinci alternatifin tam anlamıyla bir “çılgınlık” olduğunu, etnik bir temizlik yapmanın ve Kürtleri ülke dışına sürmenin ne ahlaki bakımdan haklılaştırma şansının olduğunu ne de fiilen gerçekleştirme kapasitesinin bulunduğunu dile getirmiştir. Yayla, ülkeyi cehenneme çevirecek bu “deliliğe” teşebbüs edilse bile BM Güvenlik Konseyi’nin ülkeye el koyacağı hatta NATO’nun Türkiye’ye karşı operasyonlara imza atacağını ileri sürmüştür (Yayla, 2008, s. 113).

Yayla, ikinci alternatifte bölge halkının bireysel ve özgürlük haklarının daraltılmasına devam edilip PKK tabanının üzerine şiddetle gidilerek PKK’nın bitirilmesinin umulduğunu ve mevcut durumun bu şekilde olduğunu ifade etmiştir. Yayla, PKK’nın bir terör örgütü olduğu ve Türkiye’nin bu kapsamda PKK’ya karşı şiddet kullanmasının hak olduğu görüşündedir. Fakat Kürt sorununun sadece PKK sorunundan ibaret olmadığını belirten Yayla, bölgede tespiti zor olan kayda değer bir kitlenin PKK’yı bir terör örgütü değil bağımsızlık mücadelesi veren bir örgüt olduğuna inandığını ve bu kitlenin PKK’nın insani, maddi ve manevi dayanağı olduğunu dile getirmiştir. PKK’ya destek veren toplumsal tabanın baskı altına alınmasının ters tepebileceğini sorunu daha da kötüleştirebileceğini ileri sürmüştür. Yayla, daha önce denenmiş bu çözüm alternatifinin sorunu ağırlaştıracağını yahut en iyi ihtimalle sorunun mevcut durumunu muhafaza edeceğini beyan etmiştir (Yayla, 2008, s. 114).

Yayla, üçüncü alternatifte mevcut siyasi yapıda ve üniter devlet sisteminde bir değişiklik olmayacağını, Kürtçenin eğitim ve yayın dili olarak kullanılabileceğini dile getirmiştir. Fakat Yayla, Türklerin, bu alternatif için bir sonraki adımın “parçalanma” olacağı düşüncesiyle şerh koyup karşı çıkabileceklerini ifade etmiştir. Dördüncü alternatif, üniter sistem çerçevesinde Kürt nüfusun yoğunluklu olduğu bölgelerde mahalli idarelerin yetkilerinin artırılması ve bölge halkının kendi kendini idare etmesine imkân tanınması üzerinedir. Yayla bu çözüm alternatifine hem Türkler hem Kürtler tarafından itiraz edilebileceğini dile getirmiştir. Üniter devlet sistemi bozulmasa bile Türk tarafının, Kürtlerin bu haklardan daha fazlasını isteyecekleri ve bunun başkalarına da örnek olarak ülkeyi parçalanmaya götüreceği düşüncesiyle söz

konusu alternatifte bu minvalde şerh koyacakları belirtilmiştir. Öte yandan Yayla, Kürt tarafının özerk bölge ve yetkisi arttırılmış mahalli idare yapısının taleplerini karşılamaya yetmediğini söyleyebileceklerini dile getirmiştir. Beşinci alternatif üniter devletin korunarak Kürtçenin Türkiye’de ikinci bir resmi olarak ilan edilmesidir. Her eğitim kademesinde vatandaşın talebine göre eğitimin Türkçe ve Kürtçe yapılabilmesi, Kürtçenin basın ve yayın dili olarak engelsiz bir şekilde kullanılabilmesi çözüm alternatifinin mahiyeti içindedir. Yayla bu alternatifte de dördüncü alternatifte olduğu gibi parçalanma argümanı ile karşı çıkılacağını ifade etmiştir. Yayla, Kürtçeye resmi dil statüsünün verilmesiyle Kürtlerin ülkenin ismi, bayrağı ve marşıyla da ilgili taleplerinin olabileceğini buna da Türk kesiminin karşı çıkacağını dile getirmiştir (Yayla, 2008, s. 114-115).

Altıncı çözüm alternatifinin mahiyeti Türkiye’de federal bir sistemin kurulmasıdır. Yayla, Kürtlerin yoğun olarak yaşadıkları yerlerde kurulacak Kürt federe devletiyle diğer yerleri kapsayacak şekilde kurulacak Türk federe devletinin, federal devlet çatısı altında birleştikleri, federe devletlerin iç işlerinde serbest, dış politika ve savunma babında kontrolün federal devlette olduğu bir sistem tatbikinin ciddi sıkıntılara yol açabileceğini ifade etmiştir. Etnik temelli federasyonun bölgelerde etnik ayrışmaya sebep olacağını, şiddetin kendine yer bulacağı gönüllü ve zorunlu göçlere tanık olunabileceğini ileri sürmüştür. Yayla hem Türklerin hem Kürtlerin bir federasyonu ayakta tutacak siyasi kültüre sahip olmadıklarını, zaten her iki kesiminde federal sisteme yönelik itirazlarının olacağını beyan etmiştir. Yayla bu çözüm alternatifini çerçevesinde Türklerin üniter devletten vazgeçmeyeceklerini Kürtlerinse tam bağımsızlık isteyeceklerini ileri sürmüştür. Yayla’nın ele aldığı yedinci alternatifin içeriği, Türkiye’nin içinden bağımsız bir Kürt devletinin çıkması ve Türkiye’nin parçalanarak topraklarında iki devletin doğmasıdır. Yayla iki toplumun birbirinden ayrılması mümkün olmayacak şekilde iç içe geçtiğini bu yüzden mevzubahis çözüm alternatifinin gerçekleşmesinin çok güç bir alternatif olduğunu dile getirmiştir. Yayla, bu bölünmenin barışçıl yollarla değil savaş ve kanla gerçekleşeceğini ifade etmiştir. Yayla bölünme gerçekleşse bile sorunların bağımsız her iki devlette devam edeceğini ileri sürmüştür (Sambur, 2008, s. 115-116).

Yayla, Kürtlerin belli bir kesiminin iddiasının aksine PKK kendisini nasıl tanımlarsa tanımlasın PKK şiddetinin gayri meşru olduğunu yinelemiştir. Yayla, bu duruma, Cumhuriyet döneminde izlenen yanlış politikaları inkâr etmediğinin ve

Kürtlere yönelik yapılan hak ihlallerinin olduğunu görmezden gelmediğinin altını çizerek halihazırda Kürtlere yönelik bir yok etme planının olmadığını gerekçe göstermiştir. Yayla Türkiye’de Kürtler adına self-determinasyon hakkını meşrulaştıracak bir haksız işgalin yahut tüm temel hak ve özgürlüklere darbe vuran anti demokratik bir vaziyetin de olmadığını dile getirmiştir. Yayla self-determinasyon hakkının klasik anlamda kullanılmadığını öyle olsaydı dünyada birkaç yüz değil binlerce devletin var olacağını ifade etmiştir. Yayla özgürlük savunusunun bağımsızlıkla karıştırılmaması gerektiğini, özgürlük ve hak arayışının bağımsızlık peşinde koşmadan yapılmasının hem mümkün hem daha yararlı olduğunu, 1960’ta kurulan bağımsızlıkçı anti-kolonyalist sosyalist modelin ilerleyen yıllarda daha baskıcı ve daha anti-özgürlükçü bir yapıya evrildiğini dile getirmiştir. Yayla Kürt sorununun çözümünde nihayete ve başarıya ulaşmak için iki radikal uç olan “üniter devlet sistemine dokundurtmama” ve “bağımsız Kürt devleti kurma” anlayışlarından vazgeçilmesi gerektiğini, aksi bir durumun sorunu çözümsüzlüğe mahkûm edeceğine dile getirmiştir. Yayla, çözüm alternatiflerinden üçüncü, dördüncü ve beşinci alternatiflere daha yakın olduğunu çözümün de bu alternatifler civarında gerçekleşebileceğini beyan etmiştir (Yayla, 2008, s. 117-120).

Altan Tan, “*Kürt Sorununda Çözüm: Irak’a Kürdistan, Türkiye’ye Demokrasi*” isimli yazısında Türkiye’de baskı, inkâr ve asimilasyon politikasının devamını isteyen önemli bir kesimin olduğunu, Kürtlerin kimlikleriyle alakalı her türlü talebin bölücülükle itham edildiğini dile getirmiştir. Kürt sorununu sadece terör sorunu olarak görenlerin askeri güvenlik tedbirlerinden başka bir çözüm önerisi sunmamalarına vurgu yapmıştır. Tan, en küçük demokratik açılımla tatbik edilme yolunun açıldığı her hakkın diğer hakları tetikleyerek işi bağımsız Kürdistan’a kadar götüreceği endişesinin varlığına dikkat çekmiştir. Tan, statüko yanlılarının ve medyanın sürekli bu korkuyu beslediğini ifade etmiştir (Tan, 2008, s. 67).

Tan yazısında yıllardır tartışılan ve bir türlü çözüm nihayetine erdirilemeyen Kürt meselesine dair farklı görüş ve önerileri ele almıştır. Bu çözüm önerilerini üç başlıkta şu şekilde sıralamıştır (Tan, 2008, s. 67):

- Kürt Ulusalçıları (Bağımsız Kürdistan Savunucuları)
- Etnik Federasyon İsteyenler
- Birlikte Yaşama Projesini Savunanlar

Tan, Kürt ulusalcılığının 20. yüzyılın başlarında ulus-devlet fikrinden etkilendiğini ve bazı Kürt aydınların bağımsız bir Kürdistan'ı savunduğu belirtmiştir. Tan, Osmanlı İmparatorluğu içinde yer alan Kürtler hariç tüm halkların ulusalcı-milliyetçi fikirlere etkilendiklerini, Kürtlerin Birinci Dünya Savaşı'nın felaketlerini Türklerle göğüsleyerek Osmanlı'yı terk etmediklerini dile getirmiştir. Kürt halkının İslam kardeşliği esasında kaderlerini Türklerle bir gördüğünü belirten Tan, Kürtlerin bağımsız bir Kürt devleti kurmak yerine adil ve demokratik bir cumhuriyette birlikte yaşamı tercih ettiklerini ifade etmiştir. Tan, 20.yüzyılda Ortadoğu'da bağımsız bir devletin sebeplerini; emperyal güçlerin bağımsız bir Kürt devletini kendi menfaatlerine uygun görmemesi ve bin yıldır Türklerle beraber yaşayan Kürtlerin, Türklerden ayrılmamak istemeleri olarak tespit etmiştir. Ulus-devlet modelinin Ortadoğu'ya uymadığını iddia eden Tan, geç kalınmış bir Kürt milliyetçiliğinin yarar getirmek yerine Kürtlere zarar vereceğini beyan etmiştir (Tan, 2008, s. 68-69).

Tan, etnik federasyon fikrinin de istenilen şekilde ihtiyaçlara cevap veremeyeceğini savunmuştur. Kürtlerin ekseriyetinin Türkiye'nin büyük şehirlerinde yaşadığını belirten Tan, Türklerin ve Kürtlerin sayısı bir milyonu geçen evliliklere tamamen birbirine karışıp iç içe geçtiğini dile getirmiştir. Tan, sosyolojik ve iktisadi açıdan tamamen iç içe geçmiş iki toplum için siyasi sınırlar çizmenin büyük sıkıntılara yol açacağını ifade etmiştir. Çözümün sınırlar koymakta değil demokratikleşmekte olacağını altını çizmiştir (Tan, 2008, s. 70-71).

Tan, Kürt sorununu çözmekte en realist yolun "birlikte yaşama projesinin" hayata geçirilmesi olduğunu dile getirmiştir. Tan, bu konudaki referansın, Cumhuriyet dönemi hariç, geçmişteki bin yıllık tarihi geçmiş olduğunu ifade etmiştir. Tan siyasi temelde, yeni bir sivil ve demokratik anayasanın hazırlanması, din, mezhep, etnisite, dil gibi farklılıkların anayasal olarak teminat altına alınması, Kürtçe anadilde eğitimin önünün açılması, üniversitelerde Kürdoloji enstitülerinin kurulması ve medya alanında Kürtçe yayınların desteklenmesi gibi çözüm önerilerini dile getirmiştir. Sosyal politika açısından Tan; bölgede yaşanan sosyal sorunlara odaklanan bir rehabilitasyon programının uygulanması, genel bir siyasi af ilan edilmesi ancak bu affın siyasi ve ekonomik iyileştirmelerle desteklenmesi gerektiği vurgulamıştır. Ayrıca, tarihi bir travma olan Diyarbakır E Tipi Askeri Cezaevi'nin kapatılması ve "Barış, Kardeşlik ve İnsanlık Müzesi" haline getirilmesini önermiştir. Ekonomik anlamda ise Tan, bölgede ciddi bir ekonomik programın hayata geçirilmesi, devlet ve özel sektör yatırımlarının

birlikte yürütülmesi, sektörel bazda incelenmeler ve komşu ülkelerle yeni ticari sınır kapıları açılması ve bu noktalarda gümrük ve vizelerin kaldırılması gibi öneriler sunmuştur (Tan, 2008, s. 71-72).

Erol Kurubaş, 2008 yılında LDD’de yayınlanan “*Etnik Grup-Devlet İlişkilerinin Sorunsallaşması ve Aktör Tutumlarındaki Açmazlar: Türkiye’deki Kürt Sorunu Örneği*” isimli yazısında, ulusal ve uluslararası düzeyde güvenliği tehdit eden çatışmaların çoğunun etnik sorunlardan kaynaklandığını ve sorunların ulusal kimlik, self-determinasyon ve milliyetçilik eksenine oturmasından ötürü bu sorunların varlığının ulus-devlet yapısının varlığıyla varoluşsal bir ilişki içerisinde olduğunu dile getirmiştir (Kurubaş, 2008, s. 19). Kurubaş’a göre modern devletler hususunda söylenecek en önemli şey her ulus-devletin tek bir etnik kimlikten meydana gelmediğidir. Kurubaş, ulus-devletlerin Etno-kültürel anlamda tek tipleşme çabalarının farklılıkları gidermenin aksine daha da güçlendirdiğinin altını çizmiştir. Kurubaş karşılıklı bağımlılığın ve uluslararası toplumun etkileşimin artmasıyla etnik kimliklerin güçlendiğini fakat etnisite temelli küçük siyasal birimlerin yaşama şanslarının azaldığını, toplumların geniş siyasal örgütlenmelere ihtiyaç duyduklarının dile getirmiştir. Kurubaş bu çerçevede hem ulus-devletlerin inkâr, baskı ve asimilasyon politikalarının hem etnik grupların ayrılıkçı terör faaliyetlerinin gerçekçi olmadıklarının üzerinde durmuştur (Kurubaş, 2008, s. 48).

Kurubaş, Türkiye’deki Kürt sorununun devletin milliyetçilik anlayışının etnik unsurları ile Kürt hareketinin etno-milliyetçi niteliklerinden kaynaklandığını, karşı etnik milliyetçilik anlayışlarının birbirlerini beslediklerini ileri sürmüştür. Kurubaş’a göre Kürt sorunu, devletin terörle mücadele ederken insanların kimlik ve hakları karşısındaki dengesiz tutumundan dolayı siyasallaşan Kürtlerin, taleplerini, etnik-milliyetçilik temelinde PKK üzerinden dile getirmeleri sonucunda oluşmuştur. Kurubaş, Kürt hareketinin Türkiye’de meşru siyasi aktör olma çabasının, Kuzey Irak’taki gelişmeler ve AB adaylık sürecinin oluşturduğu beklentiyle daha fazla kazanım elde edebilmek adına daha marjinal ve kışkırtıcı söylem benimsemesiyle çeliştiğini dile getirmiştir. Kurubaş, Kürt hareketinin gerekirse silaha ve şiddete başvuracağını gösteren emarelerin bu çelişkiyi daha da güçlendirdiğini ifade etmiştir (Kurubaş, 2008, s. 48).

Kurubaş'a göre devlet, Öcalan'ın yakalanmasının verdiği rahatlık ve dış dinamiğin etkisiyle Kürtlerin haklarını yasallaştırırken yine bu dış dinamikten algıladığı tehditle söz konusu hakların kullanımını zorlaştırmaktadır. Bu doğrultuda Kurubaş yazısında "özgürlük" lehine gelişmekte olan ortamın tekrar "güvenlik" çizgisine kaydığını belirtmiştir. Kurubaş, Kürt sorununun sahip olduğu bahsedilen dinamikler değişmediği sürece çözümün olamayacağını dile getirmiştir. Kurubaş, çözümün karşılıklı etnik siyaset mantığıyla hareket anlayışının değişmesinde yattığını ifade etmiştir. Kurubaş, Kürt sorununda Türkiye'nin hak ve özgürlükleri tesis etme ve genişletme yönündeki politikalarının güvenlik boşluğu doğuracağı endişesiyle kültürel haklar babında çekimser davranmaktan vazgeçmesini, Kürtlerin ise duygusal etnik milliyetçilik tuzağına düşmemesi gerektiğini dile getirmiştir. Kurubaş'a göre bu sebepler doğrultusunda yakın zamanda Kürt sorununda bir çözüm zor olmakla birlikte çözümsüzlük durumunun zaman içerisinde kendi içinden bir çözüm çıkarabilmesi de muhtemeldir (Kurubaş, 2008, s. 49).

Fazıl Hüsnü Erdem "*Kürt Sorunu ve İslami Kesimin Soruna Yaklaşımı*" isimli yazısında, bugüne dek hiçbir hükümetin Kürt sorununu çözme yönünde bir iradeye yahut bir programa sahip olmadığını, zaten devlet iktidarının siyasi iktidarı kıskaç altına aldığından dolayı böyle bir iradenin ya da programın varlığının daha da zorlaştığını dile getirmiştir. Erdem, söz konusu siyasi kısılcacın bertaraf edilebilmesi için Kürt sorununda çözüm arayışının ve çözüm taleplerinin toplumsallaştırılması gerektiğinin altını çizmiştir. Bu doğrultuda çözüm arayışlarına ciddiyet kazandırabilmek için dindar-muhafazakâr kesimlerin dahil edilmesinin önemi vurgulanmıştır. Erdem, önemli bir kesiminin muhafazakâr bir yapıda olduğunu belirttiği Türkiye'de bu kesimin çözüm sürecine aktif katılımının mühim olduğunu ifade etmiştir. Fakat Erdem, İslami kesimin Kürt sorununa karşı bugüne kadar gösterdiği yaklaşımın beklenenlerin altında kaldığını da belirtmiştir (Erdem F. H., 2008, s. 82-83).

Erdem yazısında Türkiye'deki İslami kesimin varlığını ve yapısını şu şekilde özetlemiştir (Erdem F. H., 2008, s. 84):

- İslami Kesimin Çeşitliliği:

İslami kesim homojen bir yapıya sahip değildir. İslami kesim içerisinde birçok farklılığı barındırır ve toplumsal sorunlar karşısında yekvücut bir görüntü vermez. Son

on yılda, iç ve dış gelişmelere bağlı olarak, İslami kesim daha çoğulcu bir yöne evrilmiştir.

- İslami Kesimin Kürt Sorununa Yaklaşımında 1960'lar ve 1970'lerdeki Durum:

İslami hareketin başlangıcında, mensuplarının Kürt sorunu gibi konulara ilgisi yoktur. Kürt sorunu İslami kesim içindeki çoğu insan için yabancıdır ve sorun hakkında bilgi sahibi olunmamıştır.

- İslami Kesimin Kürt Sorununa Yaklaşımında 1980'ler ve 1990'lardaki Durum:

1980'lerin sonlarından 1990'ların başlarına kadar, İslami kesimin Kürt sorununa yönelik duruşunda önemli bir değişiklik olmamıştır. Bir kısmı suskun ve kayıtsız, diğer bir kısmı resmî ideolojinin söylemiyle paralel bir duruş sergilemiştir. İslami kesimde Kürt sorununa Ümmet kavramı etrafında şekillenen bir yaklaşım gözlemlenmiştir.

- Üçüncü Yaklaşım:

1980'lerin sonlarına kadar İslami kesimde yaygın olan üçüncü yaklaşım, Kürt sorununu emperyalist güçlerin İslam ümmetini bölme amacına dayandıran bir yapay sorun olarak görmektedir. Bu yaklaşım, devletin resmi söylemiyle uyumlu bir şekilde, Kürt sorununu bir etnik ayrışma ve çatışma olmaktan ziyade emperyalist güçlerin manipülasyonu olarak tanımlamaktadır.

Erdem, İslami kesimde Kürt sorunu bakışına yönelik ilk kırılmanın Mazlum-Der'in 1992 yılında Ankara'da gerçekleştirdiği "Kürd Sorunu Forumu" ile gerçekleştiğini kaydetmiştir. Forumda ileri sürülen tezlerden biri, Kürt sorununu, Ortadoğu'da yeni bir düzen isteyen emperyallerin emellerinin bir sonucu olduğuna ilişkin olmuştur. İleri sürülen ikinci tezde, bir Kürt sorununun değil, PKK sorununun olduğu, bu durumun İslam'dan uzaklaşmanın tezahürü olarak ortaya çıktığı dillendirilmiştir. Forumda öne çıkan bir diğer görüşte ise, Kürt sorununun, laik-Kemalist rejim tarafından yaratılan tali bir sorun olduğu, asli sorun olan rejim sorunu çözülmedikçe bu sorunun çözülemeyeceği iddia edilmiştir (Erdem F. H., 2008, s. 85).

Mevzubahis forum sonrası yapılan nihai bildiride son tez baskın gelmiş ve yönlendirici olmuştur. Kürt sorununun ulus-devletin ırkçı ve inkârcı yapısından ötürü ortaya çıktığını, meselenin halklar arasında değil, "laik-Kemalist" rejimle halk arasında olduğu açıklamasında bulunulmuştur. Erdem; "Kürd Sorunu Forumu"nun "Nihai Bildiri"sinde, Kürt sorununun çözümü için terör ve şiddet yerine özgürlükçü ve

barışçıl yöntemlerin benimsenmesi, bölge halkının hak ve özgürlüklerinin korunması, ulus-devlet yerine çok uluslu bir hukuk devleti sisteminin benimsenmesi, Kürt kimliğinin resmi olarak tanınması, Kürt dilinin engelsiz bir şekilde kullanımı, değiştirilen coğrafi mekân isimlerinin yeniden kullanımı gibi önerilerin bulunduğunu aktarmıştır. Fakat söz konusu bildirinin sunduğu tespit ve öneriler İslami camianın içindeki bazı kesimler tarafından “radikal” addedilmiş ve İslami kesimin çoğunluğunun benimsediği görüşler olamamıştır. Erdem, İslami kesimin “Kürt Sorunu Forumu”nun akabinde tekrar sessizliğe bürünüp “bekle-gör” politikası güttüğünü dile getirmiştir. Erdem, İslami kesimin, bölgedeki düşük yoğunluklu savaşın sebebiyet verdiği insanların yerlerinden edilmesine, yerleşim yerlerinin yakılıp yıkılmasına, yargısız infazların gerçekleştirilmesine, faili meçhul cinayetlerin işlenmesine ve hak ve özgürlük ihlallerine sessiz kaldıklarını ifade etmiştir (Erdem F. H., 2008, s. 85-86).

Erdem, İslami kesimin Türkiye sınırları dışındaki Müslüman topluluklar için aynı ve izleyen dönemlerde benzer problemlere kayıtsız kalmadığını gereken duyarlılığı gösterdiğini beyan etmiştir. Erdem, bölgede yaşanan yoğun şiddet olayları karşısında sessiz kalan İslami kesimin aynı dönemde Filistin, Bulgaristan, Yunanistan, Çeçenistan ve Bosna-Hersek gibi Müslüman topluluklara karşı duyarlılık gösterdiğini ve yoğun bir dayanışma içine girdiğini ifade etmiştir. Erdem, oluşan bu çifte standardın bin yıllık ortak tarih, coğrafi ve dini birliktelik temelinde Kürt halkında oluşan beklentiyle çeliştiğini belirtmiştir (Erdem F. H., 2008, s. 86).

Erdem, İslami kesimin Kürt sorununa yönelik yaklaşımlarını dört başlıkta ve şu şekilde özetlemiştir (Erdem F. H., 2008, s. 87-89):

- Milliyetçiliğin Etkisi:

İslami kesimin Kürt sorununa mesafeli duruşunun, Türk milliyetçiliğinin etkisinden kaynaklandığı belirtilmiştir. Cumhuriyetin ulus inşa projesinde, İslam dininin yapıştırıcı bir unsur olarak kullanılması, İslami kesimi etkilemiştir.

- Ümmetin Parçalanması Korkusu:

Kürt kimliğinin tanınmasının, devlette ve toplumda bölünmeye sebep olacağı kanaati İslami kesimin düşüncesinde yer edinmiştir. Kürtlerin talepleri İslami kesim tarafından İslam ümmetinin bölünmesi ve zayıflamasına neden olabilecek hususlar şeklinde düşünülmüştür.

- İkinci Bir Cephe Kaygısı:

Cumhuriyet modernleşmesinin yarattığı, güncelliğini koruyan iki önemli sorun, Kürt sorunu ve din sorunu olarak belirtilmiştir. Rejimle sorunları olan İslami kesimin, devletle zaten var olan bir cephe dışında Kürt sorununa taraf olmanın doğuracağı ikinci bir cephe ile ağır bir yük altına gireceklerini düşündükleri belirtilmiştir.

- PKK'nın Dine Yönelik Tavrı:

PKK'nin geçmişte din karşıtı bir söyleme sahip olması, İslami kesimin Kürt sorununa mesafeli olmasına etki etmiştir. Bu minvalde PKK'nin seküler, pozitivist ve modernist ideolojisi, İslami kesimin çekincesine neden olmuştur.

Erdem, tüm bu tespitler haricinde Kürt sorununun demokratik müzakere ve diyalog yoluyla çözülmesi gerektiğini vurgulamıştır. Erdem, tüm toplumsal kesimler arasında empati yapılması ve sorunları ortak akıl ile çözülmesi gerektiği üzerinde durmuştur. Erdem Türkiye'de toplumsal kesimlerin kendi sorunları dışındaki sorunlara duyarsız kalma anlayışının terk edilmesi gerektiğini dile getirmiştir (Erdem F. H., 2008, s. 89-90).

Mustafa Erdoğan ve Vahap Coşkun birlikte yazmış oldukları "*Türkiye'nin Kürt Meselesi*" isimli yazıda, Kürt sorununun asıl nedeninin sosyo-ekonomik değil kimliklere ve özgürlüklere saygı talebiyle ilgi olduğunu dile getirmişlerdir. Sosyo-ekonomik problemler meseleyi ağırlaştırıcı sebepler olsa da meselenin asıl sebebi olmadığının altını çizilmiştir. Erdoğan ve Coşkun bölgede olabilecek bir refah artışının kimlik ve özgürlük taleplerini kesin olarak ortadan kaldıracığı hususunda çekimser kalmışlardır. Erdoğan ve Vahap bugüne kadar Kürt sorununu büyüten resmi hataların telafisinin kolay olmayacağını dile getirmişlerdir. Eğer bir çözüm varsa bu çözüme giden yolun kimlik meselesiyle ilgili talepleri ciddiye alan demokratikleşme ve özgürleşme politikalarından geçtiğini beyan etmişlerdir. Fakat Türkiye'de kısa vadede böyle bir çözümün vuku bulmayacağını ifade etmişlerdir (Erdoğan & Coşkun , 2008, s. 18).

Erdoğan ve Coşkun, Kürt sorununun kaynağı olarak laiklik ve resmi milliyetçilik politikalarının yanında güdülen baskıcı uygulamaları işaret etmişlerdir. Erdoğan ve Coşkun, ulus devlet modelinin kimlik, çeşitlilik ve farklılık gibi problemlerin kaynağı olduğunu dile getirmişlerdir. Batı'da bu tarz problemlerin daha az görünür olmasının sebebini, Batı'nın daha az milliyetçi ve daha az laikçi olması olarak görmüşlerdir. Erdoğan ve Coşkun, Türkiye'yi sosyal, siyasal ve ekonomik

anlamda ciddi sıkıntılar içinde tutan Kürt sorunu gibi bir sorunun ilelebet sürmesinin kabul edilemez olduğunun, Türkiye'nin acil olarak bu sorunun çözümü için çabalaması gerektiğinin altını çizmişlerdir (Erdoğan & Coşkun , 2008, s. 18).

Bekir Berat Özipek, 2008 yılında LDD'de yayınlanan “*DTP, Statükonun Kara Beyaz Adamını Oynuyor*” isimli yazısında, makalesinde “gericiler”e karşı “Kemalistler”le ittifak öneren DTP milletvekili Aysel Tuğluk’un sözlerine bir Kızılderili hikayesiyle cevap vermiştir. Hikâyeye göre bir Kızılderili reisi, kendilerine saldıran beyazların yanında siyahları görünce şöyle bir söz söylemiştir (Özipek, 2008, s. 75): “Beyaz adamı anlıyorum fakat şu kara beyaz adama da ne oluyor?”

Özipek, birilerinin içinde buldukları kötü durumdan kurtulmak için kendisini bizzat mağdur eden otoriteye yaranmaya, söz konusu otoriteyle bütünleşmenin mücadelelerinde kendilerine yarar sağlayacağı düşüncesini tabanlarına aşlamaya çalıştıklarını dile getirmiştir. Özipek, bir kurbanın, sürekli dayağını yediği mahalle kabadayısına yaranmak için mahallenin öteki kurbanı olan diğer çocuğunu birlikte dövmeği önerdiğini beyan etmiştir. Özipek, baskıcı otoriteyle bu bütünleşme çabasının hak arayışının ahlaki zeminini zedelediğini ve hak taleplerini yalnızca bir siyasi hedefe indirgediğini dile getirmiştir (Özipek, 2008, s. 76).

Özipek yazısında, “Aleviler rejimin teminatıdır.” diyerek halkın bir kesimini diğer kesimler üzerinde teminat göstermeye çalışanlar gibi Kürt halkını temsil ettiğini iddia eden DTP'nin de siyasi taşeronluk yaparak kendini “teminat” haline getirmeye çalıştığını ifade etmiştir. Özipek, bu cenah tarafından dile getirilen “biz Türkiye Cumhuriyeti'nin 70 yılda yapamadığını yaptık, Kürt halkını laikleştirdik” sözüne dikkat çekmiştir. Öte yandan Diyarbakır eski belediye başkanı Feridun Çelik'in Cumhuriyet gazetesine yaptığı “Güneydoğu'da laikliğin teminatı biziz” ve bir sonraki belediye başkanı Osman Baydemir'in yaptığı şu açıklamalar Özipek tarafından bir teminat rolünü üstlenme çabası olarak değerlendirilmiştir:

CHP eğer Kürt yurttaşlarımızın varlığını bir gerçeklik olarak kabul ederse bunun dayanacağı muazzam güç hem Türkiye'nin çağdaşlaşmasının hem de gerçek manadaki laikliğin teminatı olacaktır. Eğer bölge AKP'lileşirse çağdaşlaşma süreci bundan büyük zarar görecektir (Özipek, 2008, s. 76).

Özipek, bu siyasi hareketin başından beri sözde Kürtleri “laikleştirerek” CHP'nin takdirini kazanma ve Kemalistlerin gözünde itibar elde etme yolu izlediğini

fakat bu aklanmaya çalışma arzusunun ahlaki temelden yoksun ve umutsuz bir çaba olduğunu dile getirmiştir.

Özipek, Aysel Tuğluk'un Radikal gazetesine yazdığı makalede Tuğluk'un Kemalistleri, Kürtlerle birlikte ılımlı İslam'a karşı mücadelede ortak hareket etmeye çağırıldığını aktarmıştır. Tuğluk'un mevzubahis makalenin bir bölümünde ifade ettikleri şu şekildedir: *“Cumhuriyetin savunucuları olduklarını iddia edenler gerçekten samimilerse Kürtlerle hesaplaşmaktan vazgeçip, kendileriyle hesaplaşacağı aşikâr gerici güçlere karşı Kürtlerin desteğini aramalıdır.”* Özipek, Tuğluk başta olmak üzere yazısında yer verdiği söz konusu açıklamaların basiretsizlik ve şark kurnazlığı olarak nitelendirmiştir (Özipek, 2008, s. 76).

Özipek, dönemin Diyarbakır milletvekili Tuğluk'un “Adına yeşil sermaye dedikleri bu çevreler, işyerlerinde ve ticaret ilişkilerinde karşılıklı ‘selamunaleyküm’ diyen bir diyalog oluşturup Kemalizmin ‘günaydın’ terimini batıl ilan etti” şeklindeki beyanı için bunu duyup da bilmeyenin eskiden Diyarbakır'da ‘günaydın’, ‘tünaydın’, ‘bonjour’ şeklinde selamlaştığının sanılacağını dile getirmiştir. Özipek yine Tuğluk'un *“Birkaç kıyı şeridi il hariç, önümüzdeki birkaç yılda Anadolu'nun şehir ve kasabalarının çoğunda modern hayata dair birçok davranış ve eğlence kültürü kendisine yer bulmakta zorlanacak...daha ileri gidip dehşet tellallığı yapmak istemiyorum”* şeklindeki açıklamasının irtica paranoyasıyla “çağdaş yaşamcılara” kendilerini fark ettirmeye çalışmak olduğunu ifade etmiştir. Özipek, Tuğluk'un bu sözlerinin tipik bir CHP'linin sözlerinden hiç farkı olmadığını dile getirmiştir (Özipek, 2008, s. 77).

Özipek, hem hak ve özgürlük savunusu yapıp hem Kemalizmle ittifak peşinde koşmanın mümkün bir durum olmadığını ifade etmiştir. Özipek, ötekinin hakkını öteleyen DTP'nin çatısı altındaki Hasip Kaplan'ın başörtü meselesi için söylediği “sınırsız özgürlüklere karşıyız” konuşmasının dramatik olduğunu, “sınırsız özgürlüklere karşıyız” kalıbının bir gün bu sözü dile getirenlerin karşısına çıkabileceğini ve aynı kalıbın kendilerine karşı kullanılabileceğini dile getirmiştir. Özipek, Aysel Tuğluk'un meclisteki başörtü görüşmelerinde meselenin “toplumsal konsensus sağlanmadan” gündeme getirilmesi yönünde yaptığı eleştiri için bir gün kendi siyasi taleplerinin de aynı eleştiriye tabi tutulabileceğinin altını çizmiştir.

Özipek, Altan Tan'ın "DTP Kürtlerin CHP'sidir" sözünün haklılık payına haiz olduğunu dile getirmiştir (Özipek, 2008, s. 78).

Özipek, siyahların beyazlara yaranmaya çalışması gibi DTP'nin, Kemalistlere bu ittifak ve "teminat" olma teklifinin, tıpkı siyahların beraberce çalışmak sandığı fakat aslında beyazların siyahları kullandığı şekilde neticeleneceğini ileri sürmüştür. Özipek, siyahların onur kaynağı olarak gördüğü "birlikte çalışma" durumunun, beyazlar açısından sadece bir "kullanma" ilişkisi olarak algılandığını dile getirmiştir. Özipek, DTP'de tıpkı Aysel Tuğluk gibi düşünenlerin Kürtlerin hakların temin edilmesinin diğer kesimlerin haklarının gasp edilmesiyle olmayacağını bilmediklerini beyan etmiştir (Özipek, 2008, s. 79-80).

Emrullah Uslu, "*Kürt Kimliğinin İslamcılaşıma Süreci: Kürt Haması Mümkün mü?*" isimli yazısında AKP'nin, Kürt sorununu, etnik-milliyetçilik sorunu olarak değil, Kemalist ideolojinin gerçekleştirdiği sekülerleştirme ve Türkleştirme politikalarının bir sonucu olarak gördüğünü, eğer dini kardeşlik bağları kuvvetlenebilirse sorunun çözüleceği anlayışını benimsediğini dile getirmiştir. Uslu, AKP'nin Kürt sorununa çözüm getiremediğini beyan eden yazarların, AKP'nin Kürt sorunu hakkında serbest tartışma yapmaktan imtina ettiği ve bu konuda uzman görüşlere kapalı olduğu hususlarını gerekçe gösterdiklerini beyan etmiştir (Uslu E. , 2008, s. 137).

Uslu, Hakan Yavuz ve Nihat Ali Özcan'ın "*Kurdish Question And Turkey's Justice And Development Party*" isimli yazılarında Erdoğan'ın hem Kürt seçmenine ödünler verip hem Kürtlerin haklarını bastırarak Türklerin ve Kürtlerin gözünde kendi kredibilitesine zarar verdiğini, Kürt oyların %4-5'ini alan AKP'nin Kürt sorununa eğilim gösterse bile oylarını arttıramayacağı görüşlerinin 2007 seçimlerinden sonra tam tersinin çıktığını aktarmıştır. Uslu, yapılan bu analizin bölgedeki tarikatları, İslami yapıları ve cemaatleri hesaba katmadan yapıldığını, aktif İslami yapıların AKP'yi "ehven-i şer" görerek destek verdiklerini dile getirmiştir. Uslu, bir İslamcı-Kürt partisi kuruluna dek AKP'nin bölgedeki İslami kesimin oy potansiyelini kendinde toplayacağını dile getirmiştir (Uslu E. , 2008, s. 138).

Vahap Coşkun, 2014 yılında LDD'de yayınlanan "*Çözüm Süreci: Dün, Bugün, Yarın*" isimli yazısında, Çözüm Sürecini ve Çözüm Sürecine giden yolu ele almıştır. Coşkun, ilk olarak 2011-2012 yılları arasında yaşanan çatışmaların, bu meseleyi silahla çözümenin mümkün olmadığını bir kez daha gösterdiğini ifade etmiştir. Coşkun,

PKK'nin "zafer yılı" olarak ilan ettiği 2012 stratejisinin halk nezdinde kabul görmediğini, çok sayıda kaybına rağmen PKK'nın hedeflerine ulaşamadığını, devletin de gerçekleştirdiği operasyonların sonuç getirmediğini belirtmiştir. Coşkun, ikinci olarak özellikle Suriye ve genel olarak Ortadoğu'daki gelişmeler temelinde Türkiye'nin içerdeki sorunlarını çözmeden bölgedeki etkin bir rol almasının zorlaştığını ifade etmiştir. Coşkun, Suriye'deki etkin Kürt örgütü PYD'nin PKK ile olan yakın ilişkisi hasebiyle Türkiye'nin içsel barışı sağlamadan Suriye'deki Kürtlerle de ilişki kurabilmesinin imkân dahilinde olmadığını beyan etmiştir. Üçüncü olarak Coşkun, Türkiye'nin bölgedeki neredeyse tek müttefiki olduğunu ileri sürdüğü Kürdistan Bölgesel Yönetimi (KBY) ile ilişkilerin önemli bir faktör olduğu belirtmiştir. Türkiye'nin KBY ile ekonomik ve siyasi iş birliğini artırarak bölgedeki etkinliğini güçlendirmesinin içerdeki Kürt meselesini çözmekten geçtiğini dile getirmiştir. Coşkun, bu bağlamda hem PKK'nın hem devletin strateji değişikliğine gittiklerini vurgulamıştır (Coşkun, 2014b, s. 7-9).

Coşkun, PKK'nin strateji değişikliğinin, silahlı mücadele yerine siyasal mücadeleyi öncelikli hale getirmesi şeklinde gerçekleştiğinin, Öcalan'ın, bu değişikliği "Kürt ve Türkiye" kamuoyuna duyurduğunu ifade etmiştir. Coşkun, AKP'nin bölgede oyun kurucu bir siyaset yürütmek istediğini, hükümetin bu kapsamda elini güçlendirmek adına Kürtlerle kavga etmeyi değil Kürtlerle barışmayı hedeflediğini ifade etmiştir (Coşkun, 2014b, s. 9-10).

Coşkun, söz konusu dönemde tarafların strateji değiştirerek bir barış süreci başlattıklarını fakat bu barış sürecinin her türlü provokasyona açık olduğunu beyan etmiştir. Ocak 2013'te Paris'te 3 PKK'lı kadının öldürülmesi, Diyarbakır-Lice'de karakol yapımı protestoları, Hakkâri-Yüksekova'da PKK'luların mezarlıklarının tahrip edildiği iddiaları, Şırnak-Cizre'de KCK'ye ait asayiş birimlerinin kurulduğu haberleri, Bingöl-Diyarbakır karayolunun kapatılması olayları Coşkun tarafından belirtilen provokatif olaylardan bazılarıdır. Coşkun, mevzubahis eylemlerin sebep olduğu ve medyanın körüklediği kamuoyunu saran olumsuz ruh halinin Kürtlerde "Süreç, bize ölümden başka bir şey getirmiyor" hissiyatını uyandırdığını Türklerdeyse "Barış bahane, aslında bölgede ayrı bir devlet kuruluyor" korkusunu pekiştirdiğini dile getirmiştir. Coşkun, tarafların sürecin arkasında durup söz konusu provokasyonları etkisiz hale getirerek kısa süreli gerilimleri aşmayı başardıklarını ve sürecin devam

edeceği yönündeki kararlılıklarını topluma ilan ettiklerini dile getirmiştir (Coşkun, 2014b, s. 9-11).

Coşkun, bunun üzerine PKK'nın geri çekilme kararı alarak eylemlerini durdurduğunu hükümetinse askeri operasyonları kestğini ve Meclis'te bir araştırma komisyonunun kurularak konu hakkında rapor hazırlandığını kaydetmiştir. Coşkun talepleri tam anlamıyla karşılamasa da bir takım demokratik adımların atıldığını, Akil İnsanlar Heyetiyle sürecin toplumun tüm katman ve kesimlerine taşınmak istendiğini dile getirmiştir.

Coşkun, Akil İnsanları Heyetlerinin çalışmalarını bitirmelerine yakın ülkede Gezi Parkı olaylarının patlak verdiğini, Erdoğan'a karşı çeşitli nedenlerle biriken öfkenin patlayıp olaylarının kapsamının Gezi Parkı'nı ve Taksim'i aşarak tüm Türkiye'de hükümeti hedefe koyan bir hale büründüğünü ifade etmiştir. Coşkun, Gezi Parkı olaylarının ülkenin tek gündemi halini almasıyla ülkenin asıl sorunlarının ve devam etmekte olan barış sürecinin ikinci plana düştüğünü dile getirmiştir. Coşkun'a göre eğer Kürt siyasi hareketi Gezi olaylarına geniş ölçüde bir katılım sağlasaydı bu durum hükümetin çok zor durumda kalmasına ve büyük çatışmalara yol açacak ayrıca inşa edilen süreç telafisi olmayan ağır bir yara alacaktı. Fakat Coşkun Kürt siyasi hareketinin basiretli bir duruş sergileyerek Gezi'nin oluşturduğu olumsuz gidişata çanak tutmaktan kaçınıldığının üzerinde durmuştur. Coşkun, Kürt siyasi hareketinin Gezi olayları sırasındaki kayıtsız tavrı nedeniyle sol kesimler tarafından sert bir şekilde eleştirildiğini, hükümete karşı bu denli sert bir direniş varken Kürtlerin görmezden gelen tavrının AKP'nin değirmenine su taşımaktan farksız olduğu söylemlerinin söz konusu cenahlar tarafından sürekli dillendirildiğini aktarmıştır. Coşkun, Kürt siyasetine yönelik yapılan bu eleştirilerin doğruluk ve haklılıktan uzak olduğunu, Kürt siyasetinin olup bitenlere göz yummayarak haklı taleplere hak verdiğini, Kürt siyaseti tarafından polis şiddetinin kınandığını ve bu kapsamda iktidara yükselen seslere kulak vermesi çağrısının yapıldığını ancak sokaklardan uzak durularak zaten harlanmış olan sokak olaylarına benzin dökülmediğinin altını çizmiştir (Coşkun, 2014b, s. 12-14).

Coşkun'a göre, Kürt siyaseti; Gezi protestolarının hak ve özgürlük talep eden gruplardan oluşmadığını, bu gruplardan bir kısmının devrim tutkusuna kapıldıklarını, olaylarda başı çeken birçok grubun "darbeci, ulusalcı ve özgürlük karşıtı" menşei salt AKP karşıtlığıyla hareket eden kimselerden neşet ettiklerini görmüş ve kendi kitlesini

sözde özgürlük isteyen özgürlük karşıtlarıyla aynı safta olmaktan uzak tutmuşlardır (Coşkun, 2014b, s. 14).

Coşkun, Gezi protestolarının ardından yaşanan 17-25 Aralık meseleleriyle Kürt siyasetinin yeni bir sınava tabi tutulduğunu aktarmıştır. Rüşvet ve yolsuzluk gibi haklı bir sebebe dayanan ve kimsenin duyarsız kalamayacağı bir mesele üzerinden ilerleyen ciddi iddialara karşı Kürt siyasetinin hükümete karşı etkili ve agresif bir politika gütmemesinin beklendiği belirtilmiştir. Coşkun, bu beklenenin gerçekleşmediğini, Kürt siyasetinin, yolsuzluk ve rüşvet iddialarının meselenin tamamını yansıtmadığını ve yaşanan gelişmelerin sadece bir yolsuzluk operasyonu olmadığını gördüğünü ifade etmiştir. Coşkun, yolsuzluk ve rüşvete karşı gerekli ilkesel tavrın alınmasının önemli olduğunun fakat yolsuzluk operasyonu adı altında siyaset dışı yollarla siyasetin yeniden tanzim edilme çabasının karşısında durulması gerektiğinin altını çizmiş, Kürt siyasetinin bu doğrultuda ilerlediğini beyan etmiştir. Coşkun, Gezi olaylarında olduğu gibi yine Kürt siyasetinin AK Parti'ye karşı bir tutum geliştirmemekle eleştirildiğini dile getirmiştir (Coşkun, 2014b, s. 15).

Coşkun, Selahattin Demirtaş'ın, AKP'nin yolsuzlukları nedeniyle çözüm sürecini sonlandırma çağrılarına karşı çıkararak siyasi mücadeleyi sürdüreceklerini ancak PKK'ya şiddete ve silaha dönme çağrısı yapmayacaklarını ifade ettiğini aktarmıştır. Ayrıca Coşkun yazısında, Demirtaş'ın, sürecin devam etmesi gerektiğini vurguladığını, çözüm ve diyalogun alternatifi olan silah ve savaşı reddettiğini belirtmiştir (Coşkun, 2014b, s. 15-16).

Hükümetin süreci teminat altına almak istediği bir yasa tasarısı, 30 Mart 2014 yerel seçimlerinden sonra CHP ve HDP'nin desteğiyle yasalaşmış, bir buçuk yıldır devam eden süreç hukuki bir zemine taşınmıştır. Yasa süreçte görev alan kişilerin adli, idari ve hukuki olarak cezalandırılmayacağını hüküm altına alarak sürece katkı sunmak isteyenlerin fakat söz konusu sebeplerden dolayı endişe duyan kişilerin kaygılarını bertaraf etmeyi amaçlamıştır. Coşkun, Selahattin Demirtaş'ın mevzubahis yasayı çok mühim bulduğunu ve herkesin bu konuda destek vermesini istediğini dile getirmiştir. Coşkun, Cumhurbaşkanının ilk defa halk tarafından seçileceği 10 Ağustos 2014 tarihli seçimlerde, seçim faaliyetleri kapsamında Erdoğan ve Demirtaş'ın merkeze çözüm sürecini yerleştirdiklerini, bu anlamda bir nevi çözüm sürecini halkın onayına sunduklarını ileri sürmüştür (Coşkun, 2014b, s. 17).

Coşkun, 20 aylık süreçteki en mühim kazanımın savaşın ve çatışmaların durması olduğunu, Türkiye’de son çeyrek yüzyılda barışa bu denli yaklaşamadığını ve barış söyleminin giderek toplumsallaştığını ifade etmiştir. Coşkun’a göre bu süreç sadece iktidarın tek başına altından kalkabileceği bir durum değil herkesin sorumluluğunu yerine getirmesi ve destek sunmasını gereken bir husustur (Coşkun, 2014b, s. 18).

Vahap Coşkun, 2014 yılında LDD’de yayınlanan “*Barış Sabretmekle Mümkün*” isimli yazısında, İngiltere merkezli toplumsal sorunların demokratik çözümü için tarafları bir araya getiren, bilgi ve fikir alışverişini sağlamak ve demokratik bir zemin oluşturma çabasında olan düşünce kuruluşu Democratic Progress Institute (DPI) örneğinde olduğu gibi çözüm süreçlerinde STK’ların önemi ve işlevini ele almıştır. Coşkun, Kürt meselesine ilişkin Almanya, Güney Afrika, İrlanda ve Türkiye’de birçok çalışma yapan DPI’nın Dublin’de düzenlediği “Çatışma Çözümünde Sivil Toplumun Rolü: İrlanda Deneyimi” isimli çalışmaya katıldıkları esnada İngiltere ve İrlanda adına tarihi günlerin yaşandığını dile getirmiştir. Coşkun, İrlanda’nın bağımsızlığını kazanmasının ardından İrlanda Cumhurbaşkanı’nın ilk kez İngiltere Kraliçesi tarafından sarayda ağırlandığını ve yalnızca İrlanda Cumhurbaşkanı’nın değil IRA’nın önemli isimlerinden Martin McGuinness’in de Kraliçe’nin konukları arasında olduğunu belirtmiştir. Coşkun, kanlı bıçaklı düşman olan bu insanların aynı kare içinde yer aldıklarına dikkat çekmiştir. Bu sulhun kolayca gerçekleşmediğinin altını çizen Coşkun, İrlanda ve İngiltere arasındaki çatışmanın 800 yıllık bir geçmişe sahip olduğunu ifade etmiştir. Coşkun’a göre böylesi bir savaşta barış sürecini başlatan en önemli unsur, tarafların çatışma ve güvenlik tedbirleriyle bir sonuca ulaşamayacaklarını kabul etmeleridir. Bunun yanı sıra her iki tarafından bir şeylerden feragat etmesi ve her taleplerinin kabul edilemeyeceğini baştan bilmesinin önemli olduğu vurgulanmıştır (Coşkun, 2014a, s. 19-21).

Coşkun, bu barışta hem devlet yetkililerinin hem STK üyelerinin barışın bir “proje” değil “süreç” olduğunun üzerinde durduklarını dile getirmiştir. Coşkun bu sürecin uzun vadeli düşünülmesi ve barışa giden yolda sabırlı olunması gerektiğinin altını çizmiştir. Coşkun, geçmişe saplantılı kalmanın ve kötü travmaları tetikleyecek hareketlerin süreçte sıkıntı yaratacağını, bunun olası ve normal olduğunu ifade etmiştir. Önemli olanın devam etme azmi ve iradesi olduğunu düşünen Coşkun, İrlanda

tecrübesinden çıkarılabilecek derslerin önemine vurgu yapmıştır (Coşkun, 2014a, s. 22).

Vahap Coşkun, 2014 yılında LDD’de yayınlanan “*Hendek, Öz Yönetim ve Siyaset*” isimli yazısında çözüm sürecinde yaşanan hayal kırıklıklarını ve güdülen yanlış politikaları dile getirmiştir. Coşkun yazısında, HDP’nin oy oranı ve sayısını ciddi şekilde arttırıp siyasi ağırlığını yükseltmesiyle, “Kürt” ve “Türkiye” kamuoylarında Kürt meselesinde çözüm inisiyatifinin sivil aktörlerin eline geçmesi beklentisinin arttığını aktarmıştır. HDP seçmenlerinin talebinin siyasetin belirleyici olması ve silahların susması olduğunu ifade eden Coşkun, söz konusu beklentinin karşılık bulmadığını dile getirmiştir (Coşkun, 2014c, s. 69).

Coşkun, HDP’nin seçim başarısının ardından üstülüğün siyasete geçmediğini, PKK’nın bu duruma sıcak bakmayarak son sözün hep kendisine ait olduğunu göstermeye çalışan bir tavır içerisine girdiğini ifade etmiştir. Coşkun, çözüm sürecinde yaşanan tikanıklarla HDP’nin masada gerilediğini PKK’nın ise sahayı ele geçirdiğini dile getirmiştir. Coşkun, PKK’nın ilk adım olarak çocuk ve gençlerden teşkil olan şehir yapılanması YDG-H ile şehirlerde hendekler kazdığını ele almıştır. Fakat Coşkun, esas gayesi silahsızlanma olan bir süreçte PKK’nın neden böyle bir silahlı yapıya gittiğini sorgulamıştır. Coşkun, PKK’nın nüfuzu altında bulunan çok sayıda gencin bulunduğu, gençleri siyasete yönlendirmek yerine sokaklarda teyakkuz halinde tutarak onlar üzerinden otoritesini tahkim ettiğinin altını çizmiştir. PKK’nın bununla kalmayarak bölgede “devlet” gibi davranmaya başladığını aktaran Coşkun, PKK’nın bölgede mahkeme kurup “yargılama” yaptığını, iş insanlarından “vergi” kisvesi altında para topladığını, yol kesip kimlik kontrolü yaparak “asayiş” sağlamaya çalıştığını, kısaca devletin yargılama ve şiddet tekeline delerek bunları bizzat üstlenme gayreti içine girdiğinin üzerinde durmuştur. Coşkun, YDG-H eliyle toplum üzerinde baskı kurularak (örneğin herkesin kepenk kapatmaya mecbur bırakılması gibi) otorite ve iktidarın kalıcı olarak PKK’da olduğu düşüncesinin aşılandığına değinmiştir. 6-8 Ekim Olayları’nın ardından iyice yaygınlaşan hendek ve barikat stratejisi, PKK’nın savaşı şehirlere taşıma stratejisinin bir parçası olarak Şırnak/Cizre’de olduğu gibi hayatı durma noktası getirmiştir (Coşkun, 2014c, s. 70-71).

Coşkun bu doğrultuda PKK’nın iki hedefinin olduğuna dikkat çekmiştir. İlk hedef sivilleri doğrudan hedef yaparak devletin kendi halkı ile savaştığı izlenimini

oluşturmak, ikinci hedefse tüm Türkiye’de infial uyandırıp farklı kimlikleri karşı karşıya getirerek bir iç savaşın zemini hazırlamak ve siyaseti tamamen rafa kaldırmaktır. Coşkun PKK’nın ikinci adım olarak öz yönetim ilanları yaptığını dile getirmiştir. Coşkun, özerlik ilanı özerk olunamayacağını, siyasi, iktisadi ve hukuki dayanağı ve hazırlığı olmayan bu ilanla beraber halkın temel ihtiyaçlarının nasıl karşılanacağını bir cevabının bulunmadığını dile getirmiştir. Coşkun, özerklik ilanının sebebi olarak aşırı merkezîyetçiliği gösterenlerin tek bir merkezden gelen metinleri harfi harfine okumaktan imtina etmediklerini bu durumun ironik olduğunu ifade etmiştir. Coşkun, özerkliğin yerel ile merkez arasında var olan hukuksal bir ilişki olduğunun, bu durumda siyasi, iktisadi ve hukuki olarak merkezin bazı yetkileri yerele devrolsa da devlet egemenliğinin içinde yer almanın ve devletin sınırları içinde kalmanın taahhüt edilmesi gerektiğinin altını çizmiştir. Coşkun’a göre devlet hakimiyetinin tanınmadığı bir özerklik olamaz. Coşkun’a göre özyönetim ilanlarının amacı, özyönetim ilanlarının belediye başkanlarına yaptırılarak siyasetin kriminalize edilmeye çalışılması ve PKK’nın asli unsur olarak sahnede boy göstermek istemesidir (Coşkun, 2014c, s. 71-74).

Coşkun, PKK'nın halkı silahlanmaya çağırması ve devrimci halk savaşı ilan etmesine rağmen, Kürt halkının bu çağrılara olumsuz bir tepki verdiği ifade etmiştir. Coşkun, Kürt halkının özerklik ilanlarına ilgi göstermediğini ayrıca savaş, çatışma ve kaos istemediğini açıkça dile getirmiştir. Coşkun, Kürt halkının sorunların siyasi yollarla çözülebileceğine inandığını, silahın faciaya yol açacağını düşündüğünü ve kendi gücünü sandıkta göstermeyi tercih ettiğini belirtmiştir. Coşkun’a göre hendek kazma ve silahlı mücadele yerine siyaseti benimseyen halk, geleceğini siyasette aramaktadır (Coşkun, 2014c, s. 74-75).

Buğra Kalkan 2014 yılında LDD’de yayınlanan “Çözüm Sürecinin Sonlanmasının Anayasal Gelişme Üzerindeki Etkileri” isimli yazısında, Çözüm Süreci’nin sonlanması üzerine Türkiye’de başlayan şiddet kimin başlattığı tartışmalarını ele almış, anayasal iktisat perspektifinden süreci yorumlayarak gelecekte neler olabileceğine dair bir pencere açmak istemiştir. Türkiye’deki Çözüm Süreci’nin anayasal düzen üzerindeki potansiyel etkilerini değerlendiren Kalkan bu kapsamda Çözüm Sürecinin başarılı olması takdirinde oluşabilecek dört önemli etkiyi sıralamıştır (Kalkan, 2014, s. 77-79):

- Kürtlere yönelik ayrımcılığın azalması: Kalkan'a göre eğer Çözüm Süreci başarılı olsaydı, devlet organlarının normatif açıdan kabul edilemez faaliyetlerinin engellenmesi veya denetime açık hale getirilmesiyle ayrımcılığın azalması beklenebilirdi.
- Kamusal hizmetlerin genişlemesi: Kalkan, Çözüm Sürecinde, kamusal hizmetlerin içeriğinin ve kapsamının özellikle Kürt vatandaşlar lehine genişlemesinin öngörüldüğünü, fakat bu potansiyel gelişmenin ciddi şekilde yara aldığını dile getirmiştir.
- PKK'nın güç kullanma potansiyelinin azalması: Kalkan, terör örgütü PKK'nın güç kullanma potansiyelinin azaltılmasıyla Doğu ve Güneydoğu'daki vatandaşların anayasal haklardan diğer bölgelerdeki insanlar kadar yararlanmalarının hedeflendiğini öne sürmüştür.
- Kürt vatandaşların anayasal düzene katkısı: Kalkan, Çözüm Süreci ile Kürt vatandaşların anayasal düzeni koruma ve kendi vatandaşlık haklarına sahip çıkma konusunda önemli bir motivasyona sahip olmalarının beklendiğini beyan etmiştir.

Kalkan işin sonunda sürecin beklentileri karşılamadığını dile getirmiştir. Anayasal bir devlet olabilmenin yazılı bir anayasa tertip etmekle ilgisinin olmadığını ifade eden Kalkan, anayasal devletin bir bölgede ne kadar güç kullanma potansiyeline sahip olduğu ve bu güç kullanımının hukuki mekanizmalar vasıtasıyla ne ölçüde denetim altına alınabildiğine bağlı olduğunun altını çizmiştir. Kalkan'a göre toplumsal grupların anayasal devlet kurma tecrübelerinin birbirinden farklı olması gibi anayasal devlet yokluğunun doğurduğu sorunlar ve bu sorunların çözümüne yönelik yaklaşımlar da birbirinden farklıdır. Kalkan, sorunların belli bir aklın kasti yaratımı olmadığı gibi çözümlerin de belli bir aklın bilinçli bir planına dahil olamayacağını üzerinde durmuştur. Buna paralel olarak Kalkan, AK Parti'nin Çözüm Süreci için net bir plana sahip olmamasının rasyonalist bir eleştiri olmadığını, süreçte öğrenilen deneyimlerin önemli olduğunu ifade etmiştir (Kalkan, 2014, s. 79-80).

Kalkan, PKK şiddeti olmasa da AK Parti'nin Çözüm Sürecini başlatacağını hatta çözümün kendi kendine bile başlayabileceğini ileri sürmüştür. Kalkan'a göre AKP öncesi hiçbir dönemde çözüme yönelik bir girişim olmaması, şiddet tehdidinin çözüm sürecinin tek sebebi olamayacağı anlamını taşımaktadır. Kalkan gelişmiş,

gelişmekte olan ve gelişmemiş ülkeler üzerinden yapılan kıstasın ekonomi üzerinden değil anayasal yönetim üzerinden olduğunu dile getirmiştir. Kalkan, gelişmekte olan bir ülke olarak Türkiye’de hiçbir zaman şiddet kullanan tarafın daha fazla hak ve özgürlük kazanımına sahip olamayacağını ifade etmiştir. Kalkan, siyasi hak ve özgürlük peşinde olmayan PKK şiddetinin şiddeti doğuracağını, zaten PKK’nın bir şiddet yaratma şirketi olarak şiddetten kâr elde etme peşinde olduğunu dile getirmiştir. Kalkan’a göre PKK çetesi baskı ve tahakkümle Kürtlerin desteğini elinde toplamayı, sürekli Türkleri tehdit ederek Türkleri, Kürtlere karşı saldırtmayı şiar edinmiştir. Kalkan, Çözüm Sürecinin başlama sebebinin PKK şiddetinden değil, orta sınıflaşan Sünnilerin anayasal bir yönetime olan ihtiyacından kaynaklandığını kaydetmiştir (Kalkan, 2014, s. 80-81).

Kalkan PKK'nın şiddeti olmasaydı, Kürt siyasetinin demokratik çerçevede özerk siyasi hareketlerle daha kapsamlı bir şekilde örgütlenerek sivil ve siyasi haklar için barışçıl mücadelelerine devam edebileceklerini dile getirmiştir. Kalkan’a göre PKK şiddetine rağmen bir çözüm diyalogunun önünü açmış olan AKP, PKK şiddetinin yokluğunda Kürtlerin taleplerini anayasal sisteme daha rahat bir şekilde entegre edebilirdi. Fakat Kalkan, PKK’nın, HDP dışında etkili bir siyasi partinin ortaya çıkmasına engel olmaya çalıştığını ve HDP'nin de özerk siyaset üretmesine mâni olduğunu ifade etmiştir. Kalkan, AKP’nin, barışın maliyetini yüklenmeye gönüllü olduğunu, mevzubahis durumdan en çok kendilerinin faydalanacağını ileri sürmüştür. Kalkan’a göre bu doğrultuda barışa ihtiyaç duyan AKP’yi savaş çıkarmakla suçlayanlar, barış ve savaşın arkasındaki motivasyonları idrak edememektedirler. Kalkan, solun şiddetperestliğine kapılan ve şiddeti özgürleştirici bir güç olarak gören kişilere ve PKK'nın savaş çıkartma motivasyonuna karşı siyasilerin barışa sahip çıkma iradesinin üstün gelmesi anayasal gelişmenin Türkler ve Kürtler ile Türkiye vatandaşları olarak inşa edilmesi temennisini dile getirmiştir (Kalkan, 2014, s. 81-82).

Atilla Yayla 2015 yılında LDD’de yayınlanan “*Liberallerin Ayırışmasının Temelleri*” isimli yazısında liberaller arasındaki ayrışmanın beş önemli ayağından birinin Kürt sorunu olduğuna, Türkiye'deki Kürt sorununa ve bu konuda liberaller arasındaki farklı görüş ve yaklaşımlara değinmiştir. Yayla, Türkiye'nin en önemli sorunlarından birinin Kürt meselesi olduğuna inandığını belirtirken, liberaller arasında bu konuda nasıl bir yaklaşım sergilendiğine dair iki temel çizgi ortaya koymuştur (Yayla, 2015c, s. 41).

Yayla, Kürt sorununu inkâr görüşüne sahip olanların, Kürt sorunu diye bir problemin olmadığını veya varsa bile bu sorunun dış güçlerin marifeti ya da Kürtlerin anlayışsızlığı sonucu ortaya çıktığını düşündüklerini dile getirmiştir. Yayla, bu grubun, geçmişte Türk ve Kürtler arasında bir ayrım olmadığını, hatta üniversite yıllarında bu ayrımın konu bile edilmediğini iddia ettiklerini aktarmıştır (Yayla, 2015c, s. 41-42).

Yayla'nın kendisinin de dahil olduğunu beyan ettiği görüşte, ciddi bir Kürt sorununun olduğunu kabul etmiş ve bu problemin kökenini Türkiye Cumhuriyeti'nin vatandaşlarını "Türk" olarak tanımlama politikası ve Türk olmayan toplum kesimlerine yönelik ret, inkâr, asimilasyon ve imha politikalarında görmüştür. Yayla, PKK şiddetini kınamakla birlikte, Kürtlerin kültürel taleplerini haklı bulduğunu ve barış sürecini desteklediğini dile getirmiştir. Yayla, devletin yapısını, adını ve resmi dilini hürriyet, adalet ve barışın yanında ikincil öneme sahip unsurlar olarak gördüğünü beyan etmiştir. Yayla, bu iki çizgi arasındaki farkları belirterek, hangisinin daha liberal olduğunu, bu görüşleri savunanların aynı çatı altında ne kadar daha beraber kalabileceklerini sorgulamıştır (Yayla, 2015c, s. 42-43).

2.3.5. 15 Temmuz Darbe Teşebbüsü

LDD'nin "*15 Temmuz Darbe Girişimi ve Demokrasinin Anlamı*" isimli 83.sayısının editörü Bekir Berat Özipek, Türkiye'de, 17-25 Aralık operasyonları, MİT tırlarının çevrilmesi ve asker-polis-savcı üçgeninde yaşanan diğer olaylarla Türkiye'deki liberaller arasında toplumun tüm kesimlerinde olduğu gibi ciddi bir kırılma ve ayrışmanın yaşandığını ifade etmiştir. Özipek, söz konusu ayrışmada LDT'de kalanların 17-25 Aralık'ta yaşanan olayları bir yolsuzluk operasyonu olarak görmedikleri için ciddi saldırılara maruz kaldıklarını dile getirmiştir. Özipek, o günlerde yaşanan olayları "yolsuzluk yapılmamıştır" olarak değerlendirmediklerini, "yolsuzluk soruşturması" adı altında başka operasyonların yürütülmekte olduğuna dikkat çektiklerini beyan etmiştir. Özipek, o günlerde kendilerini siyasi doğruculuk ve ahlakçılıkla ezmeye ve susturmaya çalışanların Gülenist Çete tarafından gerçekleştirilen darbe teşebbüsü karşısında afalladıklarına ve bir şeylerin farkına yeni vardıklarını beyan ettikleri paylaşımlarla "virajı almaya" çalıştıklarına işaret etmiştir (Özipek, 2016a, s. 3).

Öztürk gelinen noktada, Gülen Cemaati'nin devletin içinden güç alarak hareket ettiğini bilmezden ve görmezden gelenler karşısında haklı çıkmanın önemini olmadığını vurgulamıştır. Öztürk 15 Temmuz 2016'da sivil siyasetin irade ve çağrısıyla milyonlarca insanın bireysel iradelerinin çiğnenmesine müsaade etmeyerek tarihi bir olaya imza attıklarını dile getirmiştir. Öztürk söz konusu olayın sadece Türkiye'de değil, Ortadoğu'da, İslam coğrafyasında ve tüm dünyada etkisi giderek artacak olan “bir görkemli direniş” ve “devrim” olduğunu ifade etmiştir. Öztürk bunun tarihi güllük gülistanlığa çevirmeyeceğini, olumlulukların, olumsuzlukların ve gelgitlerin yaşanacağını fakat bunların 15 Temmuz'dan sonra oluşan yeni zeminde var olacağını ileri sürmüştür (Özipek, 2016a, s. 4).

Atilla Yayla, 2016 yılında LDD'de yayınlanan “15 Temmuz Direnişi ve Türkiye Demokrasisi” isimli yazısında Türk siyasi tarihinin darbelerle dolu olduğunu ve Türkiye'nin dünyada en çok darbe yapılan ülkeler arasında yer aldığını dile getirmiştir. Yayla, darbe ülkesi olmanın getirdiği darbeci zihniyetin sadece siyasi kültür ve askeri çevrelere değil bazı sivil çevrelere de nüfuz ettiğini ifade etmiştir. Yayla, darbeye karşı çıkmaya ve darbeyi eleştirmeye çalışan yazılarda bile “darbeler kötü ama...”, “darbeye zemin hazırlayan...” gibi ifadelerin, darbeleri olağan gören zihnin tezahürü olduklarını dile getirmiştir (Yayla , 2016a, s. 5-6).

Yayla, Türkiye Cumhuriyeti'nin birçok konuda Osmanlı'dan reddi mirasla koştüğünü belirtirken Osmanlı'nın darbecilik geleneğinin Türkiye Cumhuriyeti'ne tevarüs edip yaşamaya devam ettiğini ifade etmiştir. Türkiye'deki başlıca askeri darbelerin 27 Mayıs 1960, 12 Mart 1970, 12 Eylül 1980 ve 28 Şubat 1997 darbeleri olduğunu, başarılı olanlar kadar başarısız darbe teşebbüslerinin de (Albay Talat Aydemir'in 1962-1963 iki ayaklanma teşebbüsü, 12 Mart 1970 darbecileri tarafından bastırılan 9 Mart 1971 cuntası, 27 Nisan 2007 muhtırası gibi) var olduğunu belirtmiştir. Yayla, Cumhuriyet döneminde vuku bulan darbe ve darbe teşebbüslerinin hepsinin Kemalizm menşeli olduğunu, darbecilerin her seferinde icraatlarına Atatürk ve Atatürk ilkeleriyle meşruluk aradıklarını dile getirmiştir. Yayla, darbecilerin darbe açıklamalarında genellikle “laikliği koruma; muasır medeniyet seviyesine ulaşma; komünizm ve irtica ile mücadele; kaosu, kargaşayı, iç çatışmayı önleme; demokrasiyi muhafaza etme” gibi argümanlar kullandıklarını ve darbeleri ekseriyetle sağ eğilimli iktidarlara karşı gerçekleştirdiklerini ifade etmiştir (Yayla , 2016a, s. 7-8).

Yayla, AKP lideri Recep Tayyip Erdoğan'ın, askerlerin öncülüğünde siyaset yapmasının keyfi olarak yasaklandığını, bu yasaktan kurtuluşunun ve partisinin başına geçmesinin ardından 7 Haziran-1 Kasım 2016 tarihlerinde geçiş hükümeti hariç hep tek başına iktidarda kaldığını fakat partisinin hiçbir zaman darbe tehdidi altında çalışmaktan kurtulamadığını dile getirmiştir. Yayla, AKP'nin, rütbeli askerler nazarındaki "laik ve çağdaş Türkiye" imajına sığmadığını, bu askerlerin AKP'nin iktidardan düşüp yok olmasını istediklerini ifade etmiştir (Yayla , 2016a, s. 9).

Yayla, Kemalist çevrelerin, Çankaya Köşkü'nün Atatürk'ün hatırası olarak gördüklerini, köşke dindar ve eşinin başının örtülü olduğu birinin gelmesi ihtimalini bile düşünmek istemediklerini belirtmiştir. Yayla, AK Parti'nin adayı Abdullah Gül'ün söz konusu Kemalist çevrelerce laikliğe aykırı bulunduğunu, medya ve bazı toplumsal gruplar tarafından baskı altına alındığının altını çizmiştir. 27 Nisan 2007'de Türk Silahlı Kuvvetleri (TSK) internet sitesinden "sözde değil özde laik" bir cumhurbaşkanı istendiğine dair bir bildiri yayınlanmış ve bu, birçok kişi tarafından bir muhtıra olarak algılanmıştır. Buna karşı AK Parti hükümeti de askere siyasete karışmama hatırlatması yapmış ve karşı bir bildiri yayınlamıştır. Yayla'ya göre bu vesayetın kırılması yolundaki ilk adım olmuştur (Yayla , 2016a, s. 9-10).

AK Parti'nin cumhurbaşkanı adayı Abdullah Gül'ün cumhurbaşkanlığı, Yayla'ya göre "Kemalist" eski Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısı Sabih Kanadoğlu'nun hukuki bir yorumu ve Anayasa Mahkemesi'nin kararıyla engellenmiştir. Yayla, mevcut Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer'in de görev süresi dolmuş olmasına rağmen görevini bırakmadığını belirtmiştir. Buna cevap olarak AKP, cumhurbaşkanının halk tarafından seçilmesi için anayasal değişiklik yapmış ve bu, 27 Ekim 2007'de halk referandumuyla kabul edilmiştir. Akabinde erken genel seçimler yapılmış ve seçimler yine AKP galibiyetiyle sonuçlanmıştır. Fakat AKP, mecliste vasıflı çoğunluğu (367/550) yakalayamamıştır. Yayla, önceki seçimlerde meclis dışında kalan MHP'nin meclis oturumlarına katılmaya karar vermesiyle Abdullah Gül'ün cumhurbaşkanı seçildiğini aktarmıştır. Yayla, bu siyasi çekişme sırasında, bir başka gücün devlet içinde gizlice etkisini artırdığını ve bu durumun fark edilmediğini vurgulamıştır. Yayla, kendisinin ve birkaç kişinin uyarılarına rağmen kimsenin bu çağrılara kulak asmadığını dile getirmiştir (Yayla , 2016a, s. 10).

Yayla, 15 Temmuz 2016'da yaşanan darbe girişiminin, Türkiye'de on yıllık periyotlarla gerçekleşen askeri müdahalelerin bir devamı gibi görüldüğünü, darbe teşebbüsünün televizyon ve sosyal medya aracılığıyla anbean takip edildiğini, darbe girişiminin, önceki Kemalist darbelerle benzer olduğu algısının verilmeye çalışıldığını ifade etmiştir. Yayla' göre, TRT'de okunan darbe bildirisinde yer alan "Yurtta Sulh Konseyi" imzası, Kemalist çağrışımlar yapmayı ve laiklik vurgusu ile uluslararası meşruiyet kazanmayı amaçlamıştır. Yayla, 15 Temmuz darbe teşebbüsünün "Kemalist" darbelerle benzerliğinin sadece şeklen olduğunu, eğer normal diye bir şey varsa normalde sabaha karşı yapılan darbelerden zamanlama bakımından da farklı olan bu darbe teşebbüsünün, TRT, Genelkurmay, valilik ve emniyet binaları gibi kritik ve noktalara yöneldiğini vurgulamıştır (Yayla , 2016a, s. 11).

Yayla, darbe girişiminin neden 15 Temmuz'da gerçekleştiğine gelince ordu içindeki Gülen hareketine mensup askerlerin, Millî İstihbarat Teşkilâtı ve yargı tarafından takip edildiğini ve yakın zamanda bu subayların büyük bir bölümünün tasfiye edileceğini, bu durumun da darbecilerin harekete geçmesine neden olduğunu dile getirmiştir. Yayla, darbe girişiminin ordu içindeki bir subayın MİT'in basılacağına yönelik MİT'e yaptığı bir ihbarla erkene alındığını ifade etmiştir. Yayla, darbe girişiminin, önceki darbelerden çok daha şiddetli bir şekilde gerçekleştiğini hem kamu hedeflerine hem de sivil vatandaşlara yönelik yoğun şiddet kullanıldığını belirtmiştir. Yayla yazısında, Cumhurbaşkanı Erdoğan ve Başbakan Yıldırım'a suikast girişiminde bulunulduğunu, TBMM, Cumhurbaşkanlığı Külliyesi, Ankara Emniyet Müdürlüğü bombalanıp ateş altında tutulduğunu, binlerce sivile tereddütsüz ateş açıldığını, alçak uçuş yapan savaş uçaklarıyla tüm insanların terörize edildiğini beyan etmiştir (Yayla , 2016a, s. 11-13).

Yazısında 15 Temmuz darbe girişiminin kökenini ve karakteristiğini analiz eden Yayla, darbe girişiminin liderini, ideolojisini, gerekçelerini, ilan edilen ilkelerini, amaçlarını, iç ve dış bağlantılarını incelemiştir. Yayla darbe girişiminin, Gülen Cemaati olarak bilinen ve sonradan Gülenistler, Gülen Çetesi, Yayla'nın tabiriyle Otonom Yapılanma, Paralel Devlet ve en son Fethullahçı Terör Örgütü (FETÖ) olarak adlandırılan bir yapı tarafından gerçekleştirildiğinin altını çizmiştir. Yazısında Fethullah Gülen'in özellikleri ve örgütün yapısını detaylı bir şekilde ele alan Yayla, Gülen'in emekli bir din adamı, örgütününse yaklaşık elli yıllık bir geçmişinin olduğu

belirtmiştir. Yayla, Gülen'in bir “guru” olduğuna ve onun liderliğindeki örgütün “kült” olma özelliklerine değinmiştir. Yayla, Gülen'in kendisini mehdi olarak gördüğünü, örgütünde mutlak itaati sağladığını, örgütü içinde Tanrısal bir otorite ve itibara sahip olduğunu, ayrıca örgüt üyelerinin kişiliklerini ve düşüncelerini kontrol ettiğini dile getirmiştir (Yayla , 2016a, s. 14-20).

Yayla, FETÖ'nün toplum ve devlet yapısında nasıl derinlemesine kök saldığına, özellikle eğitim, medya, polis ve yargı alanlarında ve sadece kamu kurumlarında değil sivil toplumda da nasıl etkili bir yapılanma oluşturduğuna değinmiştir. Bu yapılanmanın, Türkiye'nin yüksek düzey yönetim ve güvenlik mekanizmalarına sızdığını ve devlet içindeki gücünü yıllar içinde katmerlemiş olduğunu belirtmiştir. Yayla, FETÖ'nün yargıyı, emniyeti, emniyet istihbaratını, bakanlıklardaki kritik noktaları kontrolünü altına aldığını, istediklerini istedikleri yere getirecek istediklerini hayali iddianamelerle tasfiye edecek gücü ele geçirdiklerini ifade etmiştir. Yayla, FETÖ'nün sivil toplum alanlarında gazeteler ve bazı televizyon kanallarıyla kendi üyelerine koruma sağladığını, bu gazete ve kanallar vasıtasıyla operasyon yapma ve operasyonları meşruiyet kazandırdığını dile getirmiştir. Yayla, FETÖ'nün, istihbarat ağı gibi işlemesi sayesinde sahip olmadığı bazı gazeteleri de Oslo Görüşmeleri'nin sızdırılmasında, MİT tırlarının çevrilmesinde ve Türkiye'nin IŞİD'e destek veren bir ülke olarak gösterilmesinde manipüle ettiğini ileri sürmüştür (Yayla , 2016a, s. 21-22).

Yayla, FETÖ'nün, binlerce vakıf ve dernek kurduğunu, her grubun ve oluşumun içinde varlık kazanmaya ve oraları manipüle etmeye çalıştığını, liberal olarak nitelenen bazı isimleri ciddi maaşlarla istihdam edip onları hedeflerine meşruiyet sağlama yolunda seferber ettiğini dile getirmiştir. Yayla, FETÖ'nün Türkiye'nin “ana liberal kuruluşu” olan LDT'yi de manipüle etmeye çalıştığını fakat başarısız olunca “otantik liberalleri” yanında göstermeye çalıştığını ileri sürmüştür. Yayla'ya göre FETÖ 2010 itibarıyla muazzam bir güce ulaşmış ve mutlak iktidarını gerçekleştirmek için sabırsızlanmaya başlamıştır. Erdoğan, FETÖ'nün bürokraside tekel olma arzusundan rahatsız olmaya başlamış, AKP'ye FETÖ'ye yönelik tedbir alma işaretleri gelmiştir. Yayla'ya göre 2011 seçimlerinde FETÖ'nün, AKP'den 100'ün üzerinde milletvekili istemiş bu da bardağı taşıran son damla olmuştur. Yayla, FETÖ'nün, Erdoğan'ın kendi iktidar alanını sınırlamaya çalışacağını hissedince Erdoğan'a karşı operasyonlara giriştiğini, şekilden şekile giren her görüşe ve sosyolojik renge bürünebilen bu gizli yapılanmanın planladığı operasyonların farkına

varılmasının ve mücadele edilmesinin zor olduğunu altını çizmiştir (Yayla , 2016a, s. 22).

Yayla, FETÖ'nün Erdoğan'ı tasfiye etmeye yönelik ilk teşebbüsünün Oslo'da Türkiye ve PKK arasında gerçekleşen görüşmelerin deşifre edilmesi olduğunu beyan etmiştir. Yayla, FETÖ'nün bunu, MİT'in başına kendi istediği adamın yerine getirilen Hakan Fidan'ı tutuklatarak Erdoğan'ı hedefin ortasına yerleştirmek için yaptığını söylemiştir. Yayla'ya göre FETÖ'nün ikinci teşebbüsü 2013'ün Mayıs'ında başlayıp yaklaşık üç ay süren Gezi Parkı Protestolarıdır. Yayla bu protestolarda FETÖ'nün dahlinin kesin fakat ne boyutta dahil olduklarının müphem olduğunu üzerinde durmuştur. Yayla, iktidara ve emniyet güçlerine öfke patlaması meydana getiren Gezi Parkı'nda bulunan çadırların yakılması emrini veren polis amirinin, hatta şehrin valisinin FETÖ'cü çıktığının altını çizmiştir. Yayla, FETÖ tarafından Erdoğan'a devirmeye yönelik olarak gerçekleştirilen bir diğer teşebbüsün 17-25 Aralık operasyonları olduğunu dile getirmiştir. Yayla, FETÖ'nün 17 Aralık'ta Erdoğan'ın 4 bakanına, 25 Aralık'ta Erdoğan'ın kendisine ve ailesine yöneldiğini, bunun emarelerinin aylar önce *Taraf* gazetesi vasıtasıyla verildiğini dile getirmiştir. Yayla, herkesin saygı göstermesi ve itiraz etmemesi gereken yolsuzluk gibi bir şeyin isminin altında akıllıca planlanan operasyonda, kimi montaj kimi yasadışı ele geçirilmiş olan kasetlerle Erdoğan aleyhine ciddi bir medya kampanyasının başlatıldığını kaydetmiştir (Yayla , 2016a, s. 22-24).

Yayla, FETÖ'nün yargı ve polisin içindeki gücüyle giriştiği operasyonlardan başarısız oluşunun ardından son çare olarak ordu içindeki gücünü sahaya sürmeye karar verdiğini ifade etmiştir. Yayla'ya göre, 15 Temmuz darbe girişimi, 7 Şubat 2012'de gerçekleşen MİT operasyonunun, 2013'ün Haziran ayında vuku bulan Gezi Olayları'nın ve 17-25 Aralık 2013'te gerçekleştirilen yolsuzluk soruşturması adı altındaki operasyonun son halkasıdır (Yayla , 2016a, s. 24).

Atilla Yayla, 15 Temmuz darbe girişiminin neden başarısız olduğunu altı başlık altında incelemiştir. Yayla'ya göre bu başlıklar şu şekildedir (Yayla , 2016a, s. 26-33):

- Siyasi İradenin Direnişi: 15 Temmuz darbe girişiminde, önceki darbelerin aksine, siyasi liderler, özellikle Cumhurbaşkanı Erdoğan ve Başbakan Yıldırım, darbeye karşı direnme kararı almıştır. Muhalefet partileri de darbeye karşı çıkmış, bu durum toplumun tepkisini de ciddi oranda etkilemiştir.

- Toplumun Darbeye Karşı Tavrı: Toplum, önceki darbelere göre 15 Temmuz darbe teşebbüsünde çok daha aktif bir rol oynamıştır. Vatandaşlar, Cumhurbaşkanı'nın çağrısıyla sokağa dökülerek, silahsız bir şekilde darbecilere karşı eşi benzeri görülmemiş direniş göstermiştir.
- Yargının Darbeye Karşı Tavrı: Bu darbe girişiminde, yargı organları hızla darbecilere karşı harekete geçmiştir. Önceki darbelerde genellikle sessiz kalan veya darbecilere itaat eden yargı, bu kez darbecilere karşı etkin bir tutum sergilemiştir.
- Polis Teşkilatının Müdahalesi: Polis teşkilatı, darbecilere karşı silahlı mücadelede bulunmuştur. Daha önceki darbelerde askerin üstün olduğu algısı ve askere karşı ne olursa olsun itaat etmenin öğrenilmiş çaresizliğinin aksine, polis bu kez daha aktif bir rol almıştır.
- Medyanın Demokrasi Yanlısı Tutumu: Daha önceki darbelerde bir bütün olarak darbelerin yanında tavır alan medya, bu sefer darbeye karşı bir tavır almıştır. Hande Fırat'lı CNN Türk, Oğuz Haksever'li NTV, Habertürk; AKP'ye yakın A Haber, Tvnet, Tv24 ve TGRT Haber darbeye karşı dijital bir savaş yürütmüşler, demokratik değerleri savunmuşlardır.
- Ordu İçindeki Direniş: Ordu içinde, darbe girişimine katılmayan askeri personel önemli bir rol oynamış, anayasal düzene bağlı askerler, darbeye karşı hem aktif hem de pasif direniş göstermiştir.

Yayla Cumhurbaşkanı Erdoğan dahil birçok yorumcunun Batı'nın kendi değerlerine ihanet ettiğini dile getirdiklerini kaleme almıştır. Yayla, Batı'nın demokrasiyi kendi eserleri olarak sunmayı sevdiğini fakat 15 Temmuz darbe teşebbüsüne verdikleri ve vermedikleri tepkilerin demokrasiyle ilişkilerini ve sevgilerini sorgulanır hale getirdiğini ifade etmiştir. Yayla, Mursi'nin askeri darbeye devrilmesine ses çıkarmayan hatta bunu doğrudan ve dolaylı olarak destekleyen Batı'nın Mısır'da demokrasinin karşısında olan duruşunu eleştirmiştir (Yayla , 2016a, s. 33).

Yayla, Batı'nın Erdoğan karşıtlığıyla 15 Temmuz darbe girişimine karşı takındığı tavrın, Batı'nın kendi değerleriyle çeliştiğini ve bir çifte standarda mahal verdiğini dile getirmiştir. Yayla, Batı'nın Türkiye ve Erdoğan karşıtı bir hava içinde olduğunu, bu durumun medya ve hükümet politikalarına yansıdığını belirtmiştir. Yayla,

15 Temmuz darbe girişiminin öncesinde ve sonrasında Batı medyasının ve hükümetlerinin darbeye meşruiyet kazandırmaya çalıştığını, darbe girişimini yeterince kınamadığını ve Türkiye'nin demokratik hükümetine destek vermediğini, bu doğrultuda Batı'nın kendi demokratik ilke ve değerleriyle çeliştiğini vurgulamıştır. Yayla, Batı'nın kendi milli menfaatlerini, demokrasi ve insan hakları değerlerinin önüne koyduğunu belirtirken Batı'nın demokrasi ve insan hakları konusundaki tutumunun, kendi politik ve stratejik çıkarlarına bağlı olarak değiştiğini ileri sürmüştür. Yayla, Türkiye'nin ekonomik büyümesinin ülkenin dış politikasında daha bağımsız ve çok eksenli bir yaklaşım benimsemesine yol açtığını, eskiden Batılı güçlerin belirlediği politikaları takip eden Türkiye'nin artık kendi milli çıkarlarına öncelik kazandırarak bağımsız politikalar geliştirdiğini ve savunma sanayiinde yerlilik oranını artırarak milli savunmasını güçlendirdiğini, gelişen bu yeni durumun Batı'yı, özellikle ABD'yi rahatsız ettiğini ve Batı'nın Erdoğan'ın iktidardan düşmesini arzuladığını kalem almıştır. Bu bağlamda Yayla, Türkiye'nin dış politikadaki bağımsızlık girişimlerinin Batı ile ilişkilerde gerilim yarattığı sonucuna varmıştır (Yayla , 2016a, s. 33-38).

Yayla, darbe girişimine karşı Türkiye'de geniş bir toplumsal mutabakatın oluştuğunu, bu mutabakatın AKP ve MHP başta olmak üzere, CHP'nin önemli bir bölümünde, HDP'nin yönetiminde değil tabanında, Meclis dışındaki Saadet Partisi, Hak-Par ve Hüda-Par'ın gibi çeşitli siyasi partiler ve gruplar arasında görüldüğünü belirtmiştir. Yayla, darbe teşebbüsüne destek veren veya karşı çıkmayan bazı çevrelerin de olduğuna dikkat çekmiştir. Yayla, bunların başında radikal sol örgütler ve muhitlerin olduğunu, solun halkın gerçek direnişini görmezden geldiğini veya küçümsediğini iddia etmiştir. Yayla, eğer sol gruplar darbeye karşı halk gibi dirensedi, bu durumun sol için bir destan kaynağı olabileceğini ancak solun bu fırsatı değerlendiremediğini ve halkın darbe karşıtı mücadelesine duyarsız kaldığını dile getirmiştir (Yayla , 2016a, s. 39).

Yayla, bazı liberal kişilerin ve grupların Erdoğan nefreti yüzünden tarihin en kanlısı olarak nitelenen darbe teşebbüsünü açıkça kınayamadıklarını, kınayanların ise bu darbe teşebbüsünün faillerini gizleyerek genel ifadeler kullandıklarını vurgulamıştır. Yayla, mevzubahis liberallerin Türkiye'deki gelişmeleri okuyamama süreçlerinin Gezi Parkı Protestoları ile başlayıp 17-25 Aralık süreciyle zirve yaptığını ifade etmiştir. Yayla, bu liberallerin, liberal değerleri çarpık yorumlamalara tabi tutarak meşru ile gayri meşrunun arasındaki mücadelede gayri meşrudan yana taraf olduklarını dile

getirmiştir. Yayla, devlet içinde örgütlenen, tekelci, dışlayıcı, gayri meşru ve totaliter yapılanmanın kimi liberaller tarafından hükümeti dengeleyecek bir mekanizma olarak görüldüğünün altını çizmiştir. Yayla, bu liberallerin, FETÖ'nün yurt içi ve yurt dışında Türkiye hakkında inşa etmeye çalıştığı imaj çalışmalarına destek verdiklerini, kendileri gibi düşünmeyen liberal fikirdaşlarını hükümet yanlısı olma ve kalemini hükümete satma şeklindeki suçlamalarla karaladıklarını dile getirmiştir. Yayla'ya göre bu liberaller, liberal ideolojinin ciddi bir itibar kaybına uğramasına neden olmuşlardır (Yayla , 2016a, s. 39-40).

Yayla, FETÖ'nün dinî çevrelere dini söylemlerle yaklaşırken aslında güce tapan bir yapıda olduğunu, kendi içinde Müslümanlık ve Hristiyanlık karışımı yeni bir din geliştirmeye çalıştığını, hatta Gülen'in kendisini bir peygamber gibi gördüğünü ve bunu kendi tabanına kabul ettirdiğini iddia etmektedir. Yayla'ya göre, eğer darbe başarılı olsaydı, FETÖ'nün örgüt içindeki anlayış ve yapılanma tüm topluma yansiyacak, bu durum da baskıcı, tüm hak ve özgürlükleri yok eden bir rejime yol açacaktı. Yayla, bu rejimin İran'daki “velayet-i fakih” benzeri bir yapıda olacağını, gerçek iktidarın FETÖ imamları tarafından yönetileceğini ve toplumda tek bir hayat biçiminin egemen kılınacağını ifade etmiştir. Yayla, böyle bir rejimin temel hak ve özgürlüklere izin vermeyeceğini, toplumu cennetleştirme adına cehenneme çevireceğini belirtmiştir (Yayla , 2016a, s. 40-41).

Yayla, 15 Temmuz darbe teşebbüsüne karşı verilen mücadelenin Türk demokrasisine mühim bir destan kazandırdığını ve bu sürecin İngiltere, Amerika ve Fransa'daki Şanlı Devrim, Amerikan Bağımsızlık Savaşı ve Fransız Devrimi gibi önemli tarihi olaylarla kıyaslanabileceğini ifade etmiştir. Yayla'ya göre halkın geniş katılımı ve demokrasiye sahip çıkışı, Türk demokrasisinin gücünü ve direncini göstermiştir. 15 Temmuz'daki halk direnişinin toplumsal birliği ve vatanseverliği güçlendirdiğini belirten Yayla, halkın darbecilere karşı gösterdiği cesaretin toplumun özgüvenini ve itibarını artırdığını vurgulamıştır. FETÖ'nün etkisinden arındırılmış bir devlet yapısının oluşturulması sürecine işaret eden Yayla, bu noktada iki şeye dikkat çekmiştir. Birincisi ihtiyaç olmayan kadar devlet personeli alımlarının yapıp devletin büyümesine yol açmamak, ikincisi kamu personeli alımında çoğulculuğa önem verip ayırım gözetmemek. Bu noktada Yayla, Alevi vatandaşların dışlanmaması adına özen gösterilmesini talep etmiştir. Yayla'ya göre, 15 Temmuz sonrası yaşanan olaylar ve demokrasi nöbetleri, demokrasi kültürünün güçlenmesine ve yaygınlaşmasına katkı

sağlamıştır. Yayla, bu sürecin toplum katmanlarında demokrasi kültürünün canlanmasına yardımcı olduğunu ve siyasal kültürde bir dönüşüm yarattığını ifade etmiştir (Yayla , 2016a, s. 41-48).

Hasan Yücel Başdemir, 2016 yılında LDD’de yayınlanan “*Ezoterik Grupların Epistemolojisi*” isimli yazısında, ezoterizmin tarihsel ve epistemolojik boyutlarını incelerken, özellikle Türkiye’de Gülen ve Gülenist hareketin ezoterik yönlerine odaklanmaktadır. Başdemir yazısında ezoterizmin dinî ve mistik düşüncelerle olan bağlantılarını, bu hareketin epistemolojik temellerini ve Gülenist hareketin özellikle Türkiye’de nasıl bir yapılanma içinde olduğunu incelemektedir. Yazıda Ezoterizmin, gizli veya özel bilgilere erişim iddiasında bulunan grupları ve düşünceleri ifade ettiği belirtilmiştir. Başdemir, ezoterizmin tarihçesini Pisagorculuktan başlayarak İslam ve Hıristiyanlıkta görülen ezoterik eğilimleri ve bu akımların gelişimini açıklarken, ezoterizmin, geleneksel dinî doktrinlerden farklı olarak, gizli bilgilere ve mistik deneyimlere dayalı bir anlayışı temsil ettiğini belirtmiştir. Başdemir; Hasan Sabbah ve İsmailiyye, Gentile Yahudileri, Maniheizm, İskenderiye Paganizmi, Hint ve Pers Mistisizmleri, Antoine Faivre’nin “Batı ezoterizmi” ismini verdiği akımın temsilcileri olan Maister Eckhart, Francesco Petrarca, Pico della Mirandola, Paracelsus gibi isimleri, akımları ve oluşumları ezoterik grup ve kişilere örnek göstermiştir (Başdemir, 2016, s. 75-80).

Başdemir, Fethullah Gülen ve onun liderliğindeki Gülenist hareketin, ezoterik bir yapıya sahip olduğunu ve bu hareketin ve hareketin liderinin özellikle rüya gibi sıra dışı deneyimlere dayalı bilgi edinme yöntemlerine büyük önem verdiklerini vurgulamıştır. Başdemir, Gülenist hareketin dine eklemlenen ezoterik bir grup olduğunu, grubun, peygamberin rolünü kendi liderlerine attettiklerini kaleme almıştır. Başdemir lidere atfedilen kutsallığın, grubun liderinin Allah’ı ya da peygamberini rüyasında görmesinden ve bu rüyalarda kesin dini emirler olmasından kaynaklandığını nakletmiştir. Başdemir, lidere atfedilen bir diğer kutsallık gerekçesinin, Tanrının ya da peygamberin, grubun liderinin bedeninde ete kemiğe büründüğü inancından kaynaklandığını ifade etmiştir. Başdemir, Gülen’in kişisel karizması ve mistik iddialarının, hareketin merkezinde yer aldığını dile getirmiştir. Başdemir, bu yapının, geleneksel epistemolojik yöntemlerle çelişen, ancak hareket içinde meşruiyet kazanan bir bilgi edinme süreci geliştirdiğini kaleme almıştır. (Başdemir, 2016, s. 87-89)

Bekir Berat Özipek, 2016 yılında LDD’de yayınlanan “*15 Temmuz ve Sonrası Üstüne*” isimli yazısında, 15 Temmuz gecesi Türk halkının darbe girişimine karşı gösterdiği cesaretin ve direnişin önemini kaleme almıştır. Özipek “sıradan” insanların “olağanüstü” kahramanlıklar gösterdiğini, demokrasiye sahip çıkmak ve darbecilere karşı koymak için nasıl sokaklara döküldüğü anlatmıştır. Özipek, 15 Temmuz’un Türkiye tarihi için bir milat olduğunu, bu olayın toplumun birliğini ve demokrasiye olan bağlılığını pekiştirdiği ifade etmiştir. Özipek, bu olayın gelecekteki siyasi ve toplumsal dinamikler üzerinde derin etkileri olacağını dile getirmiştir. Özipek yazısında 15 Temmuz’un sadece bir direniş anı olmakla kalmayıp, aynı zamanda Türkiye’nin siyasi ve toplumsal geleceği için dönüştürme noktası olduğunu vurgulayarak, bu olayın toplumsal birliğin ve dayanışmanın önemini ortaya koyduğunu belirtmiştir (Özipek, 2016b, s. 116-126).

2016 yılında LDD’de yayınlanan “*Cemaatten Terör Örgütüne Gülen Hareketinin Anatomisi*” isimli yazısında Ömer Çaha, 1999 yılında Gülen örgütüyle ilk temasını kurduğunu ve bu süreçte örgütün çalışma stratejilerini, taktiklerini ve değerlerini yakından gözlemlene fırsatı bulduğunu ifade etmiştir. Çaha, Gülen örgütü hakkında yazdığı makaleler nedeniyle farklı gruplardan eleştiriler aldığını belirtirken örgütün iç yapısını ve faaliyetlerini akademik çalışmalar yoluyla deşifre ettiğini ve bu nedenle Gülen örgütü tarafından da eleştiri hedefine konduğunu dile getirmiştir. Çaha yazısında, Gülen örgütünün insanları nasıl manipüle ederek etkilediğini ve özellikle gençleri nasıl kendi yapılarına dahil ettiğini ve bu sürecin psikolojik etkilerini açıklamıştır (Çaha, 2016, s. 92-94).

Çaha, Gülen örgütünün, insanları nasıl etkilediğini, eğitim ve sosyal faaliyetler aracılığıyla nasıl geniş bir ağ kurduğunu ve bu süreçte bireyler üzerinde nasıl bir psikolojik ve sosyal baskı uyguladığını kaleme almıştır. Çaha, örgütün, üyelerine dış dünyadan izole bir hayat yaşatıp, aileleri ve sevdiklerine karşı olan duygusal bağlarını budayarak sadece örgütün değerlerini ve hedeflerini benimsetmeye çalıştığını dile getirmiştir. Çaha, örgütün mali kaynaklarının nasıl sağlandığına dair detayları paylaşırken himmet toplantıları, burs ve bağış sistemleri gibi finansal stratejilerin yanı sıra örgütün yurt dışındaki okullar ve diğer faaliyetlerle uluslararası bir yapıya sahip olduğunu ve bu yapı içinde CIA ve MOSSAD gibi istihbarat örgütlerinin yanı sıra Amerikan ve Yahudi iş adamlarının da önemli rol oynadığını ifade etmiştir (Çaha, 2016, s. 101-109).

Çaha, 15 Temmuz darbe girişiminin ardından örgütün Türkiye içindeki etkisinin azaldığını ancak örgütün bundan sonraki süreçte yurt dışında güçlenerek örgüt üyeleri eliyle Türkiye aleyhine faaliyetlerde bulunabileceği üzerinde durmuştur. Çaha, suça bulaşmamış örgüt üye ve sempatanları için "zihinsel arındırma" süreçleri önermiştir. Çaha, bu süreçlerde ilahiyatçılar, psikologlar, sosyologlar ve siyaset bilimcilerin katılımıyla örgüt üyelerinin yıkanan beyinlerinin rehabilite edilmesi ve örgütten uzaklaştırılması gerektiğini ifade etmiştir. Bunun yanı sıra Çaha, örgütün içeriden çökertilmesinin ve bireylerin kazanılmasının önemli olduğu vurgulamıştır (Çaha, 2016, s. 110-113).

Çaha, herkesle sadece menfaat ilişkisi temelinde bağlantı kurduğunu işaret ettiği Gülen hareketinin ilkesiz, omurgasız, kaypak, sinsî bir yapıda olduğunu, bir taraftan da sapkın ve totaliter bir karakter taşıdığını dile getirmiştir. Çaha, Gülen hareketinin tüm bu niteliklerine rağmen bu hareketi 17-25 Aralık soruşturmalarına kadar “demokratik denge mekanizmasına katkı sağlayan bir toplum unsuru” olarak gördüğünü, bu hareketin Türkiye’de toplumsal ve kamusal hayatın tüm kesimini çepeçevre kuşatan “otoriter Kemalist” rejimle mücadelede işlevsel olacağını düşündüğünü beyan etmiştir. Çaha, 17-25 Aralık soruşturmalarının ardından başlayan süreçle Gülen hareketinin, yabancı servis ve ülkelerin güdümünde, politik karakterli, insanların mahremine girecek kadar gayri ahlaki, hain ve “silahlı terörist” mahiyetinde olduğuna kanaat getirdiğini ifade etmiştir. Yaptığı konuşmalarda Gülen hareketinin silahlı bir güç olduğunu ve bir gün ülkenin başını belaya sokacağını söylediğini ifade eden Çaha, bu yapının üyelerinin 15 Temmuz’da tepeden kumanda edilen birer robotik ölüm makinesine dönüştüklerini dile getirmiştir (Çaha, 2016, s. 94-95).

Buğra Kalkan, 2016 yılında LDD’de yayınlanan “*Çoğulculuk Problemi ve FETÖ: Olsoncu Bir Analiz*” isimli yazısında, 15 Temmuz darbe girişiminin iki temel özelliğine dikkat çekmiştir. Birinci özellik, darbenin Fetullah Gülen liderliğindeki “İslami” bir grubun Türk Silahlı Kuvvetleri içindeki üyeleri tarafından gerçekleştirilmiş olmasıdır. Kalkan, bunun, Türkiye tarihindeki diğer darbelerin genellikle seküler, Atatürkçü askerler tarafından yapıldığı düşünüldüğünde dikkate değer bir farklılık olduğunu dile getirmiştir. Kalkan’a göre darbe girişiminin ikinci özelliği ise Türk halkının daha önce eşine hiç rastlanmamış şekilde demokrasiyi korumak adına sokaklara dökülmesidir (Kalkan, 2016, s. 52-53).

Kalkan'ın yazısının ana teması, Türkiye'de siyasal çoğulculuğun tesis edilmesi ve tarafsız bir bürokrasinin oluşturulmasının gerekliliği üzerinedir. Kalkan, Türkiye'deki dini ve seküler grupların, devlet örgütlerinde stratejik siyasal karar alan makamlara kendi üyelerini yerleştirme çabasında olduklarını belirtirken bu durumun siyasal istikrarı olumsuz etkilediğini savunmuştur. Kalkan, Türkiye'nin siyasi istikrarını sağlamak ve demokratik siyasi sistemi korumak için atılması gereken adımlar üzerinde dururken bürokrasinin tarafsızlığını sağlamak ve güvenlik güçlerini sivil denetime tabi tutmak gibi konuların önemini vurgulamıştır. Kalkan, Türkiye'de siyasal istikrarı sağlamak için nasıl bir reform sürecinin takip edilmesi gerektiğine dair öneriler sunmuştur. Bu öneriler arasında bireysel özgürlüklerin güvence altına alınması, serbest piyasa ekonomisinin güçlendirilmesi ve anayasal demokrasinin desteklenmesi yer almaktadır. Kalkan, bu reformların, Türkiye'nin siyasi ve sosyal yapısında uzun vadeli ve sürdürülebilir değişiklikler yaratabileceğini savunmuştur (Kalkan, 2016, s. 53-65).

Salih Zeki Haklı 2016 yılında LDD'de yayınlanan “*15 Temmuz Darbe Girişimini Bürokratik Cemaatçilik Üzerinden Anlamak*” isimli yazısında 15 Temmuz 2016 darbe girişimi sonrası Türkiye'de bürokrasinin durumunu ele almıştır. Haklı, Türkiye'nin bürokratik yapılanmasının, Osmanlı döneminden itibaren güçlü bir devlet anlayışına sahip olduğunu ve bu yapının, zaman içinde toplumu ve siyaseti etkileyecek kadar genişlediğini belirtmiştir. Özellikle Tanzimat döneminden sonra bürokrasinin, toplumu Batılı değerler doğrultusunda şekillendirmeye çalıştığını dile getiren Haklı, bu süreçte de cemaatçi bir anlayışın geliştiğini vurgulamıştır (Haklı, 2016, s. 20-23).

Haklı, bürokrasinin, Türk modernleşmesinin önemli bir aktörü olduğunu, ancak bu süreçte toplumun beklentilerini ve ihtiyaçlarını göz ardı ettiğini eleştirmiştir. Ayrıca Haklı, bürokrasinin, kendi düşünce yapısına uygun bir devlet ve toplum inşa edebilmek için cemaatçi bir yaklaşımla hareket ettiğini ve bu yaklaşımın, toplum ile bürokrasi arasında çatışmalara yol açtığını belirtmiştir. Haklı, FETÖ'nün, bu bürokratik yapıyı kullanarak devletin kritik noktalarına sızdığını ve darbe girişiminde bulunduğunu ileri sürmüştür (Haklı, 2016, s. 32).

Haklı, Cumhuriyet'in ilk yıllarında bürokrasinin, laik ve modern değerleri benimseyerek devlet ve toplum yapısını dönüştürme çabasına girdiğini, ancak bu süreçte toplumun gerçek ihtiyaçlarının ve tercihlerinin yeterince dikkate alınmadığını

ifade etmiştir. Haklı, çok partili siyasi hayata geçişle birlikte bürokrasinin, siyasi partiler ve hükümetler üzerindeki etkisinin zaman zaman azaldığını, ancak çeşitli dönemlerde tekrar güç kazandığını kaleme almıştır. Özellikle 1960, 1971, 1980, 1997 ve 2016'daki askeri müdahalelerin, bürokrasinin siyasi tercihlere müdahalesinin örnekleri olarak gösteriliyor. Haklı, Türkiye'nin bürokratik yapısının, modernleşme sürecinde cemaatçi bir anlayışla hareket ettiğini ve bu durumun siyasi ve toplumsal sorunlara yol açtığını dile getirmiştir (Haklı, 2016, s. 24-28).

Atila Yayla, 2016 yılında LDD'de yayınlanan “15 Temmuz ve Türkiye'nin Siyasal Kültürü: Siyasi Partiler Özelinde Bir Değerlendirme” isimli yazısında 15 Temmuz 2016 darbe girişiminin Türkiye'nin siyasi kültürü üzerindeki etkilerini ele almıştır. Yayla, darbe girişiminin bir yandan felaket, diğer yandan da demokrasiye sahip çıkma anlamında “şanlı bir devrim” olduğunu ifade etmiştir. Yayla, darbe teşebbüsü sonrasında toplumsal ve siyasal yapıda yeniden inşa süreçlerinin başladığını dile getirmiştir (Yayla, 2016b, s. 57-58).

Yayla, Türkiye'nin siyasi kültürünü analiz ederken, siyasi partilerin liderlik yapılarını ve tabanlarının 15 Temmuz darbe girişimine tepkilerini mercek altına almıştır. Bu bağlamda Yayla; AKP, CHP, MHP ve HDP üzerinden değerlendirmeler yapmıştır. Yayla, AKP'nin ve onun tabanının, darbe girişimine karşı etkili bir direniş gösterdiğini ve bu olayın partinin siyasi kültürünü güçlendirdiğini ifade etmiştir. Yayla, CHP'nin geçmişte darbelere destek verdiğini, ancak 15 Temmuz'da bu durumun değiştiğini ve CHP'nin darbe girişimine geç de olsa karşı çıktığını dile getirmiştir. Yayla, CHP'nin gelecekte askeri müdahalelere karşı daha dikkatli olacağını ileri sürmüştür. Yayla, MHP'nin 15 Temmuz darbe girişimine tepkisinin, liderleri Devlet Bahçeli'nin erken saatlerde darbeye karşı duruşu ve tabanının bu duruşu takip etmesi şeklinde gerçekleştiğini kaydetmiştir. Yayla, MHP tabanının, AKP tabanı ile sosyolojik benzerlikler taşıdığını ve darbeye karşı ortak bir tepki gösterdiğini belirtmiştir (Yayla, 2016b, s. 59-63).

Yayla, HDP'nin darbe girişimine karşı tutarlı bir tavır sergileyemediğini, bazı HDP yöneticilerinin darbe girişimini destekleyici açıklamalar yaptığını ve bu durumun HDP tabanında farklılığa sebep olduğunu vurgulamıştır. Yayla, dindar Kürtlerin darbeye karşı çıktığını ifade etmiştir. Yayla, PKK'nın darbe teşebbüsünden belli bir dereceye haberdar olduğunu, darbenin teşebbüsünün başarısızlıkla sonuçlanmasının,

PKK'lı yöneticilerde, üzüntü belirten beyanlara sebep olduğunu ifade etmiştir (Yayla, 2016b, s. 63-64).

Yayla, 15 Temmuz darbe girişiminin, Türkiye'nin siyasi kültüründe önemli bir dönüm noktası olduğunu ve bu meselenin, siyasi partilerin liderlik yapıları ve tabanları üzerinde demokrasiye daha fazla sahip çıkma yönünde olumlu etkiler yarattığını dile getirmiştir. Yayla söz konusu süreçte, siyasi partilerin demokratik siyaset alanına daha fazla sahip çıkmasının beklendiğini ve bu durumun Türkiye'de demokrasinin güçlenmesine katkı sağlayacağını öne sürmüştür (Yayla, 2016b, s. 64).

15 Temmuz 2016 darbe teşebbüsü, Türkiye'nin siyasi ve toplumsal yapısında önemli etkiler bırakmıştır. Bu dönemde, Türkiye'deki liberaller arasındaki ayrışma ve bölünmenin nedenleri yeniden tartışılmaya başlanmıştır. Liberallerin bir kısmı, Gezi Parkı Protestolarını ve 17-25 Aralık soruşturmalarını sadece bir yolsuzluk soruşturması ve sadece bir hak savunusu olarak görmediklerini, bu olayların altında farklı amaçlar olduğunu o dönem itibariyle dile getirdiklerinin altını çizmişlerdir. Bu liberal grup, söz konusu olayların Gülenist Çete tarafından gerçekleştirilen darbe teşebbüsü ile bağlantılı olduğuna dikkat çekmiştir. Bu görüşü savunan liberaller, siyasi doğruculuk ve ahlakçılık adına baskı ve saldırılara maruz kaldıklarını ifade etmişlerdir.

Öte yandan, liberaller arasında diğer bir görüşü benimseyen grup, 17-25 Aralık soruşturmalarını ve Gezi Parkı Protestolarını yolsuzlukla mücadele ve hak ve özgürlük savunusu olarak görmüş ve bu süreçlerde hükümete yönelik eleştirilerde bulunmuştur. Ancak 15 Temmuz darbe girişimi sonrasında bu grubun, darbenin arkasındaki asıl güçlerin farkına vararak, önceki tutumlarını gözden geçirmeye başladıkları ifade edilmiştir. Mevzubahis ayrışma, liberaller arasındaki farklı düşünce ve yaklaşımların bir göstergesi olarak ortaya çıkmıştır. Bir yandan, darbe girişimini ve ona giden süreci daha geniş bir perspektiften değerlendirdiğini ve Gülen Hareketi'nin etkilerini göz önünde bulundurduğunu öne süren liberaller, diğer yandan, başka bir çerçeveden olaylara yaklaşan ve iktidar eleştirisini ön plana çıkaran liberaller arasında belirgin bir fikir ayrılığı yaşanmıştır. Bu ayrılık, Türkiye'nin siyasi ve toplumsal yapısındaki çeşitliliği ve karmaşıklığı yansıtan önemli bir örnek olarak ele alınabilir. Bu durum, liberal düşünce içindeki çeşitlilik ve farklı yaklaşımların, siyasi olaylara tepkilerde nasıl farklılaşabileceğini göstermektedir.

SONUÇ

Liberalizm, özgürlük fikri üzerine kurulu bir düşünce sistemidir. Kelimenin kökeni, Latince'deki "*liber*" (özgür) kelimesine dayanmaktadır. Tarihsel olarak, 19. yüzyılda siyasi bir terim olarak kullanılmaya başlanmış ve "*laissez faire, laissez passer*" (bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler) felsefesiyle özdeşleşmiştir. Liberalizm, bireyin hakları ve özgürlüklerini vurgulayan bir düşünce akımı olarak gelişmiştir. *Magna Carta Libertatum*, Rönesans, Reformasyon, Aydınlanma Çağı ve Amerikan ve Fransız Devrimleri gibi tarihsel olaylar liberalizmin gelişiminde mühim rol oynamıştır. Avrupa'da Orta Çağ'ın sona ermesi ve feodalitenin çöküşüyle liberal düşünceler güç kazanmıştır. Rönesans ve Aydınlanma Çağı, bireysel özerklik ve rasyonel düşüncenin önemini vurgulayarak liberalizmin gelişimine katkı sağlamıştır.

Liberalizmin gelişiminde Thomas Hobbes, John Locke, Adam Smith, Immanuel Kant, Thomas Paine, John Stuart Mill ve Herbert Spencer gibi düşünürlerin önemli katkıları bulunmaktadır. Locke, sosyal sözleşme teorisiyle, Smith, serbest piyasa ekonomisinin temellerini atmış, Mill ise bireysel özgürlüklerin korunması ve genişletilmesini savunmuştur. Spencer ise sosyal Darwinizm yoluyla liberalizmin daha radikal bir yorumunu sunmuştur.

Liberal düşünceler, Amerikan ve Fransız Devrimleri gibi önemli tarihsel olaylarda etkili olmuş, modern demokrasilerin ve anayasal hükümetlerin kurulmasına yol açmıştır. Liberalizm, bireylerin özgürlüklerini genişletmeyi ve devlet müdahalesini sınırlamayı hedeflemiş, bu süreçte çeşitli sosyal ve ekonomik reformları teşvik etmiştir. Liberalizm, 19. ve 20. yüzyıllarda çeşitli eleştirilere ve yeni yorumlara maruz kalmıştır. Bazı düşünürler, özellikle Herbert Spencer gibi, sosyal reformlara ve devlet müdahalesine kati bir şekilde karşı çıkarken, başka düşünürler sosyal liberalizmin önemini vurgulayarak devletin sosyal refahı artırmada daha aktif bir rol oynaması gerektiğini savunmuştur.

1900'lü yılların başına kadar "liberalizm" olarak bilinen mefhum, kendini "sosyal liberalizm" ve sosyal demokrasiden ayırt edebilmek ve içine düştüğü kavram kargaşasından kurtulabilmek adına "klasik liberalizm" olarak adlandırılmaya başlamıştır. Klasik liberalizm ve onun temel ilkeleri, modern siyasi ideolojilerin içinde önemli bir yer tutmaktadır. Klasik liberalizm, Aydınlanma dönemi ile filizlenmiş, bireyin hak ve özgürlüklerinin devlet tarafından sınırlanmaması ve piyasa

ekonomisinin serbest akışına dayalı bir felsefe olarak ortaya çıkmıştır. Bu akımın temel amacı, bireyin hak ve özgürlüklerini koruyarak egemen gücü sınırlandırmaktır. Tarihsel olarak, liberalizmin gelişimi, Avrupa'daki mutlak ve merkezîyetçi iktidar anlayışına tepki olarak şekillenmiştir.

Klasik liberalizmin temel ilkeleri net bir şekilde sınırlanmamış ve belirlenmemiş olsa da genellikle bireycilik, özgürlük, özel mülkiyet, piyasa ekonomisi ve sınırlı devlet anlayışı üzerine yoğunlaşmaktadır. Bireycilik, bireyin özgürlüğünün genişletilmesi ve güçlendirilmesi üzerine vurgu yapmaktadır. Özgürlük, bireyin dış müdahalelerden korunarak kendi tercihlerine göre hareket edebilmesi anlamına gelmektedir. Özel mülkiyet, bireylerin mülklerini kontrol etme ve kullanma haklarına işaret ederken, piyasa ekonomisi, rekabete dayalı ve devlet müdahalesinin minimal olduğu bir ekonomik düzeni temsil etmektedir. Sınırlı devlet ise, devletin temel işlevlerinin dış güvenlik, iç güvenlik ve bazı kamu hizmetleri ile sınırlı olması gerektiğini savunmaktadır.

Türkiye'de liberalizmin tarihsel gelişimi, Osmanlı döneminin Tanzimat Fermanı ile başlayan modernleşme hareketlerinden günümüze dek uzanmaktadır. Osmanlı döneminde Tanzimat Fermanı ve Islahat Fermanı'nın getirdiği modernleşme ile başlayan liberalleşme süreci, çeşitli devlet adamları ve düşünürlerin etkisi altında hem ekonomik hem de siyasal alanda dönemsel ilerlemeler ve gerilemeler göstermiştir. 19. ve 20. yüzyıllar boyunca liberal düşüncenin gelişimi, Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti'nin modernleşme çabaları ile iç içe geçmiş, ancak dış etkenler, iç dirençler ve siyasal kararlar nedeniyle liberalizm fikriyatı tam anlamıyla yerleşmemiştir.

Cumhuriyet yılları itibariyle Tek Parti dönemi ve sonrasında liberalizm, dönemin siyasal iktidarları tarafından zaman zaman desteklenmiş, çoğu zaman ise reddedilmiş bir ideoloji olarak karşımıza çıkmaktadır. 1980'lerde Turgut Özal liderliğindeki Anavatan Partisi'nin iktidara gelmesiyle birlikte, Türkiye ekonomik liberalizme doğru önemli bir adım atmış, ancak bu süreç, siyasal liberalizm açısından çeşitli tartışmaları da beraberinde getirmiştir. 2000'lerde ise Adalet ve Kalkınma Partisi'nin iktidara gelmesiyle liberalizm, ekonomik ve siyasal alanlarda farklı bir boyut kazanmıştır. Özellikle partinin ilk yıllarında AB ile entegrasyon sürecine verdiği destek ve demokratikleşme çabaları, liberal değerlere yönelik önemli adımlar olarak

görülmüştür. Ancak, zaman içinde AKP'nin politikalarının daha otoriter bir yöne kaydığı ve liberal değerlerden uzaklaştığı eleştirileri yapılmıştır. Türkiye'nin liberalizmle genellikle güdük kalan ilişkisi, tarihsel süreç içinde farklı evrelerden geçmiş ve bu ideoloji, ülkenin siyasi ve ekonomik yaşamında belirli dönemlerde belirleyici roller üstlenmiştir. Ancak, liberalizmin Türkiye'deki gelişimi, siyasi iktidarların yaklaşımları ve dış etkenlerin etkisiyle sürekli bir değişim ve dönüşüm içinde olmuştur.

Türkiye'de bir fikir hareketi olarak Liberal Düşünce Topluluğu'nun kuruluşu, 1992'de Atilla Yayla, Mustafa Erdoğan ve Kazım Berzeg'in öncülüğünde başlamış, bu topluluk liberal değerleri savunma ve yayma amacı gütmüştür. Topluluk, klasik liberal ilkeleri temel alarak, Türkiye'deki siyasi ve entelektüel ortamda liberal düşüncenin gelişimine katkı sağlamayı amaçlamıştır. Liberal Düşünce Dergisi, 1996'da yayın hayatına başlayarak, liberal fikirlerin tanıtımı ve tartışılması için önemli bir platform olmuştur. Dergi, Türkiye'deki liberal düşünceye katkıda bulunarak, farklı liberal yaklaşımların ve çözüm önerilerinin sunulmasında etkili olmuştur.

Çalışma, özellikle 2013'ten sonra Türkiye'de yaşanan siyasi olayları ve bu olaylara karşı gelişen liberal yaklaşımları ele almıştır. Söz konusu süreçte, liberal camiada farklı görüşlerin ortaya çıkması ve bu görüş ayrılıklarının topluluk içindeki etkileri incelenmiştir. Özellikle Gezi Parkı olayları ve 17-25 Aralık süreçleri, liberaller arasında görüş ayrılıklarının derinleşmesine neden olmuş, LDT içindeki farklı yaklaşımlar daha belirgin hale gelmiştir. Çalışmanın esasını, liberaller arasında ayrışmaya konu olan aynı zamanda Türkiye siyasi gündeminde ciddi şekilde yer kaplayan esaslı meselelerin Liberal Düşünce Topluluğu'nun (LDT) üyeleri tarafından bu topluluğun yayın organı olan Liberal Düşünce Dergisi'nde (LDD) yayınlanan yazılara nasıl yansıtıldığının tespiti ve ortaya koyulması oluşturmaktadır.

Gezi Parkı protestoları, LDT ve Türkiye'deki liberal düşünce çevreleri içinde derin bir bölünmenin temelini hazırlamıştır. Bu bölünme, protestoların doğası, amacı ve hükümetin protestolara karşı aldığı tutumla ilgili farklı görüşlerden kaynaklanmıştır. Bazı liberaller, protestoları hükümete karşı meşru bir özgürlük ve demokrasi mücadelesi olarak görmüş, polis şiddetinin temel hak ve özgürlükleri ağır bir şekilde zedelediğini dile getirmişlerdir. Diğer liberaller ise protestoları hükümeti devirmeye yönelik antidemokratik bir girişim ve siyaseti yeniden dizayn etme teşebbüsü olarak

değerlendirmişler, polis şiddetinin kınanıp cezalandırılması gerektiğini, polis şiddetinin karşısında hizalanan sivil şiddetin de eleştirilmesi gerektiğini savunmuşlardır. Bu çerçevede, bazı liberaller hükümetin demokratik meşruiyetini sorgularken, diğer liberaller hükümetin siyasi hoşgörüsüzlüğüne ve yanlış politikalarına işaret etmişlerdir. Gezi Parkı protestolarının analizi ve hükümetin bu protestolara karşı aldığı tutum, Türkiye'deki liberallerin AKP'ye yönelik genel bakış açısını da etkilemiştir. Bazı liberallerin, AKP iktidarına karşı her noktada eleştirel bir duruş sergilediği diğer liberaller tarafından dile getirilirken, diğer liberaller AKP'nin yanlışları olduğu kadar doğruları da olan bir siyasi parti olduğunun altını çizmişlerdir. Gezi Parkı protestoları ve sonrasında yaşanan siyasi gelişmeler, liberaller arasında siyasi ve ideolojik değerlendirmelerde ciddi farklılıklara yol açmıştır.

17-25 Aralık "Yolsuzluk" Operasyonları, LDT ve Türkiye'deki liberal düşünce çevreleri içindeki bölünmeyi perçinleyen gelişmeler arasındadır. Bazı liberaller, bu operasyonları yolsuzluklarla mücadele ve hukukun üstünlüğü açısından meşru ve gerekli olarak görürken, diğer liberaller bu durumu AKP hükümetine karşı Gülen Cemaati tarafından düzenlenen yolsuzluk soruşturması adı altında bir komplo ve siyasi mücadele olarak değerlendirmiştir. Liberallerin bir kısmı, hükümetin otoriterleştiğini ve yargı bağımsızlığını ihlal ettiğini dile getirirken diğerleri hükümetin demokratik meşruiyetine ve siyasi iradeye saygı gösterilmesi gerektiğini vurgulamışlardır. Bu çerçevede, bazı liberaller, tıpkı Gezi'de olduğu gibi, meseleyi gayri meşru yollarla hükümeti devirmek için yeni bir teşebbüs olarak görmüş, diğer bir kesimse hükümetin, kendi yolsuzluk ve hukuksuzluklarını gizlemek adına Gezi'deki gibi bu meseleye de "darbe teşebbüsü" etiketi vurmaya çalıştığını dile getirmiştir. 17-25 Aralık soruşturmaları özelinde bazı liberaller yolsuzluk iddialarının ciddiye alınması ve soruşturulması gerektiğini savunurken, diğer liberaller yolsuzluk iddialarının tablonun tamamını yansıtmadığını, bu iddiaların AKP ve Gülen Cemaati arasında gerçekleşen siyasi iktidar mücadelesinde bir araç olarak kullanıldığını ve gerçek amacın hükümetin devrilmesi olduğunu dile getirmişlerdir. Bazı liberaller, AK Parti'yi otoriter olmakla eleştirirken, diğerleri hükümetin demokratik meşruiyetini savunmuştur. 17-25 Aralık "Yolsuzluk" Operasyonları'na yaklaşımlar, LDT çevresindeki liberallerde ciddi bir fikri ayrışmaya sebep olmuştur.

Alevi meselesi de Türkiye'deki liberal düşünce çevreleri arasında farklı yaklaşımlara neden olmuştur. Bu ayrılıklar, özellikle cem evlerinin hukuki statüsü,

Alevi toplumunun eğitim ve dini öğretim hakları, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın rolü ve yapılanması ve Alevi kimliğinin modern dönemde nasıl şekillenmesi gerektiği konularında yoğunlaşmıştır. Liberallerin bir kısmı, cemevlerinin resmi olarak ibadethane olarak tanınması ve hukuki statü kazanması gerektiğini savunurken, diğerleri bu konuda daha temkinli bir yaklaşım sergileyerek, Alevilerin taleplerinin daha çok toplumsal kabul ve tanınırlıkla ilgili olduğunu belirtmişlerdir. Alevi toplumunun özel eğitim kurumları kurma ve kendi inançlarını ve kültürlerini gelecek nesillere aktarma konusunda özgürlüğe sahip olması gerektiği konusunda genel bir uzlaşma varken, bu kurumların yapısı ve işleyişi konusunda farklı görüşler ortaya çıkmıştır. DİB'in Sünniliğe odaklanması ve Alevilik gibi diğer inançları dışlaması konusunda endişeler dile getirilmiş, bazı liberaller DİB'in lağvedilmesini veya yeniden yapılandırılmasını önerirken, diğerler liberaller DİB'te daha kapsayıcı ve çoğulcu bir yaklaşımın benimsenmesi gerektiğini savunmuşlardır. DKAB dersinin müfredatının Alevilik öğretilerini kapsayacak şekilde genişletilmesi gerektiği konusunda bir görüş birliği varken, bu dersin zorunlu mu yoksa seçmeli mi olması gerektiği konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Alevi toplumunun kamu hizmetlerine erişimde ve iş hayatına atılımda eşit yurttaşlık haklarına sahip olması gerektiği konusunda genel bir mutabakat olmasına rağmen, bu hakların nasıl sağlanacağı konusunda farklı öneriler ve yaklaşımlar mevcuttur. LDT ve Türkiye'deki liberal düşünce çevreleri arasında Alevi meselesine yönelik çeşitli yaklaşımlar ve fikir ayrılıkları bulunmaktadır. Bu ayrılıklar, Alevi toplumunun taleplerine ve devletin bu taleplere yaklaşımına yönelik çeşitli görüş ve önerileri içermektedir. Alevi toplumunun taleplerinin nasıl karşılanacağı, devlet ve toplumun bu taleplere nasıl yaklaşması gerektiği ve bu konuda atılması gereken adımlar konusunda farklı yaklaşımlar bulunmaktadır.

Liberaller arasında Kürt sorunu üzerine de farklı yaklaşımlar ve düşünceler mevcuttur. Bu bağlamda iki temel görüş çizgisi daha çok belirginleşmiştir. Kürt sorununu inkâr görüşünde olanların, Kürt sorunu diye bir problemin olmadığını düşündükleri veya böyle bir sorun varsa bile bu durumun dış güçlerin etkisi veya Kürtlerin anlayışsızlığı nedeniyle ortaya çıktığını savundukları LDD'deki yazılarda öne çıkmaktadır. Bu grup, geçmişte Türk ve Kürtler arasında bir ayırım olmadığını, hatta bu ayırımın konu bile edilmediğini iddia etmektedir. Kürt sorununu kabul edenler ve çözümü destekleyenler ise Türkiye'de ciddi bir Kürt sorununun olduğunu kabul etmekte ve bu problemin kökenini Türkiye Cumhuriyeti'nin vatandaşlarını sadece

"Türk" olarak tanımlama politikasında ve Türk olmayan toplum kesimlerine yönelik ret, inkâr, asimilasyon ve imha politikalarında görmektedirler. Bu grup, PKK şiddetini kınarken Kürtlerin kültürel taleplerini haklı bulup barış sürecini desteklemektedir.

15 Temmuz darbe teşebbüsü üzerine LDD'ye yansıyan görüşler Gezi Parkı Protestoları ve 17-25 Aralık soruşturmaları gibi önemli olaylar neticesinde meydana gelen fikir ayrılıklarının, ayrışmanın ve bölünmelerin bir yeniden değerlendirilmesi ve son halkası olarak ele alınmıştır. 15 Temmuz Darbe teşebbüsü özelinde liberaller arasındaki ayrışmanın temelinde söz konusu olaylara ve Gülen Hareketi'nin etkilerine yönelik farklı bakış açıları yatmaktadır. Liberallerin bir kısmı, Gezi Parkı Protestolarını ve 17-25 Aralık soruşturmalarını sadece bir yolsuzluk soruşturması ve sadece bir hak savunusu olarak görmediklerini, bu olayların altında farklı amaçlar olduğunu o dönem itibarıyla dile getirdiklerinin altını çizmişlerdir. Bu liberal grup, söz konusu olayların Gülenist Çete tarafından gerçekleştirilen darbe teşebbüsü ile bağlantılı olduğuna dikkat çekmiştir. Bu görüşü savunan liberaller, diğer liberaller tarafından siyasi doğruculuk ve ahlakçılık adına baskı ve saldırılara maruz kaldıklarını ifade etmişlerdir. 15 Temmuz darbe girişimi sonrasında, bazı liberallerin önceki tutumlarını yeniden değerlendirdiği, darbenin arkasındaki asıl güçlerin farkına vararak önceki eleştirilerini gözden geçirdikleri LDT çevresinde bulunmaya LDD'de yazmaya devam liberallerin yazılarına aksetmiştir. Bir yandan, darbe girişimini ve ona giden süreci daha geniş bir perspektiften değerlendirdiğini ve Gülen Hareketi'nin etkilerini göz önünde bulundurduğunu öne süren liberaller, diğer yandan, olaylara başka bir çerçeveden yaklaşan ve iktidar eleştirisini ön plana çıkaran liberaller arasında belirgin bir fikir ayrılığı yaşanmıştır. Bu ayrılık, Türkiye'nin siyasi ve toplumsal yapısındaki çeşitliliği, karmaşıklığı ve bölünmeyi yansıtan önemli bir örnek olarak ele alınabilir. Bu durum, liberal düşünce içindeki çeşitlilik ve farklı yaklaşımların, siyasi olaylara tepkilerde nasıl farklılaşabileceğini ve keskin ayrılıklara yol açabileceğini göstermektedir.

KAYNAKÇA

- (2023, Haziran 1). Türk Dil Kurumu Sözlükleri: <https://sozluk.gov.tr/> adresinden alındı
- (2023, 11 10). Liberal Düşünce Dergisi: <https://www.liberaldusunce.com.tr/amac-ve-kapsam/> adresinden alındı
- Abadan, Y. (2006). Tanzimat Fermanı'nın Tahlili. M. Seyitdanlıoğlu, & H. İncalıcık (Dü) içinde, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu* (s. 37-64). Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Ağaoğulları, M. A., Akal, C. B., & Köker, L. (1994). *Kral Devlet ya da Ölümlü Tanrı*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Akarsu, B. (1961). John Locke'un Devlet Felsefesi. *Felsefe Arkivi*, 72-85.
- Akçiçek, A. (2015). Kurucu Akıllar ve Cahiller. *Liberal Düşünce*, 67-74.
- Akçiçek, A. (2016). Alevi Açılımında Çözüm Odaklanmak: Reform Adımlarına İlişkin Öneriler ve Yol Haritası. *Liberal Düşünce*, 153-170.
- Akdemir, F. (2020). David Hume'da Ahlak-Siyaset İlişkisi: Duygu Temelli Ahlaktan Fayda Temelli Siyasete Geçiş. *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 451-472.
- Aktan, C. C. (1995). Klasik Liberalizm, Neo-Liberalizm ve Libertarianizm. *Amme İdaresi Dergisi*, 3-32.
- Aktan, C. C. (1999). Turgut Özal: Liberal Reformist miydi ? *Yeni Türkiye*, 459-461.
- Aktan, C. C. (2018). Laissez Faire Liberalizmi'nden Klasik Liberalizm'e; Neo-Liberalizm'den Liberteryanizm'e: Liberal Düşünce. C. Aktan, & B. Şahin (Dü) içinde, *Liberalizm, Demokrasi ve Sınırlı Devlet* (s. 17-76). Ankara: Orion Kitabevi.
- Aktan, C. C., Aktan, T., & Vural, İ. Y. (1999). Liberalizme Katkıda Bulunan Düşünürler. *Yeni Türkiye*(25), 570-593.
- Aldanmaz, O. (2010). İnsan Onuru Işığında Kişisel Özerklik ve Yerellik İlkesi. *Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 79-109.
- Alkan, H., & Doğan, A. (2010). Osmanlı Liberallerinde Toplum ve Demokrasi Anlayışı. *Liberal Düşünce*(57), 69-93.
- Arol, H. (2021). Mehmet Cavit Bey. M. Yılmaz (Dü.) içinde, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce 7* (Cilt 7, s. 48-65). İstanbul: İletişim Yayınları.

- Avan, S. (2015). Gerçekten Liberalizm mi? Yoksa Sadece Söylem mi? Tek Partili Türkiye'de Liberal Gelişmeler. *Akademik Bakış* , 31-45.
- Başdemir, H. Y. (2014). Türkiye'nin Demokratikleşmesi ve Alevi Talepleri Tespit ve Öneri Raporu: Demokratikleşme ve Alevi Talepleri Açısından Din Dersleri ve Özel Eğitim. *Liberal Düşünce*, 21-30.
- Başdemir, H. Y. (2015). 17 ve 25 Aralık Süreci Açısından Türkiye'de Sivil Toplum ve LDT. *Liberal Düşünce*, 97-106.
- Başdemir, H. Y. (2016). Ezoterik Grupların Epistemolojisi. *Liberal Düşünce*, 75-90.
- Beriş, H. E. (2021). Kemalist-Liberal Sentez Çabası: Forum Dergisi. M. Yılmaz (Dü.) içinde, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce 7* (4 b., Cilt 7, s. 530-540). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Berktaş, F. (2021). Liberalizm: Tek Bir Teorik Pozisyona İndirgenmesi Olanaksız Bir İdeoloji. H. B. Hekimoğlu Örs (Dü.) içinde, *19.Yüzyıldan 20.Yüzyıla Modern Siyasal İdeolojiler* (s. 47-114). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Berzeg, K. (1999). Liberalizm Üzerine Çeşitlemeler. *Yeni Türkiye Dergisi*, 595-624.
- Brennan, J. (2015). *Liberteryenizm: Herkesin Bilmesi Gerekenler*. Ankara: Liberte Yayınları.
- Butler , E. (2022). *101 Büyük Liberal Düşünür*. (N. Balcı, Çev.) Ankara: Liberte Yayınları.
- Butler, E. (2021). *Klasik Liberalizm: Bir El Kitabı*. (A. Akçiçek, Çev.) Ankara: Liberte Yayınları.
- Can, N. (2010). Siyasal Bir Felsefe Olarak Liberteryenizm. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 39-51.
- Conway, D. (2013). Klasik Liberalizm. A. Yayla (Dü.) içinde, *Hangi Liberalizm?* (A. Yayla, Çev., s. 151-159). Ankara: Liberte Yayınları.
- Coşkun, V. (2014a). Barış Sabretmekle Mümkün. *Liberal Düşünce*, 19-22.
- Coşkun, V. (2014b). Çözüm Süreci: Dün, Bugün, Yarın. *Liberal Düşünce*, 7-18.
- Coşkun, V. (2014c). Hendek, Öz Yönetim ve Siyaset. *Liberal Düşünce*, 69-75.
- Çaha, Ö. (1999). Liberalizmin Temel İlkeleri. *Yeni Türkiye*(25), 38-55.
- Çaha, Ö. (2014). John Stuart Mill Üzerine Bir Değerlendirme. J. S. Mill içinde, *Hürriyet Üstüne* (s. 11-29). Ankara: Liberte Yayınları.

- Çaha, Ö. (2016). Cemaatten Terör Örgütüne Gülen Hareketinin Anatomisi. *Liberal Düşünce*, 91-114.
- Çavdar, T. (1992). *Türkiye'de Liberalizm*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Çavdar, T. (2008). Sunuş. C. Reyhan içinde, *Türkiye'de Liberalizmin Kökenleri Prens Sabahaddin (1877-1948)* (s. 11-14). Ankara: İmge Kitabevi.
- Çetin, H. (2002). Liberalizmin Tarihsel Kökenleri. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 3(1), 79-96.
- Çetin, Ü. (2015). Toplum Mühendisliğinden Siyaset Mühendisliğine Bir Durak. *Liberal Düşünce*, 75-87.
- Çıvgın, A. (2013). David Hume: Felsefe ve Metafiziğin Mahiyeti. *Kaygı. Bursa Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*, 31-40.
- Davies, S. (2011). Liberteryenizme Tarihî ve Güncel Açından Kısa Bir Bakış. *Liberal Düşünce*, 107-127.
- Demirel, A. (2021). Milli Mücadele Döneminde Birinci Meclis'teki Liberal Fikirler ve Tartışmalar. M. Yılmaz (Dü.) içinde, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce 7* (Cilt 7, s. 164-188). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Demirel, T. (2012). Liberal Düşünce Topluluğu ve Türkiye'de Liberal Düşünce: Kazanımlar, Fırsatlar ve Riskler. *Liberal Düşünce*, 83-107.
- Demirel, T. (2015). Liberal Düşünce Topluluğu Çevresindeki Farklılaşmalar Üzerine. *Liberal Düşünce*, 107-123.
- Demirel, T. (2020). 100. Sayı Münasebetiyle Liberal Düşünce Dergisi Hakkında Bir Değerlendirme. *Liberal Düşünce*, 197-199.
- Doğan, A. (2021). Ulum-u İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası'nda Liberal Anlayış. M. Yılmaz (Dü.) içinde, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce 7* (Cilt 7, s. 75-83). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Dursunoğlu, İ. (2016). Sosyal Darwinizm. *Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 210-221.
- Emrence, C. (2021). Dünya Krizi ve Türkiye'de Toplumsal Muhalefet Serbest Cumhuriyet Fırkası (1930). M. Yılmaz (Dü.) içinde, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce 7* (4 b., Cilt 7, s. 213-217). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Erdem, Ç. (2010). Mehmet Sadık Rifat Paşa ve 19.Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'na Batılılaşma Bağlamında Kameralizmin Girişi. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 171-196.

- Erdem, F. H. (2008). Kürt Sorunu ve İslami Kesimin Soruna Yaklaşımı. *Liberal Düşünce*, 81-90.
- Erdoğan , A. (2014). Meşrutiyet'in Evrimci Dergisi: Ulûm-ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası. *Sosyoloji Dergisi*(28), 73-91.
- Erdoğan, M. (1996). Takdim. *Liberal Düşünce*, 1(1), 1-3.
- Erdoğan, M. (2002). Benim Gözümde Liberal Düşünce Topluluğu. *Liberal Düşünce*, 25-34.
- Erdoğan, M. (2017). Liberalizme Yeniden Bakış: Tarihi ve Felsefi Temelleri. C. Uslu (Dü.) içinde, *Liberalizm El Kitabı* (s. 63-96). Ankara: Liberte Yayınları.
- Erdoğan, M. (2021). Liberalizm ve Türkiye'deki Serüveni. M. Yılmaz (Dü.) içinde, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce* (Cilt 7, s. 23-40). İstanbul: İletişim Yayıncılık.
- Erdoğan, M., & Coşkun , V. (2008). Türkiye'nin Kürt Meselesi. *Liberal Düşünce* , 5-18.
- Eroğul, C. (1990). *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Erten, B. (2021). Liberal (Demokrat?) Parti. M. Yılmaz (Dü.) içinde, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce* (4 b., Cilt 7, s. 629-633). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Faguet, E. (2022). *Liberalizm: Özgürlükçü Bir Hükümet Nasıl Olmalı?* (E. M. Atak, Dü., & H. V. Menteş, Çev.) İstanbul: Liberus Kitap.
- Fedayi, C. (1999). Liberalizm ve Türkiye'de Liberalizm. *Yeni Türkiye*(25), 462-472.
- Göktürk, G. (2015). Neden Bölündük? *Liberal Düşünce*, 61-66.
- Göl, H. (2022). Millî Mücadele Sonunda Hürriyet ve İtilaf Fırkasının Dağılması ve Liderlerinin Akıbeti. *XVIII.Türk Tarih Kongresi* (s. 335-356). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Greaves, B. B. (2021). İngilizce Baskıya Önsöz. L. Mises içinde, *Liberalizm* (Y. Öğüt, Çev., 3. b., s. 9-14). İstanbul: Liberus Kitap.
- Günay, E. (2021). Fevzi Lütfi Karaosmanoğlu. M. Yılmaz (Dü.) içinde, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce* 7 (4 b., Cilt 7, s. 520-529). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Gündüz, A. (2010). XIX. Yüzyılda Osmanlı Devlet Hayatında Rol Oynayan Üç Büyük Devlet Adamı: Mustafa Reşit, Ali ve Fuat Paşalar. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*(185), 65-93.

- Gürpınar, D. (2013). *Dünya Veda Türkiye'de Liberalizm ve Demokratlık*. İstanbul: Etkileşim Yayınları.
- Haklı, S. Z. (2016). 15 Temmuz Darbe Girişimini Bürokratik Cemaatçilik Üzerinden Anlamak. *Liberal Düşünce*, 19-33.
- Hançerlioğlu, O. (1978). *Felsefe Ansiklopedisi: Kavramlar ve Akımlar* (Cilt 4). İstanbul: Remzi Kitabevi Neşriyat.
- Hayek, F. (2017). Liberalizm. C. Uslu (Dü.) içinde, *Liberalizm El Kitabı* (Ü. Çetin, Çev., s. 19-62). Liberte Yayınları.
- Heywood, A. (2013). *Siyasi İdeolojiler: Bir Giriş*. Ankara: Adres Yayınları.
- Hobbes, T. (2007). *Leviathan veya Bir Din ve Dünya Devletinin İçeriği, Biçimi ve Kudreti* (6. b.). (S. Lim, Çev.) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- İnsel, A. (2021). Türkiye'de Liberalizm Kavramının Soyçizgisi. M. Yılmaz (Dü.) içinde, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce 7* (Cilt 7, s. 41-74). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kaçer, M. (2017). "Demokratik Platonculuk": John Stuart Mill'in Siyasi Düşüncesinde Çoğul Oy. *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 315-332.
- Kalkan, B. (2014). Çözüm Sürecinin Sonlanmasının Anayasal Gelişme Üzerindeki Etkileri. *Liberal Düşünce*, 77-82.
- Kalkan, B. (2016). Çoğulculuk Problemi ve FETÖ: Olsoncu Bir Analiz. *Liberal Düşünce*, 51-74.
- Kalkan, B. (2018). Liberalizm. H. Y. Başdemir, H. E. Beriş, F. Duman, Ş. Eray, S. Z. Haklı, B. Kalkan, M. Uçar, B. Kalkan, & H. Y. Başdemir (Dü) içinde, *Siyasi İdeolojiler* (3. b., s. 36-61). Ankara: Adres Yayınları.
- Karaduman, İ. C. (2020). Thomas Hobbes ve Leviathan'ı Üzerine Bir İnceleme: Yönetim Bilimi'ni İçeriye Almak. *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*, 114-137.
- Koca, B. (2014). Diyanet İşleri Başkanlığı ve Aleviler Arasındaki Meseleye Liberal Bir Bakış. *Liberal Düşünce*, 39-61.
- Korkmaz, T. (2023). Demokrasi ve Demokrasinin Ölçülmesi: Türkiye Eksenli Bir Analiz. *Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 314-346.
- Kulaç, Ş. (2014). Türkiye'nin Demokratikleşmesi ve Alevi Talepleri Tespit ve Öneri Raporu: Çalıştaylar, Rapor, Mevcut Durum ve Pratik Öneriler. *Liberal Düşünce*, 31-38.

- Kurubaş, E. (2008). Etnik Grup-Devlet İlişkilerinin Sorunsallaşması ve Aktör Tutumlarındaki Açmazlar: Türkiye'deki Kürt Sorunu Örneği. *Liberal Düşünce*, 19-53.
- LDP Parti Programı: Neden Liberal Demokrat Parti?* (2023, 11 8). Liberal Demokrat Parti: <https://ldp.org.tr/partiprogramipdf/ldppartiprogramifull.pdf> adresinden alındı
- LDT Hakkında*. (2023). Liberal Düşünce Topluluğu: <http://www.liberal.org.tr/sayfa/ldt-hakk%C4%B1nda,1.php> adresinden alındı
- Locke, J. (2021). *Yönetim Üzerine İkinci İnceleme: Sivil Yönetimin Gerçek Kökeni, Boyutu ve Amacı Üzerine Bir Deneme*. (F. Bakırcıoğlu, Dü.) Ankara: Serbest Kitaplar.
- Mardin, Ş. (1990). *Siyasal ve Sosyal Bilimler Makaleler 2*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mill, J. S. (2022). *Özgürlük Üzerine*. (A. O. Özbayrak, Dü., & B. Tartıcı, Çev.) İstanbul: Kutu Yayınları.
- Mises, L. (2021). *Liberalizm*. (Y. Ögüt, Çev.) İstanbul: Liberus Kitap.
- Narveson, J. (2017). Liberteryenizm. C. Uslu (Dü.) içinde, *Liberalizm El Kitabı* (Ö. Kırılı, Çev., s. 267-300). Ankara: Liberte Yayınları.
- Ohannes Efendi, S. (2015). *Osmanlı'da Modern İktisadın İzinde 1- Mebadi-i İlm-i Servet-i Milel*. (F. Dıġıroġlu, H. Genç, & M. E. Özgür, Çev.) İstanbul: Dergah Yayınları.
- Öz, E. (1996). *Otoriterizm ve Siyaset Türkiye'de Tek Parti Rejimi ve Siyasal Katılma (1923-1945)*. Ankara: Yetkin Yayınları.
- Özakıncı, C. (2011). Sadrazama Keçecizade Mehmed Fuad Paşa'nın Siyasi Vasiyetnamesi. *Bütün Dünya Dergisi*(2011/09), 23-35.
- Özçetin , B., & Demirci, S. (2021). Hürriyet Partisi. M. Yılmaz (Dü.) içinde, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce* (4 b., Cilt 7, s. 541-547). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Özhazinedar, T. (2023). Osmanlı'da Liberalizm Algısı. *Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 58-82.
- Özipek, B. B. (2008). DTP, Statükonun Kara Beyaz Adamını Oynuyor. *Liberal Düşünce*, 75-80.
- Özipek, B. B. (2014). Türkiye'nin Demokratikleşmesi ve Alevi Talepleri Tespit ve Öneri Raporu: Temel Sorun ve Talep Alanları. *Liberal Düşünce*, 7-11.
- Özipek, B. B. (2016b). 15 Temmuz ve Sonrası Üstüne. *Liberal Düşünce*, 115-126.

- Özipek, B. B. (2016a). Editörden. *Liberal Düşünce*, 3-4.
- Özipek, B. B. (2021). Liberal Düşünce Topluluğu. M. Yılmaz (Dü.) içinde, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce 7* (s. 620-628). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Özkan, A., & Taşdelen, E. (2019). Türkiye'de Kişi Hak ve Özgürlüklerinin Gelişimi Bağlamında Hürriyet-i Şahsiye Kanunu. *Atatürk Dergisi*, 8(1), 53-78.
- Polat, F., & Özkan Enes. (2018). Sosyal Darwinist Bir Jön Türk: Rıza Tevfik'in Sosyal ve Siyasal Fikirleri. *Turkish Studies*, 187-205.
- Pulat, H. (2019). Musa Akyiğitzade'nin Ekonomik Görüşleri ve Osmanlı İktisat Anlayışına Etkileri. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 38(66), 326-353.
- Raico, R. (2013a). Klasik Liberalizm Nedir? A. Yayla (Dü.) içinde, *Hangi Liberalizm?* (A. Yayla, Çev., s. 125-132). Ankara: Liberte Yayınları.
- Raico, R. (2013b). Klasik Liberalizmin Yükselmesi, Çökmesi ve Rönesansı. A. Yayla (Dü.) içinde, *Hangi Liberalizm?* (A. Yayla, Çev., s. 133-149). Ankara: Liberte Yayınları.
- Reyhan, C. (2008). *Türkiye'de Liberalizmin Kökenleri Prens Sabahaddin (1877-1948)*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Sala, B. (2021). Türkiye Sosyalist Hareketinin Tarihsel Seyri: Dönemler, Gündemler ve Konjonktürel Yönelimler. *Muhafazakar Düşünce Dergisi*(61), 12-33.
- Sambur, B. (2008). Liberal Açından Kürt Sorunu. *Liberal Düşünce*, 91-108.
- Sambur, B. (2013). Gezizm, Kolektivizm ve Antidemokrasi . *Liberal Düşünce*, 181-186.
- Sambur, B. (2015). Bir Zor Süreçte Liberal Olmak. *Liberal Düşünce*, 125-131.
- Sayar, A. G. (2000). *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması (Klasik Dönem'den II.Abdülhamid'e)*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Seyitdanlıoğlu, M. (1996). Türkiye'de Liberal Düşüncenin Doğuşu ve Gelişimi. *Liberal Düşünce*(2), 103-111.
- Skousen, M. (2012). Adam Smith (Görünmez) Elini Açığa Çıkıyor. (M. Y. Bilgili, Dü.) *Liberal Düşünce*, 197-201.
- Smith, A. (2011). *Ulusların Zenginliği 2*. Ankara: Palme Yayıncılık.
- Sürücü, B. (2022). İlk Bölünme: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın Doğuşu. *Turkish Business Journal*, 1-28.

- Şahin, B. (2013). Farklılık, Hoşgörü ve Ak Parti İktidarı: Gezi Parkı Sürecinin Düşündürdükleri. *Liberal Düşünce*, 161-169.
- Şener, A. (1990). İttihat ve Terakki Cemiyetinin İktisadi ve Mali Politikaları. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 203-232.
- Talbot, M. (2017). İngiliz Whig Tarihçiliği ve Thomas Carlyle. A. Şimşek (Dü.) içinde, *Dünyada Tarihçilik: Dönemler/ Okullar/ Yaklaşımlar ve Tarihçiler* (s. 125-134). Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.
- Tan, A. (2008). Kürt Sorununda Çözüm: Irak'a Kürdistan, Türkiye'ye Demokrasi. *Liberal Düşünce*, 67-73.
- Taşkın, A. (2012). Hume'un Adalet Kuramı. *Felsefe Dünyası*, 94-108.
- Tunaya, T. Z. (1988). *Türkiye'de Siyasal Partiler* (2. b., Cilt 1). İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları.
- Tunçay, M. (1999). *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)* (3 b.). Ankara: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Tunçer, P. (2004). İttihatçı Cavid Bey (Liberal Mazlum). *Liberal Düşünce*(34), 5-22.
- Turku, E. (2022). *Merkez Sağda Liberalizm DP,ANAP ve AK Parti*. Ankara: Liberte Yayınları.
- Uslu, C. (1999). Liberal Düşünce Topluluğu. *Yeni Türkiye*, 519-523.
- Uslu, C. (2015). Türkiye'nin Dönüşümü, Cepheleşme ve Liberallerin Ayrışması. *Liberal Düşünce*, 7-40.
- Uslu, E. (2008). Kürt Kimliğinin İslamcılaştırma Süreci: Kürt Haması Mümkün mü? *Liberal Düşünce*, 121-138.
- Yayla, A. (2014a). *Liberal Bakışlar* (4. b.). İstanbul: Profil Yayıncılık.
- Yayla, A. (2016a). 15 Temmuz Direnişi ve Türkiye Demokrasisi. *Liberal Düşünce*, 5-50.
- Yayla, A. (1996). Pratikteki Açmazlarıyla Liberalizm ve Liberal Düşünce Topluluğu. *Liberal Düşünce*, 1(1), 4-14.
- Yayla, A. (2002). Liberal Düşünce Topluluğu'nun Doğuşu, Gelişimi ve Geleceği Üzerine. *Liberal Düşünce*, 35-66.
- Yayla, A. (2008). Kürt Meselesine Liberal Bir Bakış. *Liberal Düşünce*, 109-120.
- Yayla, A. (2013a). *Fikir Hareketleri ve Liberal Düşünce Topluluğu* (2 b.). Ankara: Liberte Yayınları.

- Yayla, A. (2013b). Gezi Üzerine Analizler. *Liberal Düşünce*, 171-180.
- Yayla, A. (2014b). Takdim. F. Hayek içinde, *Kölelik Yolu (The Road to Serfdom)* (5 b., s. 3-6). Ankara: Liberte Yayınları.
- Yayla, A. (2015a). *Liberalizm* (7. b.). Ankara: Liberte Yayınları.
- Yayla, A. (2015b). Liberaller Arasındaki Ayrışma Üzerine Serbest Düşünceler. *Liberal Düşünce*, 53-59.
- Yayla, A. (2015c). Liberallerin Ayrışmasının Temelleri. *Liberal Düşünce*, 41-51.
- Yayla, A. (2016b). 15 Temmuz ve Türkiye'nin Siyasal Kültürü: Siyasî Partiler Özelinde Bir Değerlendirme. *Liberal Düşünce*, 57-65.
- Yayla, A. (2018). Liberal Düşünce Topluluğu: Çeyrek Asırlık Çınar. *Liberal Düşünce*, 123-130.
- Yayla, A. (2020). 25. Yılımı Tamamlarken Liberal Düşünce Dergisi. *Liberal Düşünce*, 191-196.
- Yayla, A. (2021). Özal, Özal Reformları ve Liberalizm. M. Yılmaz (Dü.) içinde, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce 7* (4 b., Cilt 7, s. 584-588). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Yayla, A., & Seyitdanlıoğlu, M. (1998). Türkiye'de Liberalizm. *Liberal Düşünce Dergisi*(10-11), 52-63.
- Yayla, A., & Taner, A. (2018). Liberteryen Teoride Özgürlüğün ve Siyasetin Sınırları. *Liberal Düşünce*, 7-52.
- Yıldırım, R. (2014). Türkiye'nin Demokratikleşmesi ve Alevi Talepleri Tespit ve Öneri Raporu: Cemevi Neyi Temsil Ediyor? *Liberal Düşünce*, 13-19.
- Yılmaz, A. (2015). Gezi, Darbe ve Ayrışma. *Liberal Düşünce*, 89-96.
- Yılmaz, A. (2016). *Çağdaş Siyasal Akımlar* (3. b.). İstanbul: Vadi Yayınları.
- Yılmaz, M. (2021). Tek-Parti CHP, Kemalizm ve Liberalizm. M. Yılmaz (Dü.) içinde, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce 7* (Cilt 7, s. 189-196). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Yurdusev, A. N. (1993). Liberalizmin Türkiye Atağı. *Türkiye Günlüğü*, 103-115.
- Zabcı, F. (2015). Spinoza ve Locke: Siyasal Özgürleşmeden Bireysel Özgürlüğe. M. A. Ağaoğulları, D. Türk, A. Yalçınkaya, Z. Yılmaz, F. Zabcı, & M. A. Ağaoğulları (Dü.) içinde, *Sokrates'ten Jakobenlere Batı'da Siyasal Düşünceler* (s. 457-514). İstanbul: İletişim Yayınları.

Zabcı, F. (2015). Thomas Hobbes: Devlet ya da "Ölümlü Tanrı"ya Övgü. M. A. Ağaoğulları, D. Türk, A. Yalçinkaya, Z. Yılmaz, F. Zabcı, & M. A. Ağaoğulları (Dü.) içinde, *Sokrates'ten Jakobenlere Batı'da Siyasal Düşünceler* (6. b., s. 427-456). İstanbul: İletişim Yayınları.

Zürcher, E. J. (2000). *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi* (7 b.). (Y. S. Gönen, Çev.) İstanbul: İletişim Yayınları.

ÖZGEÇMİŞ

Muhammed Mahsum ALTAN, ilkokul, ortaokul ve lise öğrenimlerini Ankara'da tamamlamış, 2013 yılında başladığı, İngilizce hazırlığın dahil olduğu Karabük Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü'nden 2018 yılında mezun olmuştur. 2016 kaydolduğu Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Adalet Bölümü'nden 2019 yılında, 2020'de başladığı Anadolu Üniversitesi İktisat Fakültesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü'nden 2023 yılında mezun olmuştur. 2020 yılında Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Uluslararası Politik Ekonomi Anabilim Dalında Yüksek Lisans eğitimine başlamıştır.